

Валида Рахмонова

**МАХСУС
ПЕДАГОГИКА**

Тошкент-2004

Книга должна быть возвращена
не позже указанного здесь срока

Количество предыдущих выданных _____

15.11.08	1564
25.05.09	(1212)
5.05.10	268
26.01.13	130
30.03.13	140

74,9. СТ.
Р-33.

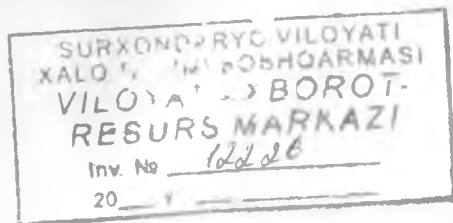
ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI OLIY VA ЎRTA MAHSUS
TAYLIM VAZIRLIGI

В. С. Раҳмонова

МАХСУС ПЕДАГОГИКА

(Дефектология мутахассислигига кириш)

Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларни қайта кўриб
чиқиш ва янгиларини яратиш буйича Республика мувофиқлаштириш
комиссияси томонидан ўқув қўлланма сифатида
тавсия этилган

Гафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2004

74.3
P33

Тақризчилар:

Р. Ш.Шомаҳмудова – педагогика фанлари номзоди, доцент
Г. А.Содиқова – педагогика фанлари номзоди, доцент

Р 4303000000-36
М 352 (04) – 2004 Катъий буюртма, 2004

ISBN 5-635-02240-5

© В. С. Раҳмонова, Фафур Фулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004 й.

СЎЗ БОШИ

Республикамиз истиқлолга эришгач, юртимизда иқтисодиётнинг барча тармоқларида мустақилликни барқарорлаштириш устида иш олиб борилмоқда. Зотан, келгусида мустақил республиканинг келажagini бугунги ўқувчилар, талабалар, малакали, билимдон, уддабурон кадрлар ҳал қиладилар. Ўқув юртлари кадрлар тайёрлаш миллий дастурига биноан халқ хужалигининг барча тармоқлари учун малакали мутахассислар, илмий-тадқиқот муассасалари учун мутахассис тайёрлаш билан бирга, илм-фаннинг ҳамма жабҳаларида йирик тадқиқотларни амалга оширмоқдалар. Ушбу соҳадаги ижодий-илмий ишларни ҳар томонлама ривожлантириш, талабаларнинг олий мактаб мезонларини ўзлаштиришлари ва унинг сирларини мукамал билиб олишлари, ўқитувчи-дефектолог касбининг зарурлиги, муҳимлиги, жамиятда тутган ўрни ва юксак вазифаси кабиларни уларга тулароқ тушунтириш мақсадида I курсларда «Махсус педагогика» фани ўқув жараёнига жорий этилган. Бу фан дастлаб «Мутахассисликка кириш» бўлиmidан бошланиб, талабаларни дефектолог-ўқитувчи, тарбиячи фаолиятига оид бўлган билимларни эгаллаб олишга, олий ўқув юртлари таълим-тарбия ишларида қатнаша олишга, мустақил ишлай олишга ўргатади. Шу боисдан «Дефектология мутахассислигига кириш» курси жуда катта аҳамиятга эгадир. Лекин бу курс бўйича ҳеч қандай махсус дарслик, қўлланманинг йўқлиги ушбу фаннинг ўқитилишида қатор қийинчиликлар тугдирмоқда.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети дефектология кафедраси профессори В.С. Раҳмонова маълум дастур ва режа асосида мазкур қўлланмани тайёрлади.

1 БОБ. ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

1. Махсус педагогикада «Дефектология мутахассислигига кириш» бўлими ва унинг вазифалари

Олий мактабнинг асосий вазифаси назарияни мукаммал эгаллаган, ўз мутахассислиги бўйича ҳар томонлама чуқур ва мустақкам билимга эга бўлган, мустақил тафаккур қила оладиган, давлат сиёсатини халқ оммаси ўртасида тарғибот қилишга лаёқатли, ғоявий эътиқодли, ижодкор ва интизомда намуна бўла оладиган маънавиятли ва маърифатли етук кишилар тарбиялашдан иборат. Ёшларимиз фан-техника тараққиётини жадаллаштиришда мураккаб ускуналар билан иш юрита оладиган, билимдон бўлишлари давр талаби бўлиб қолмоқда.

Кўп йиллик тажриба шуни кўрсатмоқдаки, I ва II курс талабаларининг кўпчилиги олий мактаб методларини жуда секинлик билан ўзлаштиради, ўз вақтини тўғри режалаштира олмайди, ундан унумли фойдаланишни билмайди. Баъзан эса ўзи танлаган касб ҳақида етарли тасаввурга эга эмас.

Педагогика олий билимгоҳининг бакалавриат йўналиши бўйича В 142300 — Дефектология ўқув режаларида «Махсус педагогика» фани киритилган. Бу фан ўз ичига бир нечта бўлимларни қамраб олган. «Мутахассисликка кириш» бўлими талабаларни олий мактаб ҳаётига тезроқ мослаштириш, унинг шароитини ўзлаштириб олишда кўмаклашиш, фанларни яхши ўзлаштиришда ёрдам бериш, касб ҳақида тўлиқ тушунча бериш, унга қизиқтириш, махсус педагогикалардан олигофренопедагогика, сурдопедагогика, тифлопедагогика ва логопедия фанларини ўзлаштиришга тайёрлаш мақсадида ўтилмоқда.

«Дефектология мутахассислигига кириш» фани I-курс талабаларини ўқув юртларининг қисқача тараққиёти тарихи, уларнинг тузилиши ва вазифалари, ўқув жараёнини илмий асосда ташкил этиш, ўқитиш жараёнининг асосий шакллари, ўқув дастурининг мазмуни, илмий текшириш ишлари, талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисида, талабаларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, кундалик иш тартиби ва мустақил ишлашни ташкил этиш, китоб устида ишлаш кабилар билан таништиради.

Ушбу курсда материалларнинг пухта ўзлаштирилиши учун нималар қилиниши лозимлиги, ўзлаштиришни ҳисобга олиш, талабаларни рейтинг тизими асосида синовларга тайёрлаш ҳамда

уларни ўтказишни ташкил этиш, талаба турмуши, маданияти ва дам олишини ташкил этиш, ўқув меҳнати сингари масалаларга ҳам алоҳида ўрин ажратилади.

Янги кишини камол топирмай туриб, жамиятнинг моддий базисини яратмай туриб мустақил давлатни такомиллаштириб бўлмайди. Бу вазифа ҳар биримизнинг зиммамизга катта масъулият юклайди.

Бу улуғвор вазифани амалга ошириш учун янги кишини шакллантириш қонуниятларини аниқ ва равшан билиб олишимиз керак. Айниқса, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш билан бевосита шугулланувчи кишилар буни чуқур билишлари зарур. Ушбу мураккаб вазифани адо этиш учун самимийлик, оддийлик, камтаринлик, юксак принципиаллик, дўстона муносабат ва талабчанлик, кишиларга ҳурмат ва ишонч, уларнинг тақдири учун қайғуриш кабиларни ўзлаштириш, ўзига сингдириб бориш ҳар бир киши учун ғоят муҳимдир.

Юқорида баён этилган фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Бунинг учун фарзандларимизнинг юксак инсоний фазилатларини ҳаётининг биринчи кунлариданоқ бошлаб тарбиялашимиз лозим.

Ёшларнинг умумий савиясини ошириш кўп жиҳатдан уларнинг бўш вақтдан оқилона фойдаланишларига боғлиқ. Шунинг учун талабалар бўш вақтдан унумли фойдаланишни билишлари лозим. Талабалик йиллари бўлажак мутахассисларнинг ғоявий фуқаролик ва маънавий камол топиш давридир. Ватанпарварлик, жамиятимиз идеалларига садоқат, самимият, ҳалоллик ва инсонпарварлик — ана шу ажойиб ва ҳимматли фазилатлар мустақил Ўзбекистонга хизмат қилаётган зиёлиларнинг кўркидир. Ана шу фазилатларни тарбиялашда иштирок этиш олий мактабдаги ҳар бир кишининг фахрли бурчидир.

Бугунги мутахассис — бу моҳир ташкилотчи, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ишларини амалга ошира оладиган ходим ҳисобланади. У одамлар билан ишлайди, жамоани бошқаради, жамоа тажрибасига таяниб иш кўради, ўз ўртоқлари, касбдошларининг маслаҳатига қулоқ солади, қўлга киритилган ютуқларга танқидий ёндашади. Бундай киши юқори маданиятли, кенг мулоҳазали, тадбиркор, ўз ишининг устасидир.

2. Дефектология мутахассислиги

Ўқитувчилик мутахассислиги тўхтовсиз ўсиб бормоқда, такомиллашмоқда ва янги мазмун билан бойимоқда. Педагоглик меҳнати ўз мазмуни жиҳати билан чуқур диалектик меҳнатдир. Ҳар бир тарихий давр ўзига мувофиқ педагогни яратади. Кишилиқ жамияти ўз тараққиётида қанчалик олға қараб борса, таълим-тарбиявий фаолият ҳам шунчалик кўп илгарилашади. Жамият тузуми қанчалик юқорилаб борса, мактаб ва ўқитувчининг жамиятдаги аҳамияти ҳам шунчалик ортади.

Дефектология мутахассислигининг узига хос хусусияти, спецификаси нимадан иборат?

Дефектология мутахассислиги энг мураккаб, қийин, масъулиятли ва фахрли касбдир.

Одамнинг меҳнат фаолияти бир қанча хилма-хил турга эга булиб, улардан ҳар бири муайян уринда туради ва ҳар бири узига хос вазифани бажаради. Одамлар ишлаб чиқариш соҳасида (ишлаб чиқариш фаолияти), давлатни идора қилишда (сиёсий фаолият), янги ҳодисалар ва янги қонунларни кашф этишда (илмий фаолият), жамоа ҳаёти соҳасида (ижтимоий фаолият), ёш авлодни тарбиялаш ва ўқитишда (педагоглик фаолияти), одамнинг соғлигини муҳофаза қилишда (шифокорлар фаолияти), давлатни ҳимоя қилишда (ҳарбий фаолият), руҳий роҳат бахш этадиган нарсаларни яратишда (бадий ва мусиқа соҳасидаги санъат фаолияти), жамият тартибини сақлашда (адлия фаолияти), кишиларнинг эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилиш соҳасида (савдо ва маиший хизмат фаолияти), кишиларнинг маданий эҳтиёжларини қондириш соҳасида (маданий муассаса ходимларининг фаолияти) ва шунга ўхшашларда меҳнат қиладилар. Инсон фаолиятининг барча турлари ўзаро диалектик боғланган, бир-бирини тўлдиради ва бир-бирига таъсир этади.

Педагоглик фаолияти — махсус тайёрланган, ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ, давлат олдида жавоб берадиган; ёш авлодни тарбиялаш, ўқитиш ва уларга таълим бериш борасида ҳар куни шуғулланидиган одамларнинг алоҳида меҳнат фаолиятидир. Ўқитувчи ва тарбиячиларнинг кундалик ва ҳар томонлама фаолияти мустақил давлат қурувчи ва уни ижод этувчи инсон шахсини шакллантиришга қаратилгандир. Ўқитувчи ва тарбиячининг янги инсонни тарбиялаш, унда ижобий хислат ва сифатлар таркиб топтириш вазифаси энг олижаноб, юксак ва шу билан бирга, ўз табиати ва фаолиятига кўра, энг мураккаб вазифадир. Дефектология — педагогик фан. Бу фан жисмоний ёки руҳий ривожланишида камчиликларга эга бўлган болаларнинг психофизиологик ривожланишидаги хусусиятларини ўрганади, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланади. Дефектология сўзи лотинча дефект — камчилик, нуқсон, юнонча логос — таълимот, фан, ўрганиш деган сўзлардан олинган. Дефектология фанининг мавзу баҳси аномал болалардир. Аномал болалар — бу жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бўлган, махсус ёрдамга муҳтож болалар. Дефектологиянинг вазифаси — аномалияларнинг келиб чиқиш сабаблари, турларини, аномал болаларнинг психофизиологик ривожланишидаги хусусиятларини ўрганиш, шулар асосида дифференциал ва интеграциялашган таълимни ташкил этиш, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланишдир. Болаларни тарбиялашда одамнинг узига хос хусусиятлари ниҳоятда мураккаб эканлигини, одамлар ўртасидаги

ижтимоий муносабатларнинг мураккаблигини ўзида акс эттирувчи специфик қонунлар иш кўради.

Ўқитувчи бевосита моддий маҳсулот яратиб бермайди, балки болалар шахсини таркиб топтиради. Ўқитувчи-дефектолог ҳам болаларнинг соғлом ўсишлари ва камол топиб боришлари учун, бахтли ҳаёт кечиришлари, мустақил ҳаётда ўз ўрнини топиб кетишлари учун керак бўлган ҳамма зарурий талбирларни кўради.

Дефектология мутахассислигини фақат лаёқатли ва танланган одамларгина эгаллашлари мумкин. Жамият, халқ ва ҳаётнинг ўзи дефектолог касбига энг юксак ва мураккаб талаблар қўяди. Чунки аномал болаларни тарбиялаш, уларга таълим бериш, улардаги камчиликларни иложи борича коррекциялаш, компенсация этиш, яъни тузатиш ва бир анализаторнинг фаолиятини иккинчи анализаторга юклаш, адаптация ва реабилитация ишларини амалга ошириш ўқитувчининг маҳорати, меҳнатсеварлиги, эътиқоди, ўз шахсий намунасига, унинг хулқ-атвори, ҳиссиётлари, дунёқарашига ва ахлоқий қиёфасига асосланади. Тарбия диалектикаси шундайки, тарбиячининг ўзи тарбияланган бўлиши керак. А. Авлоний, "битта яхши ўқитувчи юз ва мингларча яхши одамлар ва бўлажак мутахассислардир ва аксинча, битта ёмон ўқитувчи — жамиятда ўнлар ва юзларча тарбияланмаган, ҳатто бузилган одамлар демакдир", деб бежиз айтганлари йўқ.

Ўқитувчи-дефектолог касбининг муҳим хусусиятларидан яна бири шуки, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш, коррекция ва компенсациялаш иши уларга таълим беришдек ягона бир жараёнга узвий равишда мазмунан қўшилиб кетади. Таълим жараёни тарбияловчи характерга эга. Мактабда ўқувчиларни ўқитиш сифати қанчалик юқори бўлса, ёш авлодга тарбия бериш вазифалари шунчалик яхши ва самарали ҳал этилади. Ҳар бир ўқитувчи фақат ўқитувчигина бўлиб қолмай, айна бир вақтда у ҳам ўқитувчи, ҳам тарбиячидир. Ўқитувчининг иши ижодий характерга ва ижодий йўналишга эга.

Педагог-дефектолог касбининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш жараёни ўқитувчи билан ўқувчининг бир-бирига бўлган мураккаб ўзаро муносабатига асосланади ва бу муносабатнинг муайян психологик, ахлоқий ва ижтимоий қонуниятлари бор. Муайян бир ўқитувчи билан муайян бир ўқувчи ўртасида қандай конкрет муносабат пайдо бўлиши ва таркиб топиши, ҳар бир ўқитувчи билан болалар жамоасининг муайян таркиби ўртасида қандай конкрет муносабатлар туғилиши ва ўсиб бориши ниҳоятда муҳимдир. Бу жараённи бошқара билиш ўқитувчига катта масъулият юклайди.

Дефектология мутахассислиги шу билан характерланадики, у ўзининг кундалик фаолиятида ўқувчиларнинг оилалари билан, ота-

оналар жамоатчилиги билан ҳамкорликда иш куради. У ҳамвақт ҳам юзлаб одамлар билан боғланган. Болаларни ўқитиш ва тарбиялаш манфаати мактаб, оила ва бутун жамоатчиликнинг биргаликда таъсир курсатишини, маслаҳатлашиб, биргаликда ишлашини талаб этади. Ўқитувчи ўз ишининг мантиғига кура ҳар бир ўқувчи яшаётган оилавий-маиший шароитни яхши билиши лозим бўлганлиги, ёш авлодга тарбия беришдаги умумий ишга ота-оналарнинг ижодий кучларини жалб эта билиши лозимлиги учун ҳам унинг иши анча мураккабдир.

Дефектология мутахассислигининг ўзига хос айрим хусусиятлари ҳақидаги қисқа характеристика ана шулардан иборат бўлиб, буларнинг ҳаммаси биргаликда бу касбнинг фазилати, гўзаллиги ва буюклигини ташкил этади.

Дефектологнинг иши кишининг психикасига, аввало нерв системаси фаолиятига юкланадиган ишнинг кучи, ҳажми ва характери эътибори билан ниҳоятда сермеҳнат ишдир. Ўқитувчининг ақли, ҳисси, кузатувчанлиги, таъсир курсатиш кучи, муомаласи, ўзини тута билиш хислати, сабр-тоқати жуда ўсган бўлиши керак. Ўқитувчи назарий билимларни чуқур ва мустаҳкам эгаллаши керак, яъни у таълим-тарбия жараёнининг назарий асосларини, ўқитадиган фанлар методикасини, анатомия-физиология, гигиена, ижтимоий фанлар, педагогик, психологик, медицина фанларини, адабиёт ва ҳозирги замон ўзбек тилини, махсус дефектология фанларини, техника, санъат, этика, эстетика ва бошқа фанларни эгаллаган бўлиши лозим.

Дефектолог-ўқитувчи, тарбиячи фақат назарий билимларни эгаллаш билан чегараланмасдан, амалий малака ва кўникмаларни ҳам эгаллаши зарур. Унинг вазифаси педагогик, психологик, дефектологик билимлар асосида ўқувчиларни илмий билим, малака ва кўникмалар билан қуроллантира билиш, дарс ва машғулотлар бера билиш, тарбиявий ишларни, индивидуал, гуруҳли ва кенг кўламли машғулотларни режалаштира билиш, ўқувчиларнинг жамоа, индивидуал фаолиятларини ташкил эта билиш, уларнинг жамоат ишларини ташкил қила билиш, педагогик раҳбарлик, синфдан ва мактабдан ташқари ишларни уюштира билиш ва уларга раҳбарлик қилиш, ота-оналар, жамоатчилик ўртасидаги ишларни ташкил қила билиш, спорт, экскурсия, кузатишлар, амалий ишлар ва бошқа тарбиявий ишларни олиб боришдан иборат. Бу малака ва кўникмаларни талабалар мунтазам равишда ўз устида ишлаши, махсус фанларни, илғор ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиш йўли билан маҳоратларини ошириб борадилар.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.

2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т., 1997.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. Т., 1997.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 февралдаги “Соғлом авлод” дастури тўғрисидаги 46-сонли қарорига асосан Халқ таълими вазирлигининг 2000–2005 йилларга мўлжалланган “Соғлом авлод” комплекс тадбирлари дастури. “Маърифат” газетаси, 2000 йил, 23 февраль, 16-сон.
5. *Н. Ражабов*. Мутахассисликка кириш. Т., “Ўқитувчи”, 1991.
6. *А. Абдуазимов, Ф. Абдуллаева, Д. Асадуллаева, И. Тожиев, А. Шожалилов*. Ўқитувчилик ихтисослигига кириш. Т., “Ўқитувчи”, 1982.
7. *Л. И. Рувинский, В. А. Канкалик, Д. М. Гришин* и др. Введение в специальность. Москва, “Просвещение”, 1982.
8. *Г. Н. Коберник, В. Н. Синёв*. Введение в специальность дефектология. Киев, Главное издательство объединения «Высшая школа», 1984.
9. *В. А. Лапшин, Б. П. Пузанов*. Основы дефектологии. М., 1990.
10. *Т. А. Власова, М. С. Певзнер*. Камол топишда камчиликлари бўлган болалар ҳақида. Т., “Ўқитувчи”, 1976.
11. *Л. Р. Муминова, М. Т. Қахрамонова*. “Логопедия терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Т., “Ўқитувчи”, 1988.
12. *В. С. Раҳмонова*. Дефектология ва логопедия асослари. Т., 1991.
13. *М. С. Захарина, С. Х. Темурова*. Ўқитувчилик ихтисослигига кириш курсига методик кўрсатмалар. Тошкент, 1980.

3. Педагогика университетидида таълим-тарбия жараёни

Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгилианишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очиқ фуқаролик жамияти қурмоқда.

Узлуксиз таълим кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси, Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи, шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устувор соҳадир. Узлуксиз таълим тизимининг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари, дастурлари асосида таъминланади ва куйидаги таълим турларини ўз ичига олади: мактабгача таълим; умумий ўрта таълим; ўрта махсус касб-ҳунар таълими; олий таълим; олий ўқув юртдан кейинги таълим; кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш; мактабдан ташқари таълим.

Олий таълим ўрта махсус, касб-ҳунар таълими негизига асосланади ҳамда икки (бакалаврият ва магистратура) босқичга эга.

Олий таълим муассасаларига талабалар қабул қилиш давлат грантлари негизидида ва пуллик-шартнома асосида амалга оширилади.

Бакалаврият мутахассислар йўналиши бўйича (фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим муддати камида тўрт йил давом

этадиган таянч олий таълимдир. Бакалаврлик дастури бажарилгандан сунг битирувчиларга давлат аттестацияси якунларига биноан касб бўйича «бакалавр» даражаси берилади ва давлат томонидан тасдиқланган намунадаги касб-хунар фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади.

Магистратура – аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизда таълим муддати камида икки йил давом этадиган олий таълимдир. Магистрларга давлат томонидан тасдиқланган намунадаги касб-хунар фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги кунда 61 олий ўқув юртларида турли йўналишлар бўйича бакалавр ва магистр даражасини берадиган университет ва институтлар фаолият кўрсатмоқдалар. Республикада 18 та университет, 43 та институт бўлса, шулардан 9 таси педагогик университет, 7 таси педагогик институт. Улар Андижон, Ангрен, Бухоро, Жиззах, Қарши, Наманган, Нукус, Гулистон, Самарқанд, Термиз, Тошкент, Фарғона, Урганчда жойлашган.

Низомий номли Тошкент давлат педагогика университети 1935 йилда Ўрта Осиё университетининг педагогика факультети негизда ташкил этилган бўлиб, шу даврдан бошлаб республикамизни педагогик кадрлар билан таъминловчи энг йирик олий ўқув юрти бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги кунда университетнинг 12 факультетида 22 йўналиш бўйича юқори савияли ўқитувчиларни академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун тайёрлаб келмоқда. Университетда таълим кундузги ва сиртқи бўлимларда ўзбек, рус, қозоқ, корейс тилларида амалга оширилмоқда.

Олий ўқув юртлари ўзининг тузилиши билан мактаблардан кескин фарқ қилади. Педагогика университетига раҳбарликни йирик олим, профессор, фан доктори, ташкилотчилик малакасига эга бўлган ректор амалга оширади. Ректорнинг ёрдамчилари – проректорлар: ўқув ишлари бўйича, маънавият-маърифат ишлари бўйича, илмий ишлар бўйича, хўжалик ишлари бўйича. Университетимизнинг энг йирик ўқув ва маъмурий бўлими – факультет. Уни декан бошқариб боради, раҳбарлик қилади. Декан факультетдаги ўқув-тарбия ишларини, кафедралар фаолиятини уюштиради, бошқаради, стипендиялар, илмий сафарлар, талабаларни аттестацияларга, назоратларга киритиш, курсдан курсга кўчириш, семестрларни якунлаш, битирув ишларини ҳимоя қилиш каби ва бошқа ишларни амалга оширади, уларга раҳбарлик қилади.

Ҳар бир факультетнинг илмий кенгаши фаолият кўрсатади. Унга декан раислик қилади. Факультетнинг ҳаётига оид муҳим масалалар илмий кенгашда муҳокама қилинади. Факультет кенгаши аъзоларини етакчи профессор-ўқитувчилар ҳамда талабалар ташкил этади.

Университетдаги ўқув ишлари, илмий тадқиқотлар, ўқув-методик, маънавий ва маърифий, тарбиявий ишларни кафедралар

амалга оширади. Кафедра умумий факультетлараро, факультет қошида бўлади. Кафедра мудири раҳбарлигида профессор, доцент, ўқитувчи, ассистент, кабинет мудири ва лаборантлар маъруза, амалий, лаборатор машғулотларни, педагогик амалиётга раҳбарлик қилиш, оралиқ, жорий ва якуний назоратларни, курс ишлари, битирув ишлари, диссертацияларга раҳбарлик қилиш каби ва бошқа ишларни ташкил этади.

Кафедра аъзолари талабалар орасида маънавий-маърифий тарбия ишларини амалга оширадилар, ўқув режалари, дастур, дарсликлар, ўқув қўлланмалар, маъруза матнларини ишлаб чиқиб, нашрга тавсия этадилар, илмий ишлар олиб бориш, аспирант ва докторантларга раҳбарлик қилиш, ҳимояга тавсия этиш, синовдан ўтказиш, тавсиялар бериш; талабаларнинг илмий ишларига раҳбарлик қилиш, илмий педагогик, маънавий-маърифий билимларни тарғиб этиш каби ишлар ҳам кафедра томонидан ташкил этилади.

Факультет декани ва декан муовинлари (ўқув ишлари бўйича, маънавият-маърифат ишлари бўйича, сиртқи бўлим бўйича) олий ўқув юрти ҳаётида етакчи вазифани бажарадилар. Деканат университет маъмурияти амалга ошираётган барча ишлар юзасидан факультетда назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, бутун жамоанинг куч-гайрати университет олдида турган таълим-тарбия, маънавий-маърифий ишлар, ташкилий, ҳужалик ва бошқа вазифаларни ҳал қилишга сафарбар этади.

Факультетнинг ҳар бир курсида талабаларнинг сонига қараб академик гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир академик гуруҳга талабалардан бири гуруҳ сардори (староста) қилиб деканат томонидан тайинланади. Гуруҳ аъзолари ўзлари касаба уюшма аъзоларидан раисни, редколлегия аъзолари, маиший сектор ва бошқаларни сайлайдилар. Талабалар гуруҳидаги ўқув-тарбия ишлари, жамоа ташкилотлари фаолиятига педагогик раҳбарликни амалга ошириш учун кафедра аъзоларидан етакчи тайинланади (куратор).

Университет миқёсидаги барча масалалар университет илмий кенгашида муҳокама этилади ва тегишли қарорлар чиқарилади. Университет кенгаши аъзоларини деканлар, кафедра мудирлари, етакчи профессор-ўқитувчилар ташкил этади. Университет ректори барча масалаларни Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг тегишли бўлимларида ҳал этади, ҳисобот беради. Демак, барча олий ўқув юртлари Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасарруфида.

Университет фаолиятида касаба уюшма қўмитаси ҳам фаолият кўрсатади. Ҳар бир факультетда касаба уюшма ташкилотининг раиси бошчилигида маълум ишлар амалга ошириб борилади.

Барча олий ўқув юртларида ва шу жумладан, педагогика олий билимгоҳида ўқитиш ишлари ўқув йилларига тақсимланган.

Баъзи чет элларда эса олий мактабдаги ўқитиш ўқув йилларига қатъий ажратилмайди. Талаба маълум курслар бўйича маърузалар

тинглаб, айрим фанлардан мустақил тайёрланиб, тест топширади ва уларнинг белгиланган миқдорни бажариши олий маълумотни тугаллашга олиб келади.

Олий ўқув юртига талабалар қабул қилиш халқ хўжаликлариди кадрларга бўлган эҳтиёжга мувофиқ давлат грантлари асосида белгиланади. Педагогика олий билимгоҳига халқ таълимининг ўқитувчи ва тарбиячиларга бўлган эҳтиёжга қараб талабалар қабул этилади.

4. Олий ўқув юртида таълим-тарбия жараёнининг асосий шакллари

Олий ўқув юртларида ўқитиш жараёнида таълим беришнинг турли шакл ва услубларидан фойдаланилади. Таълимнинг асосий шакллари маъруза ва семинар, амалий ва лаборатория машғулоти, маслаҳат ва коллэкквиумлар, курс ва битирув (диплом) ишлари ҳисобланади. Бундан ташқари, талабаларнинг илмий жамияти (ТИЖ) йўли билан ўқитувчилар раҳбарлигида, кафедра ва лабораториялар қошида талабалар илмий тўғарақларида ва олий билимгоҳнинг талабалар илмий конференцияларига маърузалар тайёрлаш ва унда иштирок этиш йўли билан ҳам чуқур билим берилади.

Маъруза ўқитиш жараёнининг асосий шаклидир. Маъруза ўқиш юқори малакали олимларга топширилади, чунки маъруза матнларини тайёрлаш олий мактаб ўқитувчисидан катта маҳорат талаб этади.

Ҳар бир мавзуга доир маъруза матнини тайёрлаш ҳақиқий илмий ишни эслатади. Маъруза вақтида ҳам, ҳар турли амалий машғулотларда ҳам асосий эътибор талабаларнинг мустақил фикр юритишини ривожлантириш, билим ва малакасини оширишга қаратилган бўлади. Маъруза дарсхона (аудитория)да олиб бориладиган машғулотлар ичида энг кўп қўлланиладиган иш тури ҳисобланади. Маърузанинг маънавий-маърифий йўналишини белгилашда ўқитувчи-маърузачи асосий роль ўйнайди.

Олий мактабларда ўқилладиган маъруза, дарслик, қўлланмалар ва бошқа манбалардаги материалларни қайта баён қилиб беришдан иборат бўлиб қолмасдан, балки ўқитувчининг аниқ бир соҳа бўйича шахсий илмий-методик, илмий назарий, ижодий изланишларини ҳам ўзида жамлаш лозим. Ҳақиқий ўқитувчи-маърузачи маъруза вақтинчалик топшириқ деб қарамасдан, балки мунтазам равишда унга тайёрланиб бориши, маърузани қайта ишлаб, тўлдириб ва мукаммаллаштириши лозим. Бунда ҳар бир ўқитувчининг ўз амалий қарашлари, материалга шахсий муносабати, илмий умумлаштирмалари бўлиши шарт. Бунинг учун адабиётлар танлаш, улардан ўринли фойдалана билиш, матбуотда пайдо бўлаётган янги адабиётларни етарли ҳисобга олиб бориш талаб этилади.

Ҳар бир ўқитувчи маърузага тайёрланишда маълум мавзуга тааллуқли бўлган кўпгина материалларни қамраб олишга ҳаракат қилади. Бу материалларнинг ҳаммаси тартибга солиниб, маълум режа асосида ёзиб чиқилади.

Олий мактабда маърузанинг қуйидаги турларидан фойдаланилади: академик маъруза, маъруза-ҳикоя, маъруза-суҳбат, маъруза-мунозара ва оммавий маъруза. Бу маърузалар ёзма шаклда ифода этилади. Бунинг учун маърузада режа ва конспект бўлади.

Аудиторияда тингловчиларга етказиладиган ўқув материалларининг йўналиши ва уларни талабалар қабул қилиб олиши турлича характерда бўлади. Бу, сўзсиз, талабаларнинг умумий билими, ўрта мактабдаги тажрибаси, уларга таълим берган ўқитувчиларнинг маҳоратига боғлиқ.

Маъруза аудиторияда алоҳида фанлар бўйича ўтказиладиган умумий машғулотларнинг камида 50 фоизини ташкил этади. Ўқитувчи маъруза ўқир экан, талабаларга мавжуд материалларни етказиш билан бирга, уларга баъзи вазифаларни тайинлаб, кутубхона, лаборатория, уйда ишлаш учун йўлланма ҳам беради.

Олий ўқув юртида талабалар 4 йил бакалавриятда, 2 йил магистратурада таълим оладилар. Уларга биринчи курсдан бошлаб маъруза ўқилади. Талабалар маърузаларни тинглайдилар ва конспектлаштириб борадилар. Ҳар бир талаба маъруза мавзусини яхши ўзлаштириб олиши учун қуйидагича босқичларга риоя қилиши лозим: маърузани тинглашга тайёргарлик кўриш, маъруза тинглаш, уни конспектлаштириш ва ёзиб олинган матнни ўрганиш, қайта ишлаб чиқиш. Шу йўл билан талаба мустақил фикрлайдиган, масалаларни тўғри ҳал эта оладиган бўлиб боради. Талабалар таълим жараёнида кўп нарсаларни ўқийдилар, кўпроқ мустақил ишлаб, дастурдаги ва дастурдан ташқари материалларни ўзлаштириб оладилар. Шунинг учун ҳам маърузада айрим масалаларни ўрганишни талабаларнинг ўзларига ҳавола этиш ўринли булади. Шундай йўл билан талабалар муаммоли маърузаларни тинглашга тайёрланадилар.

Маърузани ёзиб олишда ҳамма ўқув қурол-асбоблари, дафтар, ручка, қалам, мусаввирлик ва чизмачилик учун зарур бўлган материаллар тахт қилиб қўйилади. Столда ортиқча нарсалар бўлмаслиги керак. Талабадан маъруза давомида айтилган фикрлар ва материалларнинг ҳаммасини сабр-тоқат билан тинглаш ва эслаб қолишга ҳаракат қилиш талаб этилади. Юқорида айтилган тайёргарлик ишлари тингловчиларга катта руҳий-физиологик кайфият бахш этади.

Талаба маърузани тинглаш ва ёзиб боришда маълум кўникма ва малакага эга бўлиши керак. Маъруза тинглашда талаба фаол, мустақил фикрлаш жараёнини бошидан кечиради. Маърузанинг моҳиятини тушуниш учун маърузачининг ҳар бир сўзини диққат билан тинглаш ва фикрнинг асосий моҳиятига эътибор бериш зарур. Маърузачининг

ҳар бир айтган сўзини ёзиш шарт эмас. Унинг асосий мазмунини ўз сўзлари билан ёзиб бориш етарлидир. Бунда берилаётган таърифлар, кучирмалар тўлиқ ва аниқ қилиб ёзиб олиниши шарт. Маърузани ёзиб боришда доимо диққат-эътибор талаб этилади, бунда имло, тиниш белгилари ва услубий хатоларга йўл қўйилмаслиги керак. Маърузани ёзиб боришда дафтарнинг бир чеккасида унинг тўртдан бир қисми ҳажмида очиқ жой қолдирилади. Шу очиқ жойга маъруза вақтида пайдо бўлган саволлар ёки айрим мулоҳазаларни ёзиб бориш мумкин. Маърузани ёзиб олишда сўзларни қисқартириб ёзиш ва шартли белгиларни ишлатиш усулини қўллаш ҳам фойдадан холи эмас. Маърузадаги хулоса ва натижаларни эса мумкин қадар батафсилроқ ёзиб олишга улгуриш мақсадга мувофиқдир. Ёзиб олинган маъруза матнини иложи бўлса ўша кунёқ ёки эртасига, албатта, бир марта ўқиб ва тузатиб чиқиш умумий қабул қилинган талаблар жумласига кириди. Буни маърузани қайта ишлаш деб юритилади.

Маъруза талабаларни тарбиялашнинг муҳим усулларида бири бўлиб ҳисобланади. Дархонада ўқитувчи ўзининг жонли нутқи билан тингловчиларга илмий тафаккур қилишнинг асл моҳиятини очиб беради, талабаларнинг дунёқарашини кенгайтиради, уларнинг илм-фанга бўлган қизиқишини ва ўқув маданиятини оширади. Гап фандаги илгор тажрибалар, сўнги янгиликларни тингловчига етказа оладиган, ўзининг илмийлиги ва пишиқлиги билан узоқ вақтгача эса сақланиб қоладиган маърузалар ҳақида боряпти. Маъруза ўқитувчилар билан талабаларнинг алоқасини мустаҳкамлайди. Бу жараён семинар, амалий ва лаборатория машғулотларида давом эттирилади. Педагогик амалиётлари, курс ва битирув ишларини бажаришда юқоридаги алоқалар янада мустаҳкамланади ва мукамаллашиб боради.

Талабаларга маъруза ўқиш ва амалий машғулотларни ўтказишда олиё мақтаб ҳаётидаги тажриба ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан умумлаштириб борилмоқда. Бу умумлаштирималарнинг айримлари қуйидагича:

1. Маъруза ва амалий машғулотларда ҳозирги замон фан ва техника ютуқларига таяниб иш кўриш.

2. Билим, малака ва имкониятларга қараб талабаларни ижодий фикрловчи, билимдон мутахассис қилиб тайёрлаш.

3. Ўқитиш ва илмий ишларни бажариш жараёнида бўлажак дефектолог-мутахассисларни маънавий-маърифий жиҳатдан шакллантириш ва чиниқтириб бориш.

4. Мутахассисларни етиштиришда назарияни амалиёт билан бирга қўшиб олиб бориш, уларни мустақил ҳаётга тайёрлаш.

5. Бўлажак етук мутахассисларда жамоатчилик, миллатлараро дўстлик, ҳамкорлик, чуқур одамийлик каби туйғуларни тарбиялаб ва синдириб бориш.

6. Ўқитиш жараёнини кургазмали қурооллар асосида ташкил этиш ва содда тилда тушунтириб бериш, янги педагогик технологиялардан кенг фойдаланиш.

Семинарлар, ўзлаштирилаётган янги материалларнинг бир қисми талабалар томонидан қандай ўзлаштирилишини текшириб кўриш мақсадида ўтказиладиган таълим шаклидир. Семинар машғулоти маъруза усули орқали берилган маълумотларни умумлаштириш ва мустақамлаш мақсадида барча фанлар учун татбиқ этилади. Семинар машғулоти одатда махсус мавзуга бағишланган бўлиб, унинг режаси илгарироқ эълон қилинади ва семинар мавзусига боғлиқ адабиётлар кўрсатилади. Талабалар семинар машғулотирига тайёрланаётганларида кўрсатилган адабиётларни олиб ўқийдилар, зарур хронологик материаллардаги қоида-қонунларни атрофлича ишлаб чиқиб, уни бир умумий конспект ҳолига келтирадилар. Талабаларга семинар учун тайёргарлик кўрганларида маъруза матнини ёзиш тавсия этилади. Бу маърузада талаба мавзу бўйича ўзининг шахсий мулоҳазаларини ҳам айтиши керак.

Талабалар семинар машғулотирида чиқиш қилганларида ўз ёзувларидан фойдаланишлари мумкин. Семинар машғулотирини аниқ саволлар ёрдамида ўтказиш ўрганилаётган фанни маълум изчилликда ўзлаштиришга ёрдам беради. Бошқа ўқитиш жараёни шаклларида бўлгани каби семинар машғулотирида ҳам асосий эътиборни белгиланган мавзуларни талабаларнинг тўла ўзлаштиришларини таъминлашга қаратиш билан бирга талабаларни машғулот вақтида тарбиялаб боришга ҳам алоҳида аҳамият бериш зарур.

Семинар юзасидан савол-жавоблар қилинган, ўқитувчи барча сўзга чиққан талабаларнинг мулоҳазалари ва маърузачининг саволларига берган жавоблари бўйича ўзининг фикрини айтиб, семинарга яқун ясайди. Агар семинар мавзусига доир барча материаллар тўла қамраб олинмаган бўлса, у ҳолда уни маърузачига қайта ишлаш тавсия этилади. Шундан сўнг ўқитувчи навбатдаги семинар мавзусини эълон қилиб, талабаларга ушбу мавзу бўйича ҳам тайёргарлик кўриб келишларини тайинлайди.

Амалий ва тажриба машғулотири маъруза курсида олинган билимларни амалда татбиқ қилиш мақсадида ўтказиладиган дарс шаклларида биридир. Бу икки машғулот ўзининг хусусиятига кўра бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Амалий ва тажриба дарсларида талабалар икки гуруҳга бўлинадилар. Ҳар бир кичик гуруҳга алоҳида ўқитувчи раҳбарлик қилади. Амалий машғулотлар асосан ижтимоий фанлар, педагогика, психология ва махсус фанлар, тажриба машғулотири эса медицина, махсус методика фанларини ўрганишда қўлланилади. Амалий машғулот бир гуруҳ – 25 талаба билан ўтказилса, тажриба (лаборатор.) машғулотда гуруҳнинг ярми, 12–13 талаба билан ўтказилади. Амалий ва тажриба машғулотири назарий курсдан 8–10 соатлар ўтказилгандан кейин бошланади.

Амалий ва тажриба машғулотири маърузада берилган, мустақил ишлар орқали олинган назарий билимларни амалий мустақамлаш,

малака ва куникмалар ҳосил қилишга хизмат қилади. Назарий ўрганилган билимни амалда татбиқ этиш йўли билан уни мустаҳкамлайди, касбни эгаллашга йўл очади. Бу ишлар тадқиқот характериға эға бўлиб, кузатиш, синаб куриш йули билан масалаға оид далиллар туплаш, улар юзасидан назарий хулосалар чиқариш ва умумлаштиришға ўргатади.

Амалий ёки тажриба машғулотида талабалар ўқитувчи топшириғига кўра бажариладиган иш мазмуниға қараб, керакли адабиётлар, дастур ва дарсликларни ўрганиб, бажариладиган амалий ишнинг режаси билан танишиб, адабиётларда кўрсатилган қоидаларға амал қилган ҳолда мустақил ишлай бошлайдилар. Агар иш жараёнида қийинчиликларға ёки тушунмовчиликларға дуч келинса, ўқитувчиға мурожаат қилиш лозим.

Семинар, амалий ва тажриба машғулотлар вақтида ўқитувчи барча талабаларнинг ўрганилаётган фан юзасидан мустақил ишлари ва тайёргарликларининг сифатини бутун гуруҳға нисбатан бир текисда аниқлаши жуда қийин. Шунинг учун олий мактабда жорий, оралиқ, назорат, коллеквиумлар, консультациялар, ёзма назорат ишлари каби иш шакллари ҳам қўлланади.

Коллеквиумлар ўқитиш жараёнида қўлланиладиган дарс шаклларидан бири бўлиб, фанларни тўлароқ ўзлаштиришда қулайлик туғдиради. Коллеквиумда фаннинг бир бўлими ўтиб бўлингач, шу бўлимни талабалар қандай ўзлаштирганликлари синаб кўрилади. Унда ўқитувчи талабаларға вазифа беради. Талабалар саволларға биринкетин жавоб берадилар. Жавоблар ўқитувчи томонидан яқунланиб, умумлаштирилади ва фаол иштирок этган талабалар рағбатлантирилади, жорий ёки оралиқ назорат баллари қўйилади.

Консультация (маслаҳатлар) олий педагогика ўқув юртида кенг қўлланиладиган иш шакли бўлиб, кўпинча маълум курс материаллари ўтиб бўлингач, ундан ўтказиладиган оралиқ, якуний назоратдан олдин ёки ўзлаштирмовчи ва бошқа талабалар билан якка ҳолда ё гуруҳ бўлиб ўтказилади. Консультация мустақил ишловчи талабалар учун ҳам белгиланади. Булардан фарқли ўлароқ курс, битирув иши, илмий тадқиқот жараёнида талабаларға системали маслаҳатлар берилади.

Консультация турли шаклда ўтказилиши мумкин: талабалар савол берадилар, ўқитувчи эса саволларға жавоб қайтаради ёки у суҳбат тариқасида ўтиши мумкин.

Курс ишлари дефектология йўналишининг III ва IV курсида махсус педагогика, психология, махсус методикалардан бажарилади. Курс ишлари талабаларнинг илмий-тадқиқот ишларидан бири бўлиб, уларни илмий изланишлар, экспериментал ишларни олиб бориш малақасини ҳосил қилишға, маълум илмий характерға эға бўлган маърузалар, рефератлар ёзишға чорлайди. Одатда курс ишлари ёзишда ўқитувчи раҳбарлигида мавзу танлаб олинади ва мавзуга доир режа

тузилади, режага асосан курс иши ёзилиб, тақриз қилинади ва ўқитувчига топширилади. Курс ишини бажариш жараёнида ўқитувчи-раҳбардан мунтазам равишда маслаҳатлар олиб турилади. Унинг ҳажми 24 бет бўлиши мақсадга мувофиқдир. Курс ишларининг назорат ишларидан фарқи шундаки, курс ишларида талабалар аниқ мавзу бўйича мустақил равишда тегишли адабиётларни ўқиб чиқиб, мустақил фикр юритади, эксперимент, кузатишлар, илмий изланишлар, маълум муаммоларни ечиб беришга ўзининг ҳиссасини қўшади. Назорат ишларида эса олдиндан тайёрлаб қўйилган саволларга жавоблар қайтарилади. Уларнинг ҳажми курс ишларининг ҳажмига нисбатан кичик бўлиб, узоро бир-бирларидан тубдан фарқ қилади.

Бўлғуси дефектолог кадрларнинг касбий тайёргарлиги тизимида педагогик амалиёт муҳим ўрин эгаллайди. У педагогика олий билимгоҳидаги ўқув-тарбия жараёнининг узвий қисми бўлиб ҳисобланади ва талабаларни касбий педагогик фаолиятнинг дастлабки тажрибаси билан қуроллантиради.

Педагогик амалиёт булажак ўқитувчи-дефектологни педагогик жараён услубиёти, таълим-тарбия ишининг тамойиллари, кўникма ва малакалари билан қуроллантириши лозим. Амалиёт даврида талабалар олдида педагогик малакани эгаллаш мақсади қўйилади. Бу, талабалар педагогик амалиёт натижаларини баҳолаш учун мезон бўлмоғи керак. Педагогик амалиёт ижтимоий-сиёсий, психологик-педагогик, махсус дефектологик билимларни мустаҳкамлаш, чуқурлаштириш, такомиллаштиришга, касб маҳорати, кўникмаларини, шахснинг профессионал жиҳатдан муҳим сифатларини эгаллашга ёрдам беради. Турли тоифадаги махсус мактаб ва мактаб-интернатлари, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари педагогик амалиётни ўтказиш учун база бўлиб хизмат қилади.

Педагогик амалиёт бир неча босқичлар бўйича олиб борилади. I – II курсларда барча куллийтлар учун умумий бўлган умумпедагогик тайёргарлик амалга оширилади, кейин III курсдан бошлаб булажак дефектологлар махсус фанлар бўйича назарий билимлар олиб борганлари сари уларнинг ихтисоси ҳисобга олиниб, амалиёт табақалаштирилади. Ёзги таътил даврида III курс талабалари шаҳар ва шаҳардан ташқари лагерларда, болаларнинг соғломлаштириш майдончаларида, маҳаллалардаги болалар клубларида тарбиячи бўлиб мустақил ишлайдилар. III – IV курсларда ўқув-тарбия амалиёти ташкил этилади. Талабалар махсус мактабгача ёшдаги болалар муассасаларида, бошланғич синфда ва юқори синфларда мустақил равишда дарслар олиб борадилар.

Талабаларнинг педагогик амалиётга олий мактабнинг малакали мутахассислари ва мактабнинг маъмурияти раҳбарлик қилади. Педагогик амалиёт бошланғичдан олдин талабаларга шу амалиётнинг мақсади ва шартлари тушунтирилади, педагогик амалиёт дастури

билан таништирилиб, конкрет вазифалар белгиланади. Педагогик амалиёт энг илғор мактабларда, мактабдан ташқари муассасаларда утади.

Педагогика олий билимгоҳида ўқув-тадқиқот ишлари жумласига битирув ишлари ҳам киритилади. Битирув ишлари барчадан яхши узлаштиришни ва илмий изланиш ишлари олиб боришни талаб этади. Битирув иши талабанинг мустақил илмий ишидир. Баъзи битирув ишларининг натижаси нашр этилади ва амалиётда қўлланилади. Агар битирув иши мутахассисликнинг долзарб муаммоси бўйича бўлса, у магистрлик диссертацияси учун асос бўлиши мумкин. Битирув иши ўқитувчи раҳбарлигида ёзилади. Битирув ишининг ҳажми 50 бет. Иш тамом бўлгач битирув ишига мутахассис томонидан тақриз ёзилади ва муҳокамага қўйилади. Давлат аттестация комиссияси аъзолари олдида битирувчи талаба қилган тадқиқоти ҳақида ахборот беради, сўнгра муҳокама ҳамда мунозара қилинади, талаба ўз ишларини ҳимоя этади ва иш баҳоланади.

Талабалар томонидан бажариладиган битирув ишлари ҳақиқий илмий ишларнинг бошланишидир. Битирув иши талабага илмий изланиш, маълум муаммоларни ўрганиш ва унинг моҳиятини таҳлил қилишда ёрдам беради. Зотан, талабалар ўқиш жараёнида 3—4 йил ичида маълум доирада илмий текшириш ишлари олиб борган бўладилар. Талабаларнинг илмий ишлари талабалар илмий жамиятлари анжуманида тингланади, муҳокама қилинади, баҳоланади. Бу жараён талабанинг илмий қобилиятини чархлаб беради.

Битирувчи талабалар давлат аттестациясидан ўтадилар. Битирув ишини муваффақиятли ҳимоя қилган талаба давлат аттестациясига киритилади. Битирув иши ҳимояси ва давлат аттестациясига ўқув режани тўлиқ бажарган, яъни ўқув йиллари давомида ўқув дастурларида кўрсатилган барча предметлардан юқори балл олган барча талабалар қўйилади. Давлат аттестациясидан ўтиш учун бакалавриат йўналиши: В 142300 — Дефектология бўйича талабалар махсус педагогика, махсус психология ва махсус услубиётлардан назорат ёзма ишларини бажарадилар. Давлат аттестациясини давлат комиссияси ўтказади. Давлат аттестация комиссиясига ректор, декан ёки декан муовини, кафедра мудирлари, профессор ва доцентлар киради. Давлат аттестация комиссиясининг раиси шу университетда ишламайдиган мутахассис бўлиши керак. Давлат аттестация комиссиясининг раиси куллийёт ва олий билимгоҳ кенгашларида ҳисобот ва келгусида нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақида маслаҳатлар, тавсиялар беради.

5. Олий ўқув юртларида талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисида

Олий ўқув юртида талаба билими рейтинг тизими асосида баҳоланади. Рейтинг тизимини жорий этишдан мақсад Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонуни, Қадрлар тайёрлаш миллий дастурини бажариш ва республикада Рақобатбардош мутахассислар тайёрлашда сифат кўрсаткичлари бўйича халқаро андозаларга ўтишдир. Рейтинг тизимида баҳолаш – талабанинг ўқиш давомида ўз билимини мунтазам ошириш ва ижодий фаолиятини такомиллаштиришни рағбатлантириш ғоясига қаратилган. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасдиқлаган Низомга кура рейтинг тизимида куйидаги вазифалар бажарилади:

- талаба билимининг кўрсаткичларини ҳаққоний, аниқ ва адолатли баҳолаш;

- талабанинг ўзлаштиришини доимий назоратга олиш ва семестр давомида фаол равишда ишлашни жонлантириш;

- талабада билим олишга, профессор-ўқитувчида эса ўқитишга масъулиятни ошириш;

- талабада мустақил ишлаш кўникмасини ривожлантириш;

- давлат таълим стандарти, ўқув режа асосида фан дастурларини ва турли машғулотларга оид услубий тақомиллаштириш;

- компьютерлаштирилган тестлардан кенг фойдаланиш.

Ҳар бир фан бўйича максимал рейтинг бали шу фан учун ўқув режасида ажратилган соатлари миқдорига тенг.

Ўқув режасига киритилган ҳар бир фанни талаба томонидан ўзлаштириш кўрсаткичи (фоиз ҳисобида), йиғган рейтингнинг (бали) доимий назорати рейтинг тизимининг асосини ташкил этади. Бир семестрда ўтилган фан ёки унинг қисми талаба томонидан ўзлаштирилиши фоизларда ҳисобланади. Семестр (ўқув йили) давомида ўқитилган барча фанлардан тупланган баллар йиғиндиси талабанинг шу семестр (курс) даги рейтингини ташкил қилади. Талаба билимини баҳолашда даставвал ўзлаштириш кўрсаткичи (фоиз) аниқланади, сўнгра дарс соатлари ҳажмига мувофиқ фан бўйича талабанинг рейтингини ҳисоблаб топилади.

Назорат турлари ва шакллари

Ҳар бир фан бўйича талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш семестр (ўқув йили) давомида мунтазам равишда олиб борилади ва жорий, оралиқ, якуний назоратлар орқали амалга оширилади. ЖН – жорий назорат ўтилатган амалий (семинар) ёки тажриба (лаборатория) машғулотларининг талаба томонидан қандай ўзлаштирилаётганини мунтазам равишда машғулот мобайнида баҳолашни назарда тутлади.

Бундай назорат рейтинг картасида кўрсатилган тартибда ўтказилиб, талабанинг ўзлаштириш даражасини фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқлаб, баҳолаб боришни кўзда тутати.

ОН — оралиқ назорат фан бўйича ўтилган назарий машғулотларнинг бир неча мавзуларини ўз ичига олган бўлим ёки қисм бўйича талабанинг ўзлаштириш кўрсаткичини аниқлашга қаратилган. Бундан мақсад талабанинг ўтилган мавзулар бўйича назарий билимларини аниқлаш, назарий билимларни амалиётга татбиқ эта олишга ўргатишдир. Оралиқ назоратда талабалар билими тест шаклида, савол-жавоб, ёзма назорат иши ва бошқа шаклларда ўтказилиши мумкин.

Жорий, оралиқ ва якуний назоратлар натижасида эришиш мумкин бўлган максимал рейтинг баллари фанга ажратилган машғулот соатлари 100 фоиз миқдорига тенг. Шулардан 40 фоиз — жорий назорат, 30 фоиз — оралиқ назорат ва 30 фоиз — якуний назоратга ажратилади.

Якуний назорат 30 фоиз миқдорида фаннинг бир семестрда ўтилган назарий ва амалий машғулотлардаги мавзулар бўйича талабанинг ўзлаштириш кўрсаткичини аниқлаш учун ўтказилади. Якуний назорат асосан ёзма равишда амалга оширилади.

Рейтинг балларининг максимал миқдори ўқув режада кўрсатилган соатларнинг 100 фоизини ташкил этса, саралаш бали 55 фоиздан кам бўлмаслиги лозим.

Ўқув режасида бир неча семестр давомида ўқитилиши белгиланган фан бўйича талабанинг умумий рейтинг бали ҳар бир семестрда шу фандан тўпланган рейтинг баллари йиғиндисига тенг бўлади.

Баҳолаш турлари ҳар бир фаннинг хусусиятларига қараб машғулотлар жараёнида сўров ўтказиш, тест саволларига жавоб бериш, ёзма назорат ишларини бажариш каби кўринишларда бўлиши мумкин. Булардан ташқари, бошқа турдаги назорат шакллари ҳам қўллаш мумкин.

Фан бўйича талабанинг назарий (ОН), амалий, тажриба-лаборатория машғулотлари, курс ишлари ва ҳ.к.(ЖН)дан ўзлаштириш кўрсаткичлари ва йиғилган рейтинг балларини кафедра ва деканатда ўрнатилган тартиб ва белгиланган муддатларда (тасдиқланган жадвал асосида) назорат этилади (қайдномаларда жорий, оралиқ, якуний назоратларнинг барча натижалари кўрсатилиши шарт). Ушбу назоратларнинг жамланган натижалари университетнинг ўқув бўлимида оператив ишловдан ўтказилади ва таҳлил қилинади.

Фан бўйича семестр давомида максимал балнинг камида 55 фоизини тўплаган талаба қониқарли ўқиётган деб ҳисобланади. Агар семестр давомида талаба тўплаган бал 35 фоиздан кам бўлса, у қониқарсиз ўқиётган (академик қарздор) деб ҳисобланади.

Семестр давомида мазкур фан бўйича тўплаш мумкин бўлган балнинг 86–100 фоизи “аъло”, 71–85 фоизи “яхши”, 56–70 фоизи

“қониқарли”, 55 фоиздан ками “қониқарсиз” ўзлаштириш кўрсаткичларини чегаралайди.

Талабанинг барча турдаги амалиётларда олган кўникмалари курсиши, битирув мутахассислик иши, давлат аттестацияси натижалари, ўзлаштириш кўрсаткичлари билан баҳоланади ва рейтинг дафтарчасида алоҳида қайд этилади.

Ажратилган рейтинг баллари доирасида 10 фоизгача баллар талабанинг машғулотлардаги фаоллиги, мустақил ишларни бажаришда ижодий ёндаша олишлиги, таълим-тарбия интизомига амал қилиш сифатлари ҳам ҳисобга олинади.

Семестр давомида фан учун белгиланган максимал рейтинг балининг 55 фоизидан камини тўплаган талаба ўрнатилган тартибда ректорнинг буйруғи билан олий ўқув юртидан четлаштирилади.

Бирор сабаб билан назорат синовларида қатнаша олмаган талабаларга 1–2 ҳафта ичида қайта баҳоланишдан ўтишга рухсат берилади.

Талабани курсдан курсга ўтказиш, стипендия билан таъминлаш ишлари ўқув йили охирида ўқув режасида кўрсатилган фанлардан тўплаган рейтинг баллари инобатга олинган ҳолда, ректор буйруғи билан амалга оширилади.

Талабаларнинг ҳар бир фандан семестр мобайнида назорат турлари бўйича олган рейтинг баллари тасдиқланган шаклдаги қайднома варақасида ўқитувчи томонидан мунтазам равишда қайд қилиб борилади, ҳар бир фандан семестр мобайнида тўплаган умумий бали талабанинг “Рейтинг дафтарча”сида қайд қилинади.

Талаба фан учун белгиланган максимал балнинг 55 фоизидан камини тўплаган тақдирда шу фан бўйича рейтинг натижалари унинг “Рейтинг дафтарчаси”да қайд этилмайди.

Талабалар рейтингини мунтазам равишда рейтинг назорати жадвалларида (экранларида) ёритиб борилади ва таҳлил қилинади. Таълим-тарбия жараёнида талаба рейтингини курсдан курсга ўтказишда, стипендия турини тайинлашда, бакалавр дипломини тақдим этишда, магистратурага тавсия беришда қўлланилади.

6. Талабаларнинг ҳуқуқи ва бурчлари

Талабаларнинг педагогика олий ўқув юртида муваффақиятли ўқиш, олий билимгоҳ, факультет ижтимоий ҳаётида фаол қатнашишлари учун ўз ҳуқуқлари ва бурчларини аниқ билишлари ҳамда тушунишлари зарур.

Талабанинг ҳуқуқи ва бурчлари Республикаимизнинг Конституцияси асосида, “Таълим тўғрисида”ги Қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастурлари”дан келиб чиқиб, ҳар бир олий ўқув юртининг Низомида белгилаб берилган. Низом, яъни иш тартиби, унинг

бажарилиши, татбиқ қилиниши ва ташкил этилишини белгиловчи қонун-қоидалар мажмуи Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланади ва кучга қиради.

Талаба олий ўқув юртига қадам қўяр экан, онгли ҳаракат қилмоги лозим. Унинг бундай онгли ҳаракати олий билимгоҳда урнатилган ва жорий этилган ички тартиб-қоидаларни бажаришда кўринади.

Олий ўқув юртининг аудитория, лаборатория кабинетлари, қироат-хонаси, кутубхонаси, спорт зали, инвентар ва бошқа ўқишга ёрдам берувчи муассасалардан бепул фойдаланадилар; олий ўқув юртида ва талабалар илмий жамиятларида олиб бориладиган илмий текшириш ишларида қатнашадилар; ижтимоий ташкилотлар ишида қатнашиб, ўқув жараёнини, тарбиявий ишларни мукаммаллаштирадилар, шунингдек, талабаларнинг ўзлаштириши, меҳнат ва ўқув интизоми масалалари, стипендия тақсимлаш, ётоқхона уринларини тақсимлаш ва бошқа талабаларнинг ўқиши ва турмуши билан боғлиқ бўлган масалаларни муҳокама қилишда иштирок этадилар; талабалар олий ўқув юрти жамоасининг ижтимоий ҳаётида иштирок этадилар, спорт секциялари, илмий ва бошқа тўғарақларда, бадий ҳаваскорлик тўғарақларида қатнашадилар; ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда олий ўқув юртида ўқиётган талабаларга уларнинг ўзлаштириши ва ижтимоий ишларда иштирок этишини ҳисобга олиб стипендия белгиланади; узоқ ердан келиб ўқувчи муҳтож талабаларга ётоқхона берилади; олий ўқув юртларини тугатганларидан сўнг талабалар ўз мутахассисликлари бўйича ишга юбориладилар.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, талабалар жуда кенг ҳуқуқларга эгадилар. Буларнинг ҳаммаси талабаларнинг чуқур ва атрофлича билим олиши, замон талаб этган даражадаги мутахассис бўлиб етилишини таъминлашни кўзда тутади.

Ҳар бир талаба давлат қонунчилиги таъминлайдиган ҳуқуқлардан ташқари олий ўқув юртининг талабаси бўлиш билан ихтиёрий равишда ўз зиммасига анчагина бурч, мажбуриятларни ҳам олади.

Олий ўқув юртининг талабаси танлаб олинган мутахассислик бўйича назарий билим ва амалий кўникмаларни изчилик билан чуқур эгаллаб бориши; ўзининг маънавий-маърифий, илмий ва маданий савиясини ошириб бориши; тарбиявий ишларни ташкил этиш кўникмасини эгаллаши; ўқув машғулотларига қатнашиши ва белгиланган муддатда ўқув режа ва дастурида курсатилган ҳамма топшириқларни бажариши; ижтимоий-фойдали меҳнатда фаол қатнашиши; олий ўқув юртининг ички тартиб ва қоидаларини бажариши; дарсга доимий қатнашиши, университет мулкни, аудитория, кабинетларини озода сақлаб, яхши тутиш ва бошқаларни бажариши зарур.

Албатта, талабаларнинг бурчлари фақат юқорида кўрсатилганлар билан чегараланмайди.

Талабаларнинг ҳуқуқ ва бурчлари билан олий билимгоҳга кирган дастлабки кунларида декан, гуруҳ етакчиси таништирадилар.

Талаба олий ўқув юртининг ижтимоий ҳаётида: турли тадбирларда, кечаларда, тўгаракларда, ижтимоий-фойдали меҳнатда фаол иштирок этмоғи керак. Бу унинг маънавиятини, ўз касбига бўлган муносабатини исботлайди. Талаба университетга қатнай бошлаган дастлабки куниданоқ юқорида кўрсатилган ишлардан ўзига мосини, ўзини қизиқтирган турларини топиши ва шу соҳада фаоллик кўрсатиши лозим. Бу борада талабаларга кураторлар, деканат, ўқитувчилар катта ёрдам беради.

Олий мактаб ҳаёти ва ундаги талаба ҳаёти ҳақида гапирар эканмиз, университет гуруҳ — талаба тушунчалари ўртасидаги бирлик ва муносабат даражасини эътиборга олишимиз керак. Ана шу уч тушунчанинг умумий боғланишида, талабалар гуруҳининг ҳақиқий жамоасига айланишида ва унинг тарбиявий кучга эга бўлишида гуруҳ етакчисининг роли катта. Етакчининг вазифаси гуруҳдаги талабалар ҳаётини ташкил этишга ёрдамлашишдир. Бунинг учун: талабаларга жамоа бўлиб уюшиб олишга, ўз билимини, фикр доирасини, дунё-қарашини кенгайтиришга, мустақил ишларни ташкил этишга, изчиллик-ла ақлий фаолият билан шуғулланишга, маданий даражани ўстиришга, ихтисос тайёргарлигини такомиллаштиришга раҳбарлик қилади ва гуруҳдаги жамоат ташкилотларининг бу соҳадаги фаолиятини йўлга қўйишга кўмаклашади.

Талабалар гуруҳини мустаҳкам жамоага айлантириш жуда зарур. Жипслашган жамоадагилар бир-бирини яхши тушунади, бир-бирини қўллаб-қувватлайди, дарсдан ташқари вақтларда биргаликда кўнгилли дам олади. Буларнинг ҳаммаси гуруҳнинг фаолияти муваффақиятли бўлишини таъминлайди.

Талабалар гуруҳи билан ишлашда ўз-ўзини бошқаришни ўргатишда сардор, касаба уюшмаси раҳбарининг ўрни катта. Сардорлар қўйидаги вазифаларни бажарадилар: талабаларнинг маш-гулотларга қатнашишини ҳисобга олиш, гуруҳдаги тартиб-интизомни бошқариш, деканатга гуруҳ ҳақидаги тегишли маълумотларни етказиш, талабалар томонидан дарслик ва қўлланмаларнинг ўз вақтида олинишини ташкил этиш, ҳар куни навбатчи тайинлаш ва бошқалар.

Талабаларнинг касаба уюшма ташкилоти уларнинг маданий ҳаёти, дам олиши ва майиший турмуши билан боғлиқ ишларни амалга оширади. Гуруҳ касаба уюшма ташкилоти университет талабаларининг касаба уюшма ташкилоти билан алоқада бўлиб, гуруҳ талабаларига яқиндан ёрдам беради. Гуруҳ касаба уюшма раиси касал ўртоқларига ғамхўрлик қилиб, уларни профилакторий, санаторийларга, дам олиш уйларига йўлланмалар билан таъминлайди, иқтисодий аҳволи қийинларга моддий ёрдам уюштиради.

Касаба уюшма ташкилоти талабаларнинг дам олиш кечалари, дискотекалар уюштиришга, бадий ҳаваскорлик кўриқларига алоҳида эътибор беради ва бу ишларни ташкил этади.

Талабалик йиллари «олтин» давр деб юритилади. Бу кўп жиҳатдан гуруҳдаги ҳаётнинг қай даражада ташкил этилганлигига боғлиқ. Талабалик йилларининг сермазмун, қизиқарли, фойдали бўлиб ўтиши гуруҳ аъзолари қўлида. Гуруҳда муносабатлар аҳволи яхши бўлиши ва соғлом жамоатчи фикри ҳукм суриши керак.

7. Ақлий меҳнат гигиенаси ва маданияти

Кишининг ақл ёки куч билан амалга оширган мақсадли ҳаракати — меҳнатдир. Демак, меҳнат ақлий ёки жисмоний бўлиши мумкин. Ақл — одамнинг фикр юритиш, билиш фаолияти. Ақлий меҳнат киши учун энг оғир меҳнатдир. Бу меҳнат ақлий зўр беришни талаб қилади, узоқ вақт давом этади ва кунт билан шугулланишни талаб қилади. Ақлий меҳнатнинг мураккаблиги яна шундаки, унда натижаларнинг намён бўлиши қийинроқ кечади, уларга қисқа вақт ичида ёки бирданига эришиб бўлмайди. Ақлий меҳнат жараёнида умуман меҳнат фаолиятига тўғри муносабат тарбияланади, талабаларнинг онги замонавий ишлаб чиқариш ва ихтисос асослари билан бойиб боради.

Олий билимгоҳда ўқув меҳнати жараёнида талабалар турли даражада мураккабликка эга бўлган ва мустақилликни турли даражада талаб қиладиган ақлий ҳамда амалий ҳаракатларни эгаллайдилар. Бу эса уларда билимга қизиқишни, ақлий фаолиятнинг самарали усуллари шакллантиради. Ўқув меҳнати жараёнида ақлий меҳнат маданияти ҳосил қилинади, ўртоқлик, хайрихоҳлик, интизомлилик, уюшқоқлик сингари фазилатлар тарбияланади.

Ҳар бир соҳада бўлгани сингари ақлий меҳнат борасида ҳам ишни илмий асосда тўғри ташкил этиш, унинг маданиятини юқори даражага кўтариш муҳим аҳамиятга эга. Ақлий меҳнатни тўғри ташкил этиш эса ҳар бир кишининг ўз кун тартибини (меҳнат қилиш, дам олиш, овқатланиш каби) қандай уюштира олишига, ўз иш ва графигини қатъий бажаришга, мавжуд ахборотлар ва янги адабиётлардан иш жараёнида таҳсил кўришда, илмий-тадқиқот фаолиятдан унумли ва ўринли фойдалана олишга боғлиқдир.

Ақлий меҳнатнинг ўзига хос томонлари мавжуд. Ўз мустақил ишингизни ташкил этар экансиз, сиз ақлий меҳнатнинг ўзига хос томонларини билишингиз ва уни ҳисобга олишингиз, ақлий меҳнат гигиенасига тўла риоя қилишингиз зарур. Ишни ҳар доим аниқ белгиланган жойда бошлаш ва давом эттириш тавсия этилади. Энг маъқули кутубхона, хона ва тажрибахоналарда ишлашдир. Бу ишнинг унумдорлигига ижодий таъсир кўрсатади. Чунки бундай жойларда

меҳнат унуми яхши бўлади, тинчлик ва осойишталик ҳукм суради. Бу эса ўз навбатида кишида ишлаш кайфиятининг уйғонишига ва ошишига олиб келади. Уйда шуғулланган вақтингизда эса бошқа ишлар бажарилмайдиган, фақат ўз ўқув машғулотларингиз учун ажратилган муайян жойни танлаб олишга ҳаракат қилинг. Бундай қоридани аҳамиятсиз деб ҳисобламанг, чунки шундай шароит муҳайё бўлса, сизда одат ҳосил бўлгач, ишни дангал бошлаб юборишга хоҳиш пайдо қилиш учун одатдаги иш жойингизга ўтириш кифоя. Иш жойига утиргач, фикрни фақат бир нуқтага йўналтириш керак.

Меҳнат гигиенаси иш жойини тўғри ташкил этишни талаб қилади. Чироқ ёки куюш нури чап томондан тушиб туриши керак. Стол устида иш майдончасининг ёритилиш даражаси 100 люкс лампочка, абажурли 60 ватт бўлиши лозим. Керакли китоб, қоғоз, ручка ва бошқа ўқув қуроллари аниқ белгиланган жойда туриши керак.

Юқоридаги тавсияларга амал қилиш ўз навбатида меҳнат шароитининг яхшиланишига, иш унумининг самарали бўлишига, ўзлаштириш даражасининг ошишига олиб келади. Шу сабабли ўқув меҳнатига салбий таъсир кўрсатадиган омиллардан узоқроқ бўлган маъқул. Бундай салбий омилларнинг юз беришига йўл қўймаслик учун илм-фан ўзлаштириладиган, мустақил мулоҳаза юритиладиган ўқув заллари, кабинетлар, лаборатория кабиларда гаплашиб ўтиришга, транспорт шовқини кабиларга барҳам бериш керак. Сермаҳсул ишлаш ва ўзлаштирилган материалларни узоқ хотирада сақлаб қолиш учун шовқин-суронсиз ва тинч жой танлаш мақсадга мувофиқдир.

Ақлий меҳнат сифати кўп жиҳатдан хотирага ҳам боғлиқ. Материални яхши эслаб қолиш учун уни тарқоқ, парчалаб эмас, балки маълум система бўйича, муайян мантиқий изчиллик асосида ўзлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Ақлий меҳнатнинг ҳамма соатлари бир хил унумли бўлмайди. Мутахассисларнинг берган маълумотларига кўра иш кунининг учинчи ва тўртинчи соатлари энг сермаҳсул ва самаралидир. Ўқиш жараёнида эса иккинчи ва учинчи жуфт соатлар энг серунум ҳисобланади.

Тўғри ўтириб ишлаш керак. Ёнбошлаб ёки ётиб ўқиш зарарли, чунки организм бўшашади, кўз чарчайди, оқибатда ўзлаштириш ҳам кўнгилдагидек бўлмайди. Сурункасига ўтириш ҳам зарарли, чунки бўйин ва белга юк тушади, асаб марказлари чарчайди. Юрак мускуллари ва мияга қон келиши камаяди, юракда огриқ сезила бошлайди, бош оғриғи пайдо бўлади. Чарчашнинг олдини олишда гавда ҳолатини ўзгартириб туришнинг аҳамияти жуда катта. Столга фақат кафт билан суянилса, ёзиш анча енгил бўлади, қўл чарчамайди.

Машғулот пайтида ҳар хил фанларни алмаштириб ўқинг. Ҳар бир соатдан сўнг танаффус қилинг. Танаффус вақтида бошқа иш билан машғул бўлиш керак.

Материални чуқур ўзлаштириш ва узоқ эсда сақлаб қолиш учун вазифаларни топшириш арафасида эмас, балки ўша вазифа топширилган кундан бошлаб тайёрлаб бориш лозим. Талаба ҳар куни кечқурун камида икки соат ишлаши лозим.

Фаол дам олиш ҳам ақлий меҳнат самарадорлигига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун дам олиш кунларини спорт машғулоти, сайр, уйинлар, театр, киноларга бориш, қувноқ ва қизиқарли дам олиш билан ўтказиш керак. Айниқса, спорт билан шуғулланиш машғулотнинг самарали бўлишига ёрдам беради.

Ақлий меҳнатнинг самарадорлигини ошириш учун ҳар қандай ишга хотиржамлик билан, шошмасдан, бамайлихотир киришинг, муайян меҳнат маромини сақланг, ҳар бир ишни мунтазам, ўз навбати билан бажаринг.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам овқатланишни унутманг.

Олий ўқув юртида ўқув курслари билимларни қатъий изчиллик билан ўзлаштиришга мўлжалланган. Шунинг учун фан асосларини пухта эгалламасдан туриб мураккаб масалаларни ўрганиш мумкин эмас. Ўзингизни ҳар куни ақлий меҳнат қилишга ўргатинг.

Хуллас, олий мактабда муваффақиятли ўқиш, мазмунли, мароқли, мукамал ҳаёт кечириш учун қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Кундалик режа, уйқу, овқатланиш, меҳнат режими, ортиқча чарчасга йўл қўймаслик билан бирга, бўшашиб қолиш, ишнинг оғирлиги ва хилма-хиллигидан довдираб, руҳий тушқунликка ҳам берилмаслик лозим.

2. Ишни режа билан олиб бориш. Вазифалар қанчалик мураккаб бўлса, вақтни шунчалик қатъий режалаштириш лозим. Режани амалга оширишда аниқлик ва пухталиikka риоя қилиш даркор.

3. Ақлий меҳнат гигиенасига риоя қилиш зарур.

4. Спорт билан шуғулланиш орқали организмни чиниқтириш ва соғлиқни мустаҳкамлаш.

II БОБ. ДЕФЕКТОЛОГИЯ ФАНИНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

1. Дефектология фани, унинг вазифалари

Ҳар қандай жамият ўз фарзандлари ҳар томонлама етук, комил инсон бўлиб вояга етишига, муносиб фуқаролар бўлиб, давлат тараққиётига, гуллаб-яшнашига ўз улушларини қўшишларига ҳаракат қилади, умид боғлайди.

Афсуски, дунёнинг кўпгина мамлакатларида болалар ҳали ҳам ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар, яъни уларнинг соғ-саломат ҳамма қатори тулақонли ривожланишлари ва жамият ҳаётида фаол иштирок этишлари учун керакли имкониятлар яратилмаган. Болаларнинг иш соатлари баъзи ҳолларда ниҳоятда узоқ бўлганлиги сабабли соғлиги

ёмонлашмоқда, улар ўқиш, дам олиш имкониятларидан маҳрум. Болалар кучаларда алкоголь, гиёҳванд моддалар, сексуал зўравонликлар хавфига дуч келмоқдалар.

Мактабга қабул қилинган айрим болалар уни тулиқ битира олмаяптилар, жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бор болалар уйда ўтирибди, таълим олишдан маҳрум, айримларининг таълим олиши чегараланган.

Касалликнинг олдини олиш мумкин булган жойларда ҳали ҳам жуда кўп болалар хасталиклардан нобуд бўлмоқдалар, тўйиб овқат ейиш, тоза ичимлик сувидан баҳраманд бўлиш кўп мамлакатларда ҳали ҳам тулиқ ташкил этилмаган.

Бундан ташқари, жаҳоннинг баъзи бир қитъаларида мактаб ёшидаги болалар ҳам қуролли кучлар сафига чақирилмоқда, улар зўравонликларга, қийноқларга дучор бўлмоқдалар, жисмоний жазоланмоқда. Керак бўлса, озодликдан, кафолатланган ҳуқуқларидан маҳрум қилинмоқдалар.

Асосий эҳтиёжлари ва ҳуқуқлари кўпол бузилган болалар ҳеч қачон бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қила олмайдилар ҳамда одил ва ғамхўр бўла олмайдилар. Ҳуқуқнинг бузилиши фақат шахснинг азоб-уқубатланиши юзага келтиришга сабаб бўлибгина қолмай, балки уларнинг онгига сиёсий беқарорлик уруғларининг экилишига ва қуролли низоларга сабаб бўлмоқда. Ҳуқуқ муаммолари ҳар бир инсонга тўғридан-тўғри ёки бевосита тегишлидир.

1993 йил 1 декабрда 153 мамлакат бола ҳуқуқлари ҳақидаги конвенцияни ратификация қилиш йўли билан ўзларининг болалар келажагини муҳофаза қилишга тайёр эканлигини намоён этдилар. Бола ҳуқуқлари ҳақидаги Конвенция — бу бутун жаҳон болаларига хос бўлган болалар ҳуқуқлари ҳақидаги Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг шартномасидир. Конвенция — бола ҳуқуқлари ҳақидаги универсал расмий Кодексдир. Конвенцияда болалар ҳуқуқлари тўрт тоифага ажратиб берилган бўлиб, 54 моддани ўз ичига қамраб олган.

1. Яшай олиш ҳуқуқи: бола талабларини қондириш ва ҳаётий ҳуқуқларни ўзида мужассам этиш каби асосий шартларни ҳамда тиббий хизматдан фойдалана олиш, овқатланиш, бошпанага эга бўлиш каби адолатли, ҳаётий меъёрларни ўз ичига олади.

2. Ривожлана олиш ҳуқуқи: болаларнинг ўз қобилиятларини кенгроқ ривожлантиришга эришишлари учун зарур. Бунга мисол қилиб, билим олиш, уйин, ҳордиқ чиқариш, маданий фаолиятлар, ахборот олиш ва виждоний поклик каби ҳуқуқларни олиш мумкин.

3. Болалар зўравонлик ва эксплуатация қилинишдан ҳимояланган бўлишлари шарт. Бу борада қуйидаги муаммоларга, яъни: қочоқ болалар муаммоси, адлия тизимидаги зўравонликлар, болаларни қуролли низоларга жалб этиш муаммолари, болалар меҳнати; балоғат

ёшига етмаганларни сексуал эксплуатация қилиш ва ўсмирларнинг гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш муаммолари алоҳида эътиборда бўлиши керак.

4. Иштирок этиш ҳуқуқи: болани жамият ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этишга чорлайди. Бу тоифа болаларнинг ҳаётига тааллуқли бўлган муаммолар бўйича жаҳоншумул йигилиш ва тадбирларда иштирок этиш ҳуқуқини ва ўз фикр-мулоҳазаларини айтишда эркин бўлиш каби ҳуқуқларни белгилайди. Болалар улғайиб боришлари давомида жамият ҳаётида фаол иштирок этишлари учун барча пайдо бўлувчи имкониятларнинг ҳаммасига эга бўлиб боришлари ҳамда ҳаётий муҳим ечимларнинг масъулиятини ҳис қилган ҳолда уларни ўз зиммаларига олишга тайёр бўлишлари керак.

Бутун жаҳон болаларига хос бўлган болалар ҳуқуқи ҳақидаги Конвенция, Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, “Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш миллий дастури” каби ва бошқа меъёрий ҳужжатларда кўрсатилишича, барча болалар, шу жумладан, жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсон бор болалар ҳам меҳнат қилиш, таълим олиш, ҳаётда ўз ўрнини топиб кетиш ҳуқуқларига эгадирлар. Бола ҳуқуқлари ҳақидаги Конвенциянинг 19-моддасига кўра, “Бола ота-она ёки ҳар қандай бошқа шахс томонидан ҳақоратланиши, қўпол муомалада бўлишдан ҳимояланиши ҳуқуқига эгаллигини инobatга олиб, айрим мамлакатларда илгарилари ишлатиладиган атамалардан — “дефектология”, “аномал болалар”, “ақлан заиф” каби ва бошқалардан воз кечмоқдалар. XIX асрнинг 20-йилларидан бери дефектология фани жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсон бор болалар таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан сифатида ўрганилиб келмоқда. Ҳозирги кунда бу фан “коррекцион педагогика” деб ҳам юритилмоқда. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсон бор кишиларни ҳақоратламаслик учун Москва шаҳридаги Дефектология илмий тадқиқот институти “Коррекцион педагогика илмий тадқиқот институти” деб номланмоқда. Дефектология фанининг предмети — аномал болалар. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсон бор болалар аномал (юнонча аномалос — одатдан ташқари), норасо деган маънони билдирувчи сўз билан юритилади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда дефектология — махсус ёрдамга муҳтож жисмоний ёки руҳий камчиликлари бор болаларнинг психофизиологик ривожланишидаги хусусиятларини ўрганадиган, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фандир. Дефектология фанининг мавзу баҳси аномал махсус ёрдамга муҳтож болалардир. Дефектологиянинг вазифаси — аномалияларнинг келиб чиқиш сабаблари, турларини, аномал болаларнинг психофизиологик ривожланишдаги хусусиятларини ўрганиш, шулар асосида инклюзив ёки дифференциал таълимни ташкил этиш, уларнинг таълим-тарбияси

билан шуғулланишдир. Дефектология фанининг мақсади – аномал болаларга интеграцион, инклюзив, дифференциал таълимни ташкил этиш учун зарур шарт-шароитларни ўрганиш, улардаги психофизиологик камчиликларни иложи борича бартараф этиш, тузатиш ёки билинмайдиган ҳолга келтириш усуллари белгилаш ва амалиётда татбиқ этиш йўллари тарбиячи ҳамда ўқитувчиларга кўрсатиб беришдан иборат. Аномалиялар ҳар хил бўлади, уларнинг баъзилари батамом бартараф этилади, баъзилари бир қадар тузатилади, коррекцияланади, бошқалари эса билинмайдиган ҳолга келтирилади, яъни компенсацияланади. Бола нутқида қупол камчиликлар бўлса, тўғри ташкил этилган логопедик чораларни ўз вақтида кўриш йўли билан уларни тўлиқ бартараф этиш мумкин. Боладаги нуқсон органик камчиликлар натижасида пайдо бўлган бўлса (масалан, олигофрения шундай нуқсон жумласига киради), уни тўлиқ бартараф этиб бўлмаса ҳам, бироқ қисман тузатиш мумкин. Дефектология амалиётида яна шундай аномалиялар учрайдики, уларни тузатиб ҳам, коррекциялаб ҳам бўлмайди, масалан, туғма кўрлик ёки карлик шулар жумласидандир. Бунда кўриш анализаторининг вазифасини сезги органларига, эшитиш анализаторининг вазифасини эса кўриш анализаторига юклаш, яъни компенсациялаш, ўрнини босиш мумкин. Кўриш қобилияти заиф болалар сезги органларига таянган ҳолда бармоқлари билан Брайль шрифтидан фойдаланадилар. Бунда ҳарф олти нуқта комбинацияси билан белгиланади. Эшитиш қобилияти заиф болалар эса имо-ишора, яъни дактил нутқдан, бармоқлар ҳаракати билан англатиладиган нутқдан фойдаланишлари мумкин.

Дефектология нисбатан янги фан. У асосан 19-асрнинг ўрталарида ривожлана бошлади. 1925 йилда Москва шаҳрида Экспериментал дефектология институти ташкил этилди. Бу институтни буюк психолог профессор Л. С. Виготский бошқарди.

Л. С. Виготский аномал болалар ривожланишидаги хусусиятларни ўрганиб, нуқсоннинг мураккаб тузилиши ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқди. У “Дефектологиянинг асосий муаммолари” китобида аномал болалар билан ривожлантирувчи таълимни олиб бориш кераклигини, коррекция, компенсация усуллари ва буларни амалга ошириш йўллари кўрсатиб берди. Л. С. Виготский аномал болада нафақат “салбий”, балки “ижобий” томонларни ҳам ўрганиб, аниқлаб, шуларга таянган ҳолда ва потенциал қобилиятни инобатга олиб туриб, таълим-тарбия ишларини ташкил этиш зарурлигига диққатни жалб этди. У дефектология соҳасида катта назарий мерос қолдирди ва ҳақли равишда дефектология фанининг асосчиси саналади.

Атоқли психолог Л. В. Занков 1935 йилдан Л. С. Виготский билан ҳамкорликда ишлай бошлади. Улар ақлий жиҳатдан қолақ

болалар психикаси тараққиёти қонуниятларини ўрганиб, “ривожланишнинг тўхташ назарияси”, “чегара дегенерация назарияси”, “маънавий дефектли” каби ғайриилмий ва реакцион назарияларни фош этдилар.

Экспериментал психология лабораториясида аномал болаларнинг ривожланиши махсус таълим таъсири остида қандай ўзгариб боришини ўрганиш, улардаги мавжуд нуқсонларнинг ҳам ижобий, ҳам салбий томонларини аниқлаш юзасидан қиёсий экспериментал тадқиқотлар ўтказилди.

Соғлом ва аномал болаларда билиш фаолиятининг ривожланишини И. М. Соловьев ҳам ҳар томонлама ўрганди. “Нормал ва аномал болаларда билиш фаолиятининг психологияси» номли китоб шу ишнинг натижаси бўлди. И. М. Соловьев бир гуруҳ ходимлари билан қиёслашнинг мураккаб шаклларини экспериментал тадқиқотлар ёрдамида ўрганишда чинакам новаторлик кўрсатди.

Экспериментал дефектология институти 1943 йилда Россия Педагогика фанлари академиясининг Дефектология илмий-текшириш институтига айлантирилди. Ҳозирги замон дефектология фанининг ривожланишида мазкур институт ходимларининг роли ниҳоятда катта бўлди.

1920 йилда аномал болаларни тарбиялаш институти очилиб, 1925 йилда бу институт 2-Москва давлат университети педагогика куллиётининг дефектология бўлимига айлантирилди, 1930 йили Москва давлат педагогика институти қошида мустақил дефектология куллиёти ташкил этилди.

Ўзбекистонда дефектология фанининг ривожланиши 1967 йилдан бошлаб тезлашди, чунки шу йили Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг Педагогика ва психология куллиёти қошида олигофренопедагогика бўлими ташкил этилди. Бу бўлимга 1976 йили сурдопедагогика бўлими қўшилди. 1984 йили эса мустақил дефектология куллиётининг бир неча бўлимида таълим берила бошланди. Ҳозир ТДПУ БТУ ва дефектология факультетида «Дефектология», БТ кафедралари ишлаб турибди, дефектолог бакалавр ва магистрлар таҳсил олмақдалар. Таълим кундузги ва сиртқи бўлимда, ўзбек ва рус тилида ташкил этилган.

Дефектология фанининг ривожланиши натижасида ундан қуйидаги тармоқлар мустақил фан сифатида ажралиб чиқди: сурдопедагогика (лотинча *сурдус* — *кар*, *гунг* сўзидан олинган) — эшитиш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан; тифлопедагогика (юнонча *тифлос* — *кур*, *суқир* сўзидан олинган) — кўриш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан; олигофренопедагогика (юнонча *олигос* — *кам*, *френ* — *ақл* сўзларидан олинган) — ақлий томондан заиф болаларнинг

таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фан; логопедия (юнонча *логос* – сўз, *падео* – тарбия сўзларидан олинган) – оғир нутқ нуқсонларини ўрганиш, олдини олиш, бартараф этиш йўллари, усулларини ўрганадиган фан.

2. Инклюзив таълим

1992, 1994 йилларда ЮНЕСКО “Махсус таълим зарурияти” номли ҳужжатни тайёрлаб, унда махсус таълимга муҳтож болалар ва ёшлар учун таълимни ташкил этиш ва такомиллаштириш масалалари кўриб чиқилган. Ушбу таълим турида асосий ўрин реабилитация масалаларига ажратилган. Махсус таълимни алоҳида ёрдамга муҳтож кишиларга ташкил этишдан мақсад, жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бор болалар ва ўсмирларни мустақил, ҳамма қатори яшаш шароитида жамиятга тиклаш. Болада нуқсон бўлишига қарамай, унинг қўлидан келадиган иш турини унга ўргатиб, ўқитиб, тарбиялаб, жамиятда ўз ўрнини топиб кетишига ёрдам бериш – ижтимоий реабилитация.

Ривожланган мамлакатларда “Махсус таълим зарурияти” номли ҳужжатга жавобан СВР – Реабилитация ташкилоти (Соммип Net № Based Reabilitation) ташкил этилди. Ташкилот ногиронлар жамияти, ногиронлар оилалари, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ижтимоий таъминот вазирлиги ҳамда касаба уюшмаларининг вакилларини ўз ичига қамраб олган.

Бундай нуфузли ташкилотнинг асосий мақсади – жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болаларни ҳимоялаш, ҳуқуқларини тиклаш, ваколат бериш, таълим-тарбия тизимини шакллантириш, жамият ва раҳбарият диққатини бу нарсага жалб этишдир.

Чегараланган имкониятларга эга бўлган болалар учун ташкил этилган таълим тизимида биринчи навбатда боланинг ижобий томонлари, қобилияти ҳисобга олинади, камчиликлари ўрганилади, талаблари аниқланади. Ушбу таълим тизимида маълум шароит яратилиши лозим. Бунга модификация, компенсация, адаптация реабилитациялар киради. Агарда бола эшитмаса уни эшитиш аппарати билан таъминлаш, юра олмаса ногиронлар аравачасидан фойдаланиш, қўлида оддий қошиқ ушлай олмаса уни бошқа қулай ускуна билан таъминлаш ва бошқалар.

Инклюзив таълим бу махсус ёрдамга муҳтож болалар ва ёшлар учун индивидуаллашган ва шароитга қараб ўзгарувчан, гамхўрлик билан ёндаша оладиган таълим тизимидир. Ушбу ишлар оддий, соғлом болалар ўқув муассасаларида амалга оширилади. Инклюзив – жалб этиш (включение) деган маънони англатади, яъни жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бор болаларни соғлом тенгдошлари

билан ўзаро боғланиб, биргаликда таълим олишидир. Буни амалга ошириш учун ҳар бир болага индивидуал ёндашиш, нуқсонидан келиб чиққан ҳолда маълум у учун қулай шароит яратиш, керак бўлса дастур ва режани қисман ўзгартириш ва ҳ. к. Аномал бола уйига яқин, ўзига қулай оммавий боғча ёки мактабга қатнайди. У ерда асосий ишни синф раҳбари амалга оширади. Ҳар бир мактабда махсус тайёрланган ресурс ўқитувчи бўлиб, у синф раҳбарига маслаҳатлар беради ва қўмаклашади: махсус ўқитиш ускуналари, аппаратлари билан таъминлайди; ота-оналар, ўқитувчилар билан тушунтириш ишлари ўтказади: дарс жадвали, дастурга керак бўлса ўзгартиришлар киритади, уларни асослаб беради; ўқитувчиларнинг малакасини оширади, билим маҳоратини бойитади; соғлиқни сақлаш хизматларини ташкил этади, қулай психологик муҳитни яратади. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болани оддий боғча ёки мактабга жойлаштириш интеграция йўлидаги биринчи қадам. Таълим интеграциясининг турли шакллари ва даражалари мавжуд. Жисмоний интеграцияда ногирон ва соғлом бола орасидаги жисмоний тафовут иложи борича камайтирилиши лозим. Бунинг учун махсус синф ёки бўлим ташкил этилиши мумкин. Функционал интеграцияда ногирон ва соғлом бола орасидаги функционал тафовут иложи борича бартараф этилиши лозим. Бунинг учун махсус ёрдамга муҳтож болаларни мусиқа, санъат, драматик тўғарак ва спортга жалб этиш фойдалидир.

Ижтимоий интеграция ижтимоий тафовутни камайтиришга, ногирон ва соғлом болаларни ўзаро дўстлашишга, бир-бирига ҳурмат билан қарашга ундайди, соғлом болаларни мурувватли бўлишга ўргатади. Жамият ногирон кишиларга тўғри муносабатда бўлиши керак. Конституциямиздаги барча бандлар улар учун ҳам тааллуқли. Ҳар қандай таълим интеграцияси инклюзив таълим сифатини оширади. Инклюзив таълим марказида жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бор бола туради, унга ҳар томонлама гамхўрлик кўрсатилади.

Интеграл – мужассам, ажратиб бўлмайдиган қисм деган маънони билдиради. Ҳар бир бола таълимга жалб этилиши лозим. Интеграциялашган жамиятда барча тенг ҳуқуққа эга, бу яхлит жамиятдир. Инклюзив таълим туфайли жамият интеграциялашган жамиятга айланади. 2001 йилда ЮНЕСКО “Ҳамма учун таълим” дастурини қабул қилади. Ўзбекистон Республикаси ушбу дастурга имзо чекди. Кенг миқёсда “Ҳамма учун таълим” (Обучение для всех) жорий этилиши ЮНЕСКО томонидан бошлаб юборилди.

Ҳозирги кунда давлат томонидан инклюзив таълим ҳақидаги ҳужжатлар ҳали расмийлаштирилмаган бўлса-да, ҳаётий заруриятлардан келиб чиққан ҳолда турли нодавлат ташкилотлар чет

элларда бу ишларнинг аҳволини ўрганиб чиқиб, инклюзив таълимнинг айрим турларини жорий этмоқдалар. Ўзбекистонда ЮНЕСКОнинг таълим бўйича маслаҳатчиси ёрдамида Республика таълим марказининг махсус таълим бўлими аъзолари, “Оила” Илмий педагогик маркази, Ногирон фарзандли аёллар жамиятлари, “Умр” маркази, “Улыбки детям” халқаро жамиятнинг Ўзбекистондаги гуруҳи, “Умид” маркази, халқаро “Оперейшин Мерси” ташкилоти, “Кенес” реабилитация ва меҳнат адаптацияси маркази, “Беғуборлик” ижтимоий бирлашмаси, “ПЕГАС-АЛ-ФАЛАК” маркази, “КРИДИ”, “Феникс” маркази ва бошқалар талайгина муваффақиятларга эришмоқдалар.

Ўзбекистонда дефектологларнинг олиб бораётган ишлари ҳам диққатга сазовор. Махсус муассасаларда олиб борилаётган ишларда инклюзив таълим элементлари талайгина. Кўп йиллардан бери умумтаълим мактабгача тарбия муассасалари, мактабларда махсус гуруҳ, синфлар ташкил этилган ва ўз вазифаларини муваффақиятли бажариб келмоқдалар. Ҳар бир тумандаги ёрдамчи мактаб оммавий мактабларда улгурмовчи ўқувчилар билан йил давомида маълум ишларни олиб боришади, улар учун махсус синфлар ташкил этилади. Бола уйига яқин мактабга қатнайди. Ёрдамчи тенглаштирувчи синфлар, нутқий гуруҳ ёки синфлар фаолияти ҳам инклюзив таълимга киритилиши мумкин.

2001 йилдан бошлаб Ўзбекистон Саломон декларациясига биноан яратилган (Таълим тизими аномал болаларни қабул этиб, уларнинг таълим-тарбияси учун зарур шарт-шароитларни яратиши лозимлиги ҳақида) (“Обучение для всех”) “Ҳамма учун таълим” дастурини амалга оширишга имзо чеккан экан, барча таълим ходимлари бу ишга ўз ҳиссаларини қўшиб, инклюзив таълимни такомиллаштиришда қатнашишлари лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Дефектология фанини таърифлаб беринг.
2. Бу фаннинг вазифалари нимадан иборат?
3. Коррекция ва компенсация нима?
4. Дефектология фанининг ривожланиши ҳақида гапириб беринг.
5. Дефектология фанининг қайси соҳаларини биласиз?
6. Интеграцион таълим нима дегани?
7. Инклюзив таълим учун нималар керак?
8. Бола ҳуқуқлари ҳақидаги Конвенцияни ўқинг.

Адабиётлар

1. Саламанская декларация. Испания, 1994.
2. Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция. — Ўзбекистон болалар жамғармаси.

3. Т. А. Власова, М. С. Певзнер. Камол топишда камчиликлари булган болалар ҳақида. Т., «Ўқитувчи», 1976.
4. Дефектологический словарь. АПН СССР, НИИД, Педагогика, 1970.
5. Г. Н. Коберник, В. Н. Синева. Введение в специальность дефектология. Киев. Главное издательство объединения “Высшая школа”, 1984.
6. Л. Муминова, М. Қахрамонова. Логопедия терминларининг русча-узбекча изоҳли лугати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1988.
7. К. К. Мамедов, Ф.Б. Шоумаров, В. П. Подобед. Руҳий ривожланиши сустлашган болалар ҳақида. Т., 1993.
8. В.С.Раҳмонова. Дефектология ва логопедия асослари. Т., 1991.
9. Б. Шоумаров ва бошқалар. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби. Т., “Меҳнат”, 2000.

3. Махсус ёрдамга муҳтож аномал болалар тоифалари

Бола дунёга келган кунларидан бошлабоқ кўради, эшитади, бирор нарса текканини, оғриқ, иссиқ, ҳид ва таъмини ҳис этади.

Теварак-атрофдаги борлиқни билиш – сезиш ва идрок қилишдан, яъни воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг бола онгида акс этишидан бошланади.

Боланинг идроки ҳаётининг дастлабки йилларидаёқ анча такомиллашади ва икки ёшида у буюмларнинг ранги, шакли, катта-кичиклигига қараб бир-биридан фарқ қила бошлайди, таниш оҳангни ажратади ва ҳоказо. Унда хилма-хил сенсор қобилиятлар: кўриш ва кўздан кечириш, тинглаш ва эшитиш, буюмларни ташқи белгиларига қараб ажратиш, кузи кўраётган ва эшитаётган нарсага тақлид қилиш қобилияти ривожланиб боради.

Бола турли таассуротлар олиб туриши — буюмларни кўриши, ушлаб билиши, катталарнинг ишларини кузатиши, хилма-хил товушларни эшитиши керак. Бу болаларнинг сенсор ривожланишлари учун зарур шартдир. Сенсор қобилиятларнинг ўз вақтида ривожланиши эса болаларнинг ақлий тарбияси учун замин яратади.

Диққат, хотира, интилиш, қизиқиш ва бошқа шу сингари руҳий жараёнлар боланинг ақлий ривожланиши учун катта аҳамиятга эга.

Бола нутқининг ўз вақтида ва тўғри ривожланиши ақлий ривожланишининг асосидир. Нутқ руҳий жараён: идрок, хотира ва бошқаларнинг ривожланишига, болаларнинг фаолиятига катта таъсир курсатади. Болалар нутқи ривожлана бошлаши билан катталар сўзларининг тарбиявий восита сифатидаги роли ортиб боради.

Бола шахсининг таркиб топиши ҳаётининг биринчи кунлариданоқ бошланади. Бола ҳар куни кўрган ва эшитганлари асосида борлиққа ва теварак-атрофдаги кишиларга ўз муносабатини билдиради, катталарнинг хатти-ҳаракатлари, ишларига, содир бўлаётган воқеаларга боланинг берадиган баҳоси, кишиларга булган муносабати —

буларнинг ҳаммаси бола маънавий қиёфасининг шаклланишига таъсир этади.

Боланинг хоҳ она қорнида, хоҳ туғилганидан кейин ривожланиб бориши учун зарур бўлган маълум шарт-шароитларнинг бузилиши турли хил аномалияларга, яъни жисмоний ёки руҳий нуқсонлар, камчиликларга олиб келиши мумкин. Дефектология фанида махсус ёрдамга муҳтож — аномал болаларнинг турли хил тоифалари устида иш олиб борилади. Улар қуйидагилардир:

1) эшитиш камчиликларига эга бўлган болалар (туғилишдан қар, заиф эшитувчи болалар, кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолган болалар);

2) кўриш қобилияти заиф (кўр, заиф кўрувчи болалар);

3) кўр-қар-соқов болалар;

4) олигофрен (дебил, имбецил, идиот болалар);

5) оғир нутқий нуқсонлари бор болалар;

6) ҳаракат-таянч аъзоларида камчиликлари бўлган болалар;

7) руҳий ривожланиши орқада қолган болалар.

Аномал болалар соғлом тенгдошлари орасида инклюзив таълимда ёки махсус таълим-тарбия муассасаларида тарбияланиши ва ўқитилиши керак. Боланинг умумий ривожланишига ҳар томонлама кучли таъсир этган нуқсонларгина уни аномал бола деб ҳисоблашга асос бўлиши мумкин. Масалан, боланинг фақат чап қулоғи эшитса-ю, бу нуқсон унинг ҳар томонлама ривожланишига таъсир этмайдиган, у умумий мактаб дастурини соғлом тенгдошлари қатори ўзлаштирадиган бўлса, у аномал болалар тоифасига кирмайди. Катта ёшдаги кишиларда маълум сабабларга кўра пайдо бўлган нуқсонлар ҳам уларнинг умумий ривожланишига таъсир этмаса, бу кишини аномал деб ҳисоблаш мумкин эмас.

Махсус ёрдамга муҳтож аномал болаларнинг жисмоний-руҳий ривожланишида кузатиладиган оғир, кескин ўзгаришлар бола шахсининг таркиб топишига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун бундай болаларни тарбиялаш ва уларга таълим бериш учун махсус шароит яратилиши керак, яъни улар махсус боғча ва мактабларда, махсус дастур ва дарсликлар асосида ўқитилиши ва тарбияланиши зарур, улар махсус ёрдамга муҳтож.

Ҳар қандай аномал ривожланиш марказий ёки периферик нерв системасидаги органик ёки функционал ўзгаришларга алоқадор бўлиши мумкин.

Бола ривожланишидаги турли хил камчиликлар ноқулай муҳит, нотўғри тарбия, таълим натижасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Масалан, ноқулай оилавий шароит, педагогик қаровсизлик, ўқитувчининг болага нотўғри муносабати ва бошқа кўпгина сабаблар бола ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб, унинг дастур материалларини яхши ўзлаштира олмаслигига, улгурмовчи ўқувчилар

орасига қўшилиб қолишига сабаб бўлади. Шундай бўлса-да, биз бундай болани аномал болалар тоифасига киритмаймиз, чунки унинг ривожланишидаги камчиликлар организмдаги қандай бўлмасин бирор органик ёки функционал патологик ўзгаришларга боғлиқ бўлмай, балки бошқа сабаблардан келиб чиққан.

Тарбиячи ва ўқитувчилар бундай болаларни аномал болалардан фарқлай оладиган бўлишлари керак.

Келиб чиқиш сабабларига қўра ҳар қандай аномал ривожланиш туғма ёки турмушда орттирилган бўлиши мумкин.

Туғма аномалиялар кўп жиҳатдан ҳомиладор онанинг соғлиғи ва яшаш шароитига боғлиқ. Она қорнидаги ҳомиланинг ривожланишига инфекция, интоксикация, шикастланиш ва бошқа омиллар таъсир этиши мумкин. Онанинг ҳомиладорлик даврида турли хил касалликлар билан оғриши, ўзбошимчалик билан турли доридармонларни билар-билмас истеъмол қилиши боланинг аномал бўлиб туғилишига сабаб бўлиши мумкин.

Туғма аномалиялар генетик, яъни ирсий омиллар таъсирига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, эшитиш, кўриш анализатори фаолиятининг бузилиши, ақлий заифликларнинг наслдан болага ўтиши ҳам кузатилади (Даун касаллиги, резус факторнинг мос келмаслиги ва бошқалар).

Ота-оналарнинг алкоголизми, наркоманияси, токсикоманиялари ҳам боланинг аномал бўлиб туғилишига олиб келиши мумкин.

Турмушда орттирилган аномалиялар бола организмга туғилиш вақтида ва ундан кейинги даврларда зарарли омиллар таъсир этиши натижасида вужудга келади. Туғруқ вақтида мия шикастланиши, боланинг туғруқ йўлларида узок ўтиши, вакуум-экстрактор ёки омбур солиниши, боланинг киндиги ўралиб, бўғилиб қолиши (асфиксия) ва бошқалар баъзан унинг аномал ривожланишига олиб келиши мумкин.

Боланинг жуда ёшлигида турли касалликлар билан оғриши, масалан, менингит, менингоэнцефалит, отит, марказий нерв системасининг шикастланиши ва бошқа шу сингари дардларни бошидан кечираши ҳам аномал ривожланишига сабаб бўлиши мумкин.

Мамлакатимизда болалар аномалиясининг олдини олиш юзасидан кўпгина чоралар кўрилмақда, бу соҳада анчагина ютуқларга ҳам эришилди. Ўзбекистонда аҳолини даволаш-профилактикаси кенгайтгани ҳамда медицина соҳасидаги катта ютуқлар муносабати билан аномал болалар сони нисбатан камайди. Болаларнинг чечак, ўлат, тиф, вабо, трахома, қизамиқ ва болаларга хос бошқа юқумли касалликлар орқасида аномал бўлиб қолиш ҳодисалари учраб туради. Ирсий омиллар ҳамда интоксикация ва организм шаклланаётган пайтда бош мия, анализаторларнинг зарарланишига олиб борадиган бошқа сабаблар туфайли боланинг аномал бўлиб қолиш ҳоллари ҳали ҳам учраб туради.

Савол ва топшириқлар

1. Ёш гўдаклар ривожланишининг хусусиятларини таърифлаб беринг.
2. Кимларни аномал болалар деб атаймиз?
3. Аномал болаларнинг қандай тоифалари мавжуд?
4. Аномал болалар қаерда таълим олишлари керак ва нима учун?
5. Аномалияларнинг келиб чиқиш сабаблари нима?
6. Махсус ёрдамга муҳтож болалар деб кимларни айтаемиз?

III БОБ. АНАЛИЗАТОРЛАРИДА КАМЧИЛИКЛАРИ БОР БОЛАЛАР

1. Эшитиш нуқсонлари бор болалар

Нутқ — мураккаб руҳий фаолият. У руҳий жараёнларнинг таркиб топишига ва боланинг умуман баркамол бўлиб ўсишига катта таъсир кўрсатади. Нутқ эшитув органлари воситаси билан идрок этишга асосланган бўлиб, атрофдагиларга тақлид этиш йўли билан ривожланиб боради. Оғзаки нутқнинг шаклланишида эшитув анализатори, нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор иштирок этади. Нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор эшитув анализатори билан маҳкам боғланган ҳолда ишлайди, эшитув анализаторининг ривожланиш даражаси эса кўп жиҳатдан талаффузга боғлиқ. Бола нутқининг ўсиб бориши товушлар талаффузи, физиологик ва фонематик эшитишнинг камол топиб бориш даражаси билангина характерланиб қолмай, балки энг муҳими — ўз нутқи ва атрофдагилар нутқидаги сўзларнинг тузилишини, товуш таркибини фарқлай олиш қобилияти билан ҳам характерланади. Сўз таркибини англаб олишдан иборат бу қобилият грамматик ва лексик компонентларнинг ривожланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Иккала сигнал системаси, шунингдек, идрок билан сўзнинг узаро алоқада бўлиши ақлий ривожланишнинг асосини ташкил этади.

Дефектологларнинг (Т. А. Власова, Р. М. Боскис, Д. В. Нейман ва бошқаларнинг) берган маълумотларига кўра, эшитишида нуқсонлари бор болаларнинг ривожланиш даражаси шу нуқсоннинг бола ҳаётининг қайси даврида пайдо бўлганлигига ва оғир-енгиллигига боғлиқ. Сурдопедагогикада эшитишида нуқсонлари бор болалар карсоқов, заиф эшитувчи, кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолган болалар гуруҳига бўлиб ўрганилади. Туғма, ҳали тили чиқмаган гўдаклик даврида иккала қулоқнинг мутлақо эшитмаслиги карсоқовликка олиб келади. Эшитиш қобилиятининг қисман бузилиши натижасида нутқий нуқсонга учраган болалар заиф эшитувчи болалар гуруҳига киритилади. Нутқи ривожланиб, шаклланиб олгандан сўнг

яхши эшитмайдиган булиб қолган болалар кейинчалик заиф эшитувчи булиб қолганлар гуруҳига киради. Бу нуқсон нутқ таркиб топганидан сўнг вужудга келса ҳам қулоқдаги нуқсон туфайли эшитишда хос камчиликлар бўлаверади.

Турғун эшитиш нуқсонлари келиб чиқиш сабабларига кўра туғма ва орттирилган булиши мумкин.

Кар-соқов болаларнинг 25—30 фоизида эшитиш нуқсонлари туғма бўлади. Бунга сабаб: онанинг ҳомиладорлик даврида турли касалликлар, масалан, грипп билан касалланиши, ота-оналарнинг ичкилик ичиб туриши, онанинг ҳомиладорлик даврида билар-билмас дори-дармонларни истеъмол қилиши (айниқса, стрептомицин, хинин сингари дориларни), ҳомиланинг шикастланиши; ирсият, генетик факторлар (қулоқ тузилишидаги патологик ўзгаришлар булиши, масалан, эшитиш йўли атрезияси — битуви).

Эшитишдаги орттирилган нуқсонлар қулоқ ёки эшитиш анализаторининг тузилишидаги камчиликлардан келиб чиқиши мумкин. Бунга олий нерв маркази, ўтказувчи йўллар ёки қулоқнинг ўзидаги ўзгаришлар сабаб бўлади. Боланинг илк ёшида отит, паротит (тепки), менингит, менингоэнцефалит, қизамиқ, қизилча, грипп касалликлари билан касалланиши баъзи ҳолларда кар-соқовлик ёки турли даражалардаги заиф эшитишга олиб келиши мумкин. Ҳозирги кунда экологик масалаларнинг кенг ўрганилиши эшитиш нуқсонларининг олдини олишда ҳам катта аҳамиятга эга. Эшитиш анализаторига турли захарли кимёвий дорилар жуда кучли таъсир этиб, айнақса, анализаторнинг ўтказувчи нервларини ишдан чиқаради, натижада бола яхши эшита олмайди булиб қолади.

Эшитиш нуқсонларига эга бўлган болалар аномал болалар категориясига киради, чунки бу нуқсон боланинг умуман ривожланиб, камол топиб боришига, дастур материалларини ўзлаштиришига салбий таъсир кўрсатади.

Эшитиш нуқсонлари бор болалар махсус шароитда, махсус усуллар билан ўқитилиши ва тарбияланиши керак. Эшитиш нуқсонларининг енгил даражалари ҳам боланинг ҳар томонлама ривожланишига таъсир кўрсатади, боғча ва мактаб дастурларини ўзлаштиришда бир қатор ўзига хос қийинчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлади.

Кичик ёшдаги болаларнинг эшитиш қобилияти нутқи ривожлангандан сўнг, масалан, икки ёшида йўқолганида ҳам карлик натижасида бола атрофдагилар нутқини эшитмайди ва ҳаттоки, билганларини ҳам аста-секин унутади, боладаги карлик билан соқовлик қўшилиб у кар-соқов бўлиб қолади. Болага ўз вақтида махсус ёрдам кўрсатилмаса, унда ақли заифлик белгилари ҳам пайдо бўлади. Бироқ нуқсоннинг ўрнини тўлдириб, бошқарувчи жараёнларни фаоллаштирувчи махсус, коррекцион ростлайдиган

шароит боладаги нуқсонларни бартараф этиб, уларнинг ҳам нутқий ривожланишини, ҳам умумий, ақлий ривожланишини таъминлайди.

Заиф эшитувчи болалар учун махсус ташкил этилган мактабгача тарбия муассасаси ҳамда мактаб-интернатда барча зарур шарт-шароитлар мавжуд. Махсус муассасалардаги тарбиячи ва ўқитувчилар бундай болаларнинг тегишли таълим-тарбия олишларига ёрдам беришлари керак.

Юқорида қайд этилганидек, сурдопедагогикада эшитиш қобилияти заиф болаларга кар-соқов, тугма ҳамда кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолган болалар киради. Заиф эшитувчи болалар ўз навбатида эшитиш қобилиятининг нечоғлиқ бузилганига қараб енгил, ўрта ва оғир даражали камчилиги бор болаларга бўлинади. Енгил даражадаги заиф эшитувчи болалар овоз билан гапирилган нутқни 6—8 м масофадан овоз чиқармай, шивирлаб гапирилган гапни қулоқ супрасидан 3—6 м масофада эшитади. Ўрта даражадаги қулоғи оғир болалар овоз чиқариб гапирилган гапни 4—6 м, овозсиз пичирлаб гапирилганини 1—3 м масофадан эшитади. Оғир даражали қулоғи заиф эшитишда бола ўрта меъёрда овоз билан гапирилган гапни қулоқ супрасидан 2 м, шивирлашни 0,5 м масофадан эшитади, холос.

Заиф эшитиш натижасида бола нутқда бир қатор камчиликлар кузатилади: лугатининг камбағал бўлиши, грамматик компонент ривожланмаган — гап ичида сўзларни ташлаб кетиш, сўзларни нотўғри ишлатиш, уларни ўзаро боғлай олмаслик, келишик, сўз ясовчи, сўз ўзгартирувчи қўшимчаларни ишлата олмаслик; товушларни нотўғри талаффуз қилиш — ўхшаш, жарангли-жарангсиз ундошларни бири-бири билан адаштириш, тушириб кетиш ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бола нутқдаги камчиликларнинг келиб чиқиш сабабларини билмаслик орқасида айрим тарбиячи ва ўқитувчилар болани дангаса, масъулиятсиз, безори деб унга нотўғри муносабатда бўлишади, натижада бола инжиқ, йиғлоқи, сержаҳл, гап ўтмас бўлиб қолади, яъни унда иккиламчи руҳий ўзгаришлар пайдо бўлади.

Енгил даражадаги заиф эшитувчи болалар соғлом тенгдошлари қаторида оммавий боғча ва мактабда тарбияланиши мумкин. Бироқ уларга алоҳида муносабатда бўлиш, улар учун қулай шарт-шароитлар яратиш талаб этилади.

Эшитиш қобилияти заифлашган болалар билан ишлашда сурдопедагоглар катта ютуқларга эришмоқдалар. Ушбу тоифадаги аномал болалар махсус кечки мактабларда таълим олганларидан кейин олий ўқув юртларини ҳам муваффақиятли битириб чиқмоқдалар, мамлакатимизнинг турли корхоналарида ҳамма билан баравар меҳнат қилмоқдалар. Демак, эшитиш нуқсонларини батамом бартараф этиш, тўла компенсациялаш мумкин. Тарбиячи ва ўқитувчиларнинг асосий вазифаси — соғлом болаларни заиф эшитувчи болалардан ажратиб,

уларга алоҳида ёндашиш, зарур бўлса, уларнинг махсус муассасаларда таълим-тарбия олишини таъминлашдан иборат.

2. Кўзи ожиз болалар

Куриш анализатори ёрдамида дунёни идрок этиш боланинг руҳий ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Теварак-атроф ҳақидаги энг кучли таассуротлар кўз билан идрок этилади. Бола кўриш қобилияти орқали нарсаларнинг ранги, шакли, ҳажми, ҳаракати, узоқ-яқинлиги, фазодаги ўрни ҳақида тасаввурга эга бўлади.

Маълумки, кўриш анализатори нурларни қабул қилувчи қисм — кўз олмаси (соққаси) ва унинг ёрдамчи аппаратидан кўзга тушган тасвирни аввал пўстлоқ ости марказларига, кейин эса олий кўрув марказлари жойлашган катта мия пўстлоғига (энса бўлақларига) етказиб берадиган ўтказувчи йўллардан ташкил топган. Ана шу анализаторнинг ҳар қандай қисмларидаги ўзгаришлар боланинг кўриш қобилиятига албатта таъсир кўрсатади.

Тифлопедагогикада кўзи ожиз болалар кўр (сўқир), яхши кўра олмайдиган, кўзи хира болалар гуруҳига бўлинади. Кўр болаларнинг кўриш қобилияти кескин камайган (тотал кўрлик) ёки коррекция қўлланилганида (кўзойнак тутилганда) ҳам кўриш ўткирлиги 0,04 гача пасайган бўлса, бундай болалар амалда кўр бўлади. Заиф кўрувчи болаларда кўриш ўткирлиги 0,05 дан то 0,4 гача бўлиши мумкин. Ушбу гуруҳдаги болалар теварак-атрофни кўриш анализатори орқали идрок этади.

Кўришга алоқадор нуқсонлар келиб чиқиш сабабларига кўра туғма ва орттирилган бўлади. Туғма нуқсонлар орасида ирсий сабаблар (масалан, туғма катарактанинг баъзи шакллари ва бошқалар), ҳомиладор аёлнинг токсоплазмоз, қизилча касалликлари билан оғриши, ҳомила кўриш органларининг эмбрионал ривожланиш пайтида зарарланиши, мия ўсмаси ва шу каби касалликлар катта роль ўйнайди.

Орттирилган кўриш аномалиялари ҳозирги кунда нисбатан кам учрайди. Аҳолига даволаш-профилактика, офталмология ёрдамининг яхшилангани, тиббиёт соҳасидаги катта ютуқлар қўлга киритилгани муносабати билан заиф кўрувчи болалар анча камайди. Трахома, чечак, сузак, кўз сили, скарлатина ва бошқа касалликлар оқибатида болаларнинг кўр ёки заиф кўрувчи бўлиб қолиш ҳодисаларига деярли тамомила барҳам берилди.

Кўз ожизлиги, яъни кўриш нуқсонлари зўрайиб борадиган ва бир хил турадиган (муқим) бўлади. Зўрайиб борадиган хили кун сайин оғирлашиб, бора-бора кўрликка олиб келади. Муқим хили эса турғун бўлади, боланинг кўриш даражаси доим бир хилда тураверади. Кўриш қобилиятининг зўрайиб борадиган заифлиги, кўксув, яъни

глаукома касаллиги (кўз ички босимининг кўтарилиб кетиши) кўрув нерви атрофияси, тўр парда (кўзнинг ёруғликни қабул қиладиган қисми) дистрофияси (айниши) га боғлиқ бўлиб, боланинг ҳар қандай ривожланиш даврида вужудга келиши мумкин. Гигиеник талабларга риоя қилмаслик рефракция аномалиялар билан боғлиқ бўлган кўз камчиликлари зурайиб боришига ҳам (фақат яқиндан ёки узоқдан кўришга) олиб келади.

Ёш гудакларда баъзан кўзга оид туғма нуқсонлар ҳам учрайди: криптофтальм – кўз олмаси, қовоқларининг туғилишдан ривожланмай қолгани; микроблефарон – кўз қовоқлари калталиги туфайли кўзнинг юмилмай туриши, колобома – кўз қовоқларининг нуқсони ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай камчиликларнинг кўпчилигини жарроҳлик йўли билан даволаб, уларни бартараф этса бўлади.

Кўзи ожиз, сўқир болалар кўр туғилган ва кўр бўлиб қолган болалар деб икки гуруҳга ажратилади. Биринчи гуруҳга туғилишдан кўзи ожиз ва туғилганидан сўнг то уч ёшгача бўлган давр ичида кўриш қобилияти бузилган болалар киритилса, иккинчисига кейинчалик кўзи кўр бўлиб қолган болалар киритилади, бундай болалар хотирасида кўриш тасаввурлари қолган бўлади. Кўриш қобилиятининг оғир шаклдаги бузилишлари боланинг характерида, психикасида иккиламчи асоратлар пайдо бўлишига олиб келади.

Кўр бўлиб қолган болалар билан барча ишлар уларнинг кўриш тасаввурларини тиклаш асосида олиб борилади ва бунда маълум натижаларга эришиш мумкин бўлади. Ҳар ҳолда бола ранг, шакл ва бошқаларни бир қадар эслаб қоладикки, бу тегишли тушунчалар ҳосил қилишни осонлаштиради. Кўз ожизлиги қанча кеч пайдо бўлган бўлса, боланинг теварак-атроф ҳақидаги тасаввурлари шунча бой ва уларни мустақамлаш, такомиллаштириш, кенгайтириш шунчалик осон бўлади.

Кўриш қобилияти кескин камайган болалар кўзи ожиз болалар учун махсус ташкил этилган мактабларда ёки соғлом тенгдошлари орасида таълим олишлари керак. Бу мактабларда соғлом анализаторларнинг актив фаолияти асосида (туйғу ва эшитиш, бошқа сезги анализатори) кўриш анализатори фаолиятини қоплаш ишлари олиб борилади. Махсус таълим-тарбия ишлари кўриш қобилиятининг заифлиги натижасида пайдо бўлган иккиламчи психик асоратларнинг олдини олиш, уларни бартараф этиш, коррекциялашга қаратилади. Болада мустақил ҳаёт учун зарур бўлган барча билим, кўникма ҳамда малакалар шакллантириб борилади.

Заиф кўрувчи болалар теварак-атрофни кўриш анализатори орқали идрок этадилар. Улар ҳам кўриш қобилияти заиф болалар учун ташкил этилган махсус мактабда ёки кўрлар мактаби қошидаги махсус синфларда соғлом тенгдошлари орасида таълим олишлари керак. Бироқ бундай болалар аксари оммавий мактабларда ўқишни бошлашчи маълум. Бир неча йил муваффақиятсиз равишда қийналиб

ўқигач, улар махсус мактабга юборилади. Бундай болаларни тарбиячи ва ўқитувчилар соғлом тенгдошларидан ажратиб олиб, иложи борича вақтли махсус мактабларга жунатишлари ёки инклюзив таълимни ташкил этишлари керак. Куриш қобилияти заифлашган болалар сатрларни яхши ажрата олмайдилар, шакли ўхшаш нарса, ҳарфларни бир-бири билан адаштириб юборадилар, натижада ўқиш ва ёзишда кўп хатоларга йўл қўядилар. Рақамларни бир-биридан яхши ажрата олмаслик оқибатида ҳисоблашда ва математика масалаларини ечишда қийналадилар. Улар доскага ёзилганларни, жадвал, схема ва бошқа тасвирларни яхши курмайдилар, куриш билан боғлиқ ишни бажариш вақтида тез чарчаб қоладилар.

Нотўғри муҳит, ноқулай шароит боланинг куриш қобилияти кескин пасайиб боришига олиб келиши мумкин.

Тарбиячи ва ўқитувчилар куриш қобилияти заиф болаларни ўз вақтида офтальмолог хузурига маслаҳатга юборишлари керак.

Офтальмолог болани текшириб, керак бўлса унга коррекция қиладиган кўзойнак тақиб юришни тавсия этади ва бола қаерда таълим олиши кераклигини аниқлайди. Кўзойнак тақиб юриши керак бўлган болаларга боғча ва мактаб шароитида тўғри санитария-гигиена шароитлари яратилиши зарур. Боланинг иш ўрни тўғри ва етарли даражада ёритилган бўлиши лозим. Бола доска, жадвал, картада чизилган тасвирлар ва бошқа ўқув материалларини қанчалик аниқ кўраётганига эътибор берилади. Аномал рефракцияли болаларнинг кўзи тез чарчаб қолишини ҳисобга олиб, дарс вақтида уларга иш турларини мумкин қадар ўзгартириб туриш, кўз қадаш билан боғлиқ бўлган ишлар, топшириқлар ҳажмини гоят жиддий назорат қилиб бориш зарур.

Кўз ўткирлиги 0,05 дан то 0,4 гача бўлган заиф кўрувчи болалар махсус боғча ва мактабларда таълим-тарбия олишади. Бу жойларда ўқув ишлари кўриш асосида олиб борилади, аммо турли техник ва катталаштирувчи оптик воситалардан, йирикроқ ҳарфлар билан босиб чиқарилган дарсликлардан, махсус ёритгичлардан ва ҳоказолардан фойдаланилади. Махсус мактабнинг асосий вазифаларидан бири — болаларда сақланиб қолган кўриш имкониятларидан ўқиш жараёнида тўғри фойдаланиш ва буларни ривожлантириш, кўриш қобилияти пасайиб кетмаслиги учун шарт-шароит яратиш, олий руҳий жараёнларни тарбиялаб, боланинг билимга боғлиқ фаолиятини ривожлантириш, кенгайтириш, болада кўриш қобилияти заифлиги натижасида пайдо бўлган иккиламчи руҳий асоратларни бартараф этиш ва бошқалардир.

Махсус мактабларни битиргач, кўриш қобилияти заиф болалар жумхурият кўрлар жамияти қошидаги муассасаларда ишлайдилар, интеллектуал фаолият билан шуғулланидилар (ёзувчи, шоир, олий ва ўрта мактаб ўқитувчилари, мусиқачи ва бошқалар).

Шундай қилиб, кўриш қобилияти заиф болаларни таълим-тарбия йўли билан ривожлантириб бориш имкониятлари жуда катта, туғри ташкил этилган компенсатор, коррекцион чора-тадбирлар натижасида улар ҳаётда ўз ўрнини топиб кетишлари мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Боланинг ривожланишида эшитув анализатори қандай ўрин тутади?
2. Эшитув нуқсонларининг қайси турларини биласиз?
3. Эшитув нуқсонларининг келиб чиқиш сабаблари нималардан иборат?
4. Эшитув нуқсонлари бор болалар қаерда тарбияланиши зарур?
5. Кўриш анализаторининг аҳамияти нимада?
6. Кўришдаги нуқсонларнинг келиб чиқиш сабаблари нимада?
7. Кўриш қобилияти заиф болалар билан оммавий мактаб ва боғчаларда олиб бориладиган ишларни таърифлаб беринг.
8. Сенсор нуқсонли болалар билан инклюзив интеграцион таълим қандай ташкил этилади?
9. Кўриш қобилиятида кузатиладиган нуқсонларнинг олдини олиш ва бартараф этиш учун нималарни билиш керак?
10. Кузи ожиз болалар учун Ўзбекистонда қандай муассасалар ташкил этилган?

Адабиётлар

1. *Р.М.Боскис*. Учителю о детях с нарушениями слуха. М., “Просвещение”, 1987.
2. *М. И.Земцова*. Учителю о детях с нарушениями зрения. М., 1973.
3. *А. Г. Литвак*. Тифлопсихология. М., 1985.
4. *Н.Д.Ярмаченко*. Проблемы компенсации глухоты. Киев, 1975, с. 148–163.
5. Основы обучения и воспитания аномальных детей. (Под ред. А. И. Дьячкова.) М., “Просвещение”, 1965, с. 38–48, 65.
6. Дефектологический словарь. М., 1970.
7. *Р. Шомаҳмудова*. Туғри талаффузга ўргатиш ва нутқ ўстириш. Т., Узинкомцентр, 2002.

IV БОБ. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ НУҚСОНЛИ БОЛАЛАР

1. Олигофрен болалар таърифи

Олигофрения юнонча *олигос* — кам, *оз френ* — ақл сўзларидан олинган бўлиб, эси паст, ақли паст демакдир. Олигофрен болалар марказий нерв системасининг органик касалликлари натижасида билиш фаолияти пасайиб кетиши ва бу нуқсонлар умрбод сақланиб қолиш билан бошқа аномал болалардан фарқ қиладилар.

Амалиётда “ақлан заиф”, “олигофрен”, “деменция” деган атамалар кўп ишлатилади. “Ақлан заифлик” — бу йиғма тушунча бўлиб, ақлий жиҳатдан қолоқликнинг содир бўлган вақти, бошидан

кечирилган касалликнинг характери, патологик ўзгаришларнинг ўтиши, даражаси билан боғлиқ бўлган масалаларни кўзда тутди.

Актив қолоқликни белгилашда клиник, психологик ва педагогик мезонларни тафовут қилмоқ керак. Клиник мезон — ақлий қолоқлик ва бу марказий нерв системасининг қандай органик касалликларга алоқадорлигини, психологик мезон — билиш фаолиятининг турғун бузилганлигини, педагогик мезон — ўзлаштириш қобилияти паст бўлиб, боланинг дастур материалларини ўзлаштира олмаслигини ифодалайди.

Олигофрения бола марказий нерв системасининг она қорнидалиги даврида, туғилиш вақтида ва туғилгандан то уч ёшгача бўлган давр ичида шикастланиши, касалланиши натижасида келиб чиқади. Агарда турли сабабларга кўра ақлан заифлик боланинг уч ёшидан кейинги даврида пайдо бўлса, буни энди орттирилган ақлий заифлик — деменция деб юритилади. Деменция прогрессив, яъни табиатан кучайиб борадиган бўлади. Олигофренияда эса нуқсоннинг кучайиб бориши кузатилмайди.

Келиб чиқиш сабабларига кўра олигофрения туғма ҳамда орттирилган бўлиши мумкин.

Резус факторнинг туғри келмаслиги, хромосом касалликлари, фенилкетонурия ва шу кабилар туғма олигофренияга олиб келиши мумкин.

Масалан, олигофрениaning Даун касаллиги деб аталадиган бир тури хромосомалар нисбатининг бузилиши натижасида 46 та ёки 23 жуфт хромосома ўрнига битта ортиқча хромосоманинг вужудга келиши натижасида пайдо бўлади. Шуниси қизиқки, ирсий хўжайралардаги патологик ўзгаришлар Даун касаллиги билан касалланган барча олигофрен болаларнинг ташқи кўринишини бир хил қилиб қўяди. Улар кам ҳаракат, бесўнақай, кўзлари қисик, бурни пучуқ, тили катта, лаблари қалин, шалпангқулоқ, бармоқлари калта бўлади ва ҳоказо. Миллатидан қатъи назар, улар бир ота-онанинг боласига ўхшаб кетишади.

Онанинг ҳомиладорлик даврида турли касалликлар — оғир вирусли грипп, тиф, қизилча билан касалланиши, она организмидаги турли паразитларнинг ҳомиллага юқиши, ҳомиланинг шикастланиши, ота-оналарнинг алкоғолизми ҳам олигофрениaning сабаб бўлиши мумкин.

Француз олимлари алкоғолизмга гирифтёр оилаларда туғилган 57 нафар болани узоқ муддат кўзатиб бориб, уларнинг 25 нафари 1 ёшга тўлмасдан нобуд бўлганини, 5 нафари тутқаноқ, 5 нафари гидроцефалия (бош мия истисноси) касаллиги билан оғриганини, 12 нафари ақлан заиф бўлгани ва фақат 10 нафар бола соғлом чиққанини аниқлаган.

Туғруқ вақтида боланинг омбир ёки вакуум экстрактор билан олиниши, бола бошининг сиқилиши, боланинг туғилиш йўлидан

узоқ ўтиши, чўзилиб кетган ёки, аксинча, ҳаддан ташқари тез ўтган туғруқ натижасида ҳам марказий нерв системаси шикастланиб, олигофрения пайдо бўлиши мумкин.

Олигофрения бола уч ёшгача бўлган давр ичида турли хил оғир касалликлар билан касалланиши (менингит, менингоэнцефалит, марказий нерв системасининг шикастланиши) натижасида ҳам вужудга келади.

Ақлий (интеллектуал) ривожланишига кўра олигофрения уч даражада намоён бўлади: 1) дебиллик; 2) имбециллик; 3) идиотия. Дебиллик — ақли пастлик олигофрениянинг энг енгил даражаси бўлиб, бундай болаларни ташқи кўринишига қараб соғлом тенгдошларидан ажратиб бўлмайди. Улар кўпинча ўқишни оммавий мактабнинг биринчи синфидан бошлайдилар-у, лекин қисқа муддат ичида улгурмовчи ўқувчилар орасига қўшилиб қоладилар. Умуман, зеҳн ва фаҳм-фаросатга боғлиқ ишларда дебил болалар анча қийналади, бироқ улар ёрдамчи мактабга ўтиб, дастурини ўзлаштириб чиқишса, саноат ҳамда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида, маиший хизмат соҳасида оддий турдаги меҳнат билан шуғуллана олади. Тарбиячи ва ўқитувчилар дебил болаларни бошқа болалардан ажратиб олиб, уларнинг махсус боғча ва мактабларда тарбияланиши ва таълим олишини таъминлашлари ёки интеграциялашган таълимга жалб этишлари лозим.

Имбецил ва идиот болалар ҳаттоки ёрдамчи мактаб дастури бўйича ҳам таълим олиш кўрбига қодир эмаслар. Улар ижтимоий таъминот вазирлиги қошидаги болалар интернатларида тарбияланадилар. Аммо умумий ривожланишида камроқ орқада қолган имбецил болалар, афсуски, ёрдамчи мактабларда гоҳо учраб туришади. Улар ёрдамчи мактаб дастурини ўзлаштира олмайдилар. Идиот болалар ҳаттоки ўз ота-оналарини ҳам танимайди. Улар узини-ўзи уддалай олмайди, ўзига-ўзи хизмат ҳам қила олмайди. Имбецил болалар идиот болаларга қараганда нисбатан тузукроқ ривожланган бўлса ҳам, мустақил ҳаёт кечиролмайди. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги қошидаги муассасаларда уларга содда билимлар, меҳнатнинг айрим содда турлари (ўз-ўзига хизмат қилиш, экинларни парвариш этиш, картондан қутичалар яшаш ва ҳ. к.) ўргатилади.

Олигофрениянинг учала даражасида ҳам тарбиячи ва ўқитувчилар олигофрен ўқувчиларни соғлом тенгдошлари ҳамда ўхшаш тарздаги бошқа камчиликлари бор болалардан ажрата олишлари лозим. Лекин олигофрениянинг энг енгил даражасини — дебилликни бошқа ўхшаш аномалиялардан ва соғлом болалардан ажратиб олиш амалда анча қийин бўлади.

Дебил болалар ўз соғлом тенгдошларидан ёшлигиданоқ фарқ қилади. Уларда, одатда, ихтиёрий шаклдаги мураккаб ҳаракатлар унча ривожланмаган бўлади. Улар бошини тутиш, ўтириш, юришга кечроқ

урганиди, нутқи кечикиб ривожланади. Дебил болалар атрофдагиларнинг содда нутқини тушунади-ю, лекин мураккаб сўз ва гапларни, ибораларни фаҳмлай олмайдилар. Дебил бола нутқида кўпол, уни тушуниб бўлмайдиган нуқсонлар кузатилмаса ҳам, кўп товушлар нотўғри талаффуз этилади, бундай бола луғати камбағал, чегараланган бўлади. Дебил болалар ўйин фаолиятида ҳам тенгдошларидан ажралиб туради. Улар ўйин вазиятини етарли даражада тушунмайди, ўйин вақтида соғлом тенгдошларига тўлиқ бўйсуниб, иккинчи даражали ролларни бажаради, холос.

Дебил болалар учун бир қатор фаҳм-фаросатга оид ҳаракатлар етишмаслиги характерлидир. Уларнинг кузатиш, таққослаш, идрок қилаётган нарсаларнинг, воқеа-ҳодисаларнинг муҳим томонларини ажратиб кўрсатиш, булар ўртасидаги энг оддий сабаб-натижа боғланишларини фаҳмлаб олиш қобилиятлари ривожланмай қолади. Дебил боланинг тафаккури, диққати, сезги ва идроклари, хотираси, анализ ва синтез қилиш қобилиятлари ҳам яхши ривожланмаган бўлади.

Савод ўргатишнинг дастлабки давридаёқ бу бола товуш ва ҳарфлар ўртасидаги боғланишларнинг фарқига яхши бормаи, ҳарфларни эслаб қолиш, бўғинлаб ўқиш, тез, равон ўқиш малакаларини ўзлаштиришда қийналади, жуда кўп хатоларга йўл қўяди.

Дебил болаларнинг билиш фаолиятидаги камчиликлар математика дарсларида, айниқса, яққол намоён бўлади, негаки, энг оддий ҳисоблаш амаллари ҳам абстракт ҳисоблашни талаб этади. Дебил болалар тартиб сонларни ўзлаштира оладилар, лекин қўшиш ва айириш, тескари санаш, энг оддий масалаларни, мисолларни ечишда жуда қийналадилар. Улар мисолнинг моҳиятини, масаланинг мазмунини ва рақамли маълумотларни тушунолмайдилар.

Нерв жараёнлари мувозанати, билиш фаолиятининг бузилганлиги натижасида олигофрен хулқ-атворида ҳам бир қатор камчиликлар кузатилади. Қўзғалиш ва тормозланиш ўртасидаги мувозанат бузилганлиги туфайли айрим олигофрен болалар ҳаддан ташқари жонсарақ, серҳаракат, шўх бўладилар ва тормозланиш жараёни устун турган болаларда эса, аксинча, пассивлик, бўшанглик, бепарволик, ҳеч нарсага қизиқмаслик кузатилади ва ҳоказо.

Олигофрен болалар вазиятни етарли даражада англай олмайдилар, хатти-ҳаракатларни вазиятга қараб, адекват ўзгартира олмайдилар. Уларда ўз-ўзига ва атрофдагиларга нисбатан танқидий муносабат бирмунча суст бўлади. Юқорида кўрсатилган бир қатор камчиликларга қарамай, олигофрен болалар билан тўғри ташкил этилган махсус таълим-тарбия ишлари натижасида дефектологлар уларни мустақил ҳаётга тайёрлаш, касб-ҳунарга ўргатиш борасида катта ютуқларга эришмоқдалар. Махсус ёрдамчи меҳнат мактабларида таълим-тарбия олиб чиққан дебил болалар ҳаётда ўз ўрнини топиб, саноат ҳамда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида, маиший

хизмат соҳасида фаол меҳнат қилиб яшамоқдалар. Тарбиячи ва ўқитувчиларнинг муҳим вазифаси олигофрен болаларни бошқа аномал болалардан ажратиб, уларни иложи борича эртaroқ тегишли муассасаларда таълим-тарбия олишларини таъминлаб беришдан иборат.

Савол ва топшириқлар

1. Олигофрен болалар деб қандай болаларни айтамиз?
2. Олигофрениянинг келиб чиқиш сабаблари нимада?
3. Олигофрениянинг даражаларини айтиб ўтинг.
4. Дебил болаларнинг ривожланиш хусусиятларини таърифлаб беринг.
5. Ақлан заиф болаларга қандай болалар киради?
6. Ақлан заиф, олигофрен болалар қаерда таълим-тарбия олишлари керак?

Адабиётлар

1. *С.Ш.Айтметова*. Ёрдaмчи мактаб ўқувчиларининг психик ривожланиш хусусиятлари. Т., “Ўқитувчи”, 1984.
2. *С.Ш.Айтметова*. Олигофренопедагогика. Т., 1994.
3. *К.Мамедов, Ф. Пулатова*. Олигофренопедагогика. Т., 1996.
4. *О.П.Гаврилушкина, Н.Д. Соколова*. Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников. М., 1985.
5. *Н.П.Вайзман*. Психология умственно отсталых детей. М., 1997.
6. *С.Д.Забрамная*. Психолого-педагогическая диагностика умственно отсталого. М., 1995.
7. *Х.С.Замский*. Умственно отсталые дети. История их изучения, воспитания и обучения с древних времен до середины XX в. М., 1995.
8. *А.А.Катаева, Е.А. Стреблева*. Дидактические игры и упражнения в обучении умственно отсталых дошкольников. Книга для учителя. М., 1993.
9. *В.С.Раҳмонова*. Дефектология ва логопедия асослари. Т., 1991.

2. Руҳий ривожланиши сустлашган болалар

Улгурмовчи ўқувчилар орасида руҳий ривожланиши сустлашган болалар ҳам учраб туради. Уларнинг билиш фаолияти – интеллект, мантиқий тафаккури, идрoки, хотираси, ихтиёрий диққати, иш қобилияти ва бошқа хислатларига биринчи ўринда марказий нерв системасининг касалликлари ва педагогик қаровсизлик, оилавий можаро, нотўғри тарбия қўшилиши натижасида руҳий ривожланиши сустлашади. Бундай болаларда ҳиссиёт, ирода борасидаги камчиликлар бирламчи, ақлий заифлик эса иккиламчи ҳодиса бўлиб ҳисобланади.

Т.А.Власова, М.С.Певзнер, В.И.Лубовский, Т.В.Егорова, К.С.Лебединская, Н.А.Никашина, К.К.Мамедов, Б.Шоумаров, Н.А.Ципина, Р.Д.Триггер ва бошқа олимларнинг маълумотларига кўра бошланғич синф ўқувчиларининг 5, 8 фоизини ана шундай болалар ташкил этади.

Рухий ривожланиши сушлашган болалар ақлий даражаси жиҳатидан асосан икки гуруҳга бўлинади:

1. Енгил нуқсонли бор болалар — булар махсус шароитда 1—3 йил таълим-тарбия олганларидан кейин ўқишни оммавий мактабнинг тегишли синфида давом эттириши мумкин.

2. Рухий ривожланиши сезиларли даражада орқада қолган болалар — улар мактабни битиргунига қадар махсус шароитда ўқитилиши керак. Бундай болалар мактаб дастурини соғлом тенгдошлари қатори ўзлаштира олмайди. Рухий ривожланиши сушлашган болаларни оммавий мактабда ҳамма қатори ўқитиш таълим жараёнига ҳам салбий таъсир кўрсатади, яъни ўртача ўқувчининг савиясини орқага тортади, яхши ва аъло ўзлаштирувчи ўқувчиларни етарли даражада ўстиришга тўсқинлик қилади.

Дастур материалларини яхши ўзлаштира олмаганлиги туфайли руҳий ривожланиши сушлашган болалар доим муваффақият-сизликларга учрайверади, бу нарса уларнинг хулқ-атворида аксарият турли салбий хислатлар юзага келишига сабаб бўлади.

Сўнги йилларда олимлардан К.С.Лебединская, Г.П.Бертинь, Э.М.Дунаева ва бошқалар руҳан сусл ривожланганликни клиник-психологик жиҳатдан қуйидаги хилларга бўлишни тавсия этадилар: 1) конституционал; 2) соматоген; 3) психоген; 4) церебрал.

Руҳан сусл ривожланганликнинг конституционал шаклини характерловчи белгиларга қуйидагилар киради: боланинг гавда тузилиши соғлом тенгдошлариникига нисбатан 1—2 ёш кичик кўринади. У ўзини боғча ёшидагиларга ўхшаб тутати ва таълим олиш учун ҳали “етилмаган” бўлади. Бундай бола ўқув фаолиятига яхши киришиб кетмайди, чунки унда ўқишга қизиқиш йўқ, иш қобилияти паст. Мазъулиятсизлик, мотивларнинг суслиги, руҳий жараёнлардан анализ, синтез қобилиятларининг яхши ривожланмаганлиги туфайли ўқиш ва ёзишни, математикани катта қийинчиликлар билан ўзлаштиради. Дарс вақтида тез чарчаб қолиш ҳоллари, бош оғриб туриши конституцион шаклдаги бундай болада иш қобилияти, фаоллик янада пасайиб кетишига сабаб бўлади.

Ривожланишдаги бу камчиликка бола онасининг ҳомиладорлиги даврида қалқонсимон безлари фаолиятининг бузилганлиги, юрак-томир касалликлари сабаб бўлиши мумкин.

Илк ёшда ҳар хил сурункали касалликлар билан тез-тез касалланиб туриш натижасида бола яхши ўсиб-унмай қолиши мумкин, бу эса ўз навбатида руҳий жиҳатдан ривожланишида орқада қолишга, кечикишга олиб келади, сусл ривожланганликнинг соматик шакли деб шунга айтилади. Болада сурункали инфекциялар, аллергик ҳолат, туғма порок ва шу каби касалликлар, айниқса, тез учраб туради. Рухий ривожланишнинг соматоген сабабларга алоқадор суслиги болада астения ҳолатини вужудга келтиради. Айрим болаларда соматоген

инфантилизм кузатилади, яъни бола ўсиб-унмаган, гўдак тахлит бўлиб қолаверади. Бунда бола психикасида неврозга ўхшаш ҳолатлардан ўз кучига ишонмаслик, қўрқоқлик, инжиқлик, эркалик, қизиқишнинг пастлиги ва бошқалар кузатилади.

Руҳан суст ривожланганликнинг психоген шаклида бола эрта ёшлигидан ноқулай, нотўғри шароитда тарбияланади ва шу тарбиянинг салбий томонлари руҳан ривожланишига таъсир утказган бўлади. Шу хилдаги камчиликларнинг келиб чиқиш сабабларини 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Бола тарбияси билан мутлақо шуғулланмаслик, уни бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйиш, бунда болаларда бурч ва масъулият ҳисси шаклланмайди. Ақл-идрокнинг ривожланиши, қизиқишлари, билиш фаолияти, ҳис-туйғу ва ирода етишмаслиги устига ўқув фанларини ўзлаштириш учун зарур билим ва таассуротларнинг етишмаслиги ҳам қўшилади.

2. Болани ҳар томонлама эркалатиш, етарли мустақил фаолиятга ўргатмаслик, ташаббускорлик, масъулият ҳиссини шакллантирмаслик, болани “оила эркаси” қилиб ўстириш, ҳаддан ташқари унинг қўнглига қараб иш тутиш натижасида ҳам бола руҳий ривожланишида бир қадар орқада қолиши мумкин.

3. Болага нисбатан қўпол муносабатда бўлиш, жисмоний жазолаш, қаттиққўллик қилиш, ота-оналарнинг алкоголизмга алоқадор тажовузкорона муносабатлари болани мудом асабийлаштириб, руҳан ривожланишдан орқада қолишига сабаб бўлади. Бундай болаларда қўполлик, журъатсизлик, ташаббуссизлик, номустақиллик, қўрқоқлик ва бошқа хислатлар шаклланади. Буларнинг ҳаммаси ақл-идрокига, билиш фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Руҳан суст ривожланганликнинг психоген шаклида ақл-идрок, билиш фаолиятига алоқадор камчиликларга аксари нотўғри тарбия натижасида пайдо бўлган хислатлар ҳам қўшилиб, пировард натижасида шахснинг ривожланиши издан чиқади, унда патологик хислатлар юзага келади. Ана шундай болаларни педагогик қаровсиз болалардан ажрата олиш лозим. Педагогик қаровсиз болаларнинг психикаси нормал бўлиб, улар нотўғри тарбияланганлиги натижасида улгурмовчи ўқувчилар қаторига ўтиб қоладилар. Ҳолбуки, руҳан суст ривожланган болаларда шахсиятнинг ҳар томонлама нотўғри ривожланиши марказий нерв системасидаги энгил даражадаги органик жароҳатланиш билан боғлиқ.

Руҳан суст ривожланганликнинг энг мураккаб ва кенг тарқалган психоген шаклида бош миянинг касаллигига, яхши етилмаганига алоқадор ўзгаришлар кузатилади. Олимларимизнинг берган маълумотларига кўра, бундай болаларнинг 50 фоизида нерв системасида органик нуқсонлар бўлади. Бу нарса уларнинг ҳис-туйғу, иродавий ҳолатлари тараққий этмаганлигига, асосан органик инфан-

тилизм тарзида намоён бўлади. Мияга алоқадор органик инфантилизмни иккига бўлиш мумкин:

1. Кайфияти — руҳияти ўзгариб, аксари, кўтаринки руҳда юрадиган болалар, уларда ўзларидан ёш болаларга хос хислатлар сақланган бўлади.

2. Кўпроқ кайфияти паст бўлиб, маънос тортиб юрадиган болалар, уларда вазифани мустақил ҳал қила олмаслик, ташаббус кўрсата олмаслик, кўрқич ҳолатлари кўрилади.

Мияга алоқадор органик характердаги яна шу икки хил инфантилизм кўп ҳолатларда қатор қўшимча ҳодисалар билан бирга давом этади. Буларга қуйидагилар киради:

1. Церебрал-эндокрин инфантилизм. Бунда асосан ички секреция безлари фаолияти бузилган бўлади. Натижада болаларда ҳис-туйғулар яхши ривожланмай, невропатия ҳолатлари юзага келади. Боланинг уйқуси, иштаҳаси яхши бўлмайди, диспепсия ҳолатларига мойиллик пайдо бўлади.

2. Церебрастеник ҳолатлар, булар ҳам тез-тез учраб туради. Марказий нерв системаси тез чарчайди, нейродинамик ўзгаришлар кўзатилади. Натижада ақлий қобилияти сусайиб, хотира пасаяди, диққати тарқоқ бўлиб қолади, тез таъсирланиш, қиз болаларда йиғлоқилик, ўғил болаларда ҳаддан ташқари кўзгалувчанлик кўзатилади, бола иш қобилияти паст, арзимаган нарсага тез чарчайдиган бўлиб қолади.

3. Табиатан неврозга яқин ҳолатлар, булар қоронғидан, яққаликдан кўрқич, ўзи ва атрофдагилар соғлиғи учун хавфсираш, гиперкинезлар, дудуқланиш, энурез каби ҳодисалар билан бирга ифодаланади.

4. Психомотор кўзгалувчанлик — асосан ўғил болаларда кўпроқ учрайди. Серҳаракатлик, диққатнинг тарқоқлиги, тез чалғиш бунга характерлидир.

5. Аффектив ўзгаришлар — кайфу руҳиятнинг айтарли сабабсиз айниб туриши, тажовузкорлик қилишга мойил бўлиш билан характерланади.

6. Психопатик ўзгаришлар — ақлий фаолиятга рағбат пастлиги, ўқишга салбий муносабатда бўлиш, ўғрилик қилиш (клептомания), кўпроқ ёлғон гапириш каби салбий хислатларни ўз ичига олади.

7. Эпилептик бузилишлар — ҳар хил кўринишларда тутқаноқ тутиб туриши билан намоён бўлади.

8. Апатик-адинамик бузилишлар — ташаббускорлик пасайиши, ақлий фаолият сустлиги, ҳаддан ташқари эмоционал бушанглик билан характерланади.

Руҳий суст ривожланишнинг церебрал шакли мия шикастлари, менингит, менингоэнцефалит, гидроцефалия ва бошқа касалликлар натижаси бўлиб ҳисобланади.

Руҳий ривожланиши сустралган болаларнинг ўқиши пасайиб кетади, бироқ бу ҳолат ўз вақтида ва тўғри аниқланса, болаларга тегишли ёрдам ташкил этилса, улар оммавий мактаб дастурини ўзлаштира оладилар.

Руҳан ривожланиш камчиликларининг баъзи бир шаклларида болаларни вақти-вақти билан махсус психоневрологик санаторияларда даволаш фойдалидир. Санаторияда бола жамоа ишига аста-секинлик билан жалб этилади. Унда чарчаш аломатлари пайдо бўлганда, у ўқув машғулотларидан вақтинча озод этилади ёки унга соддароқ бошқа вазифалар берилади. Санаторияда даволаниб келгандан сўнг бола ўқишни ўз мактабида давом эттираверади.

Руҳий ривожланиши сустралган болалар учун мамлакатимизда махсус мактабгача тарбия муассасалари интернатлари, кунли узайтирилган мактабларда тенглаштириш синфлари ташкил этилган. Ушбу масалаларда таълим оддий боғча ёки мактаб дастури ва дарсликлари асосида олиб борилади, ҳимоялайдиган мулоҳим даволоччи махсус тартиб ташкил этилади. Таълим-тарбиявий ишлар болаларнинг фикрлаш қобилияти, диққати, иш қобилияти, хотираси, нутқи ва тафаккуридаги камчиликларни бартараф этишга қаратилган бўлиб, бундай болага билим беришда ўқитувчи унинг ўзига хос индивидуал хусусиятларини эътиборга олган ҳолда махсус шароитда, махсус усуллар билан ишлайди, тегишли ёрдам ташкил этади.

Соғлиқни сақлаш вазирлиги қошидаги болалар ва ўсмирлар гигиенаси институти ходимлари, жумладан, Н.П.Вайзман ва бошқа олимларнинг ўтказган илмий текширишлари шунли кўрсатадики, руҳий ривожланиши сустралган болалар ўзлаштириш жиҳатидан олганда соғлом ва дебил болалар ўртасида оралиқ ўринда туради. Бу олимлар текшириш вақтида дебил ва руҳий ривожланиши сустралган болаларга бир хилдаги топшириқларни бериб кўрадилар, шунда нормал соғлом болалар берилган вазифани тўғри тушуниб, уни керакли тартибда бажарган бўлсалар, дебил болалар вазифани тушунмай, бажара олмайдилар, руҳий ривожланиши сустралган болалар эса худди шундай вазифани қисман тушуниб, қисман бажаришади. Демак, руҳий ривожланиши сустралган болалар ақли заиф, дебил болаларга нисбатан анча яхши тушунади ва буларни бажариш учун уларда керакли имкониятлар мавжуд бўлади. Руҳий ривожланиши сустралган болаларнинг ўзлаштириш қобилияти соғлом тенгқурларига нисбатан паст бўлса-да, дебил болаларникидан анча дуруст бўлганлиги учун бундай болаларни ёрдамчи мактабга юбориш нотўғри, чунки ушбу мактаб дастури улар учун соддалик қилади. Оммавий мактаб эса бола учун зарур бўлган шароитни яратиб (махсус синф — тенглаштирувчи синф очиб), ўз дастурини ўзлаштиришини таъминлаш учун махсус ёрдам кўрсатиши лозим.

Боғча тарбиячилари ва бошланғич мактаб ўқитувчилари руҳий ривожланиши сустрлашган болаларнинг махсус шароитда таълим-тарбия олишларига ёрдам беришлари керак, уларни ўз вақтида аниқлаб, бошқа болалардан ажратиб олиб, ота-оналарга мутахассис психоневрологларга мурожаат қилишга маслаҳат беришлари лозим. Руҳий ривожланиши сустрлашган болалар билан инклюзив соғлом тенгдошлари орасида ёки махсус муассасаларда даволаб, ҳимоя этиш ва руҳий фаолиятни ростлашни қўзлаб алоҳида таълим-тарбия ишлари олиб борилади.

Саволлар

1. Руҳий ривожланиши сустр болалар бошқа аномал болалардан нима билан фарқ қилади?
2. Руҳий ривожланиши сустр болаларнинг қайси гуруҳлари мавжуд?
3. Руҳий ривожланишдаги сустрлик нимадан келиб чиқади?
4. Руҳий ривожланиши сустр болалар қаерда таълим олишлари керак ва нима учун?

Адабиётлар

1. Дети с задержкой психического развития. Т.А.Власова, Н.А.Ципина таҳрири остида. М., 1984.

2. Маориф вазирлигининг “Руҳий ривожланиши сустрлашган болалар учун махсус мактаб-интернатлар очиш” тўғрисидаги 1981 йил 3 июль қарори.

3. К.С. Лебединская, Г.П.Бартынь, М.Т.Дунаева. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей. М., “Педагогика”, 1982.

4. С.Д.Забрамная. Отбор умственно отсталых детей в специальные учреждения. М., “Просвещение”. 1988.

5. Б.Шоумаров, К.К.Мамедов. Психик ривожланиши сустрлашган болаларнинг психологик хусусиятлари ва дифференциал диагностикаси. Тошкент, Ўзбекистон маориф вазирлиги, 1987.

6. “Совет мактаби” журнали, 1983 йил, 8-сон, 33–36-бетлар.

7. К.К. Мамедов, Б.Шоумаров, В.П.Подобед. Руҳий ривожланиши сустрлашган болалар ҳақида. Т., 1999.

У БОБ. ҲАРАКАТ-ТАЯНЧ АЪЗОЛАРИ ЖАРОҲАТЛАНГАН ВА МУЖАССАМ НУҚСОНЛИ БОЛАЛАР

1. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар

Ҳар қандай ота-она ўз оиласида фарзандининг соғлом, жисмонан бақувват, руҳан тетик, фикрлаш қобилияти теран, иймон-эътиқоди бутун, билимли, маънавияти юксак, мард ва жасур бўлиб етишишини, ҳар томонлама камол топишини истайди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ республикамизда соғлом авлодни тарбиялашга катта эътибор берилмоқда. “Баркамол” авлодни тарбиялаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, бу масалага устувор вазифа деб қаралмоқда. Мустақил Ватанимизнинг биринчи ордени “Соғлом авлод учун” деб аталган, “Соғлом авлод учун” халқаро хайрия жамғармасининг тузилганлиги, 2000 йилни “Соғлом авлод йили”, 2001 йилни “Она ва бола йили” деб эълон қилинганлиги фикримизнинг далилидир. Президентимиз томонидан “Соғлом авлод” рукнидаги, махсус ёрдамга муҳтож бўлган болаларни соғломлаштириш, уларни соғлом кишилар қаторига қўшиш, ижтимоий, моддий жиҳатдан ҳимоялаш, меҳнатга, ижтимоий ҳаётга мослаштириш масалаларига доир қатор қарорлар, ҳужжатлар чиқарилмоқда, қабул қилинмоқда.

Республикамизда сўнгги пайтларда болаларнинг соғлом туғилишини таъминлаш, аномалияларнинг олдини олиш ҳамда жисмоний ёки руҳий ривожланишда камчиликлари бўлган болаларни эртароқ аниқлаш чора-тадбирлари устида талайгина ишлар олиб борилмоқда. Бу масаланинг тез ва самарали ҳал бўлишини таъминлаш мақсадида онанинг ҳомиладорлик давридан бошлаб то бола вояга етгунга қадар унинг ривожланиши тиббиёт ходимлари, ўқитувчи ва тарбиячилар, психолог, дефектологлар томонидан назорат қилиниб, “Соғлом авлод” дастурининг тўғри амалга оширилишини таъминлаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилмоқда, ташкил этилмоқда. Натижада, ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар ҳам аниқланиб, уларга махсус ёрдам кўрсатилмоқда. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болаларнинг кўпчилигига ногиронлар аравачалари олиб берилганлиги сабабли, улар боғча ва мактабларга қатнай бошладилар.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар церебрал фалажи, полиомиелит (шол касаллиги асорати), ҳаракат-таянч аъзоларининг турли туғма ва орттирилган деформацияси – артрогрипоз, оёқ-қўлларнинг мажруҳлиги, ахондроплазия ёки хондродистрофия – тана, бўйин, бошнинг нормал ривожланаётган бир пайтида туғма оёқ-қўл суяклари ўсишининг орқада қолиши, миопатия – мушак тўқималарида модда алмашинуви билан боғлиқ бўлган ирсий касалликда мушаклар яхши қисқармайди, киши қўл-оёқни ҳаракатга келтира олмайди.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болаларнинг кўпчилигида мия фалажи кузатилади. Болалар церебрал фалаж касаллиги ҳали етилмаган, шаклланиб бўлмаган миянинг касаллигидир. Онанинг ҳомиладорлик даврида маълум касалликлар билан касалланиши, туғилиш вақтидаги патологик ўзгаришлар, туғилгандан то бир ёшгача давр ичида бола касалланиши натижасида бош миянинг ҳаракат зоналари шикастланади, унинг натижасида эса миянинг яхлит етилиши кечикади ва бузилади. Оқибатда боланинг умумий ҳамда нутқий моторикаси (ҳаракатчанлиги) фаолияти бузилади. Нутқнинг

ривожланмаслиги эса интеллектуал ривожланишни секинлаштиради. Киши организмнинг асосий функциялари — нафас олиш, қон айланиш, ютиниш, тана ҳаракати, нутқий ҳаракатлар ва бошқалар ҳаракат орқали — мушакларнинг қисқариши натижасида содир этилади. Ҳаракатлар ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлади. Аниқ мақсадни кўзлаб бажарилган ихтиёрий ҳаракатлар инсон хатти-ҳаракати, ҳиссий-иродавий қобилияти, билиш фаолиятининг, хулқининг шаклланишида асосий роль уйнайди.

Касалликнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳаракат бузилишлари болалар церебрал фалажида ҳар хил намоён бўлади. Адабиётларда болалар мия фалажининг қуйидаги шакллари қайд қилинган: спастик диплегия, спастик гемиплегия, иккиламчи гемиплегия, параплегия, моноплегия, атоник-астатик синдром. Болалар мия фалажининг энг кенг тарқалган шакли спастик диплегиядир. Бу шаклдаги касаллик қўл ва оёқ ҳаракатларининг бузилиши билан характерланади. Бунда, айниқса, оёқ қўлга нисбатан кўпроқ жароҳатланган бўлади. Қўл, оёқларнинг эркин ҳаракати чегараланиши ёки бутунлай ҳаракатсизланиши мушакларнинг кучсизланиши билан бирга кечади. Бола қўлларини тегнага қўтаришга қийналади ёки умуман қўтара олмайди, олдинга, четга узата олмайди, оёқларни буколмайди, ёзолмайди. Ҳар қандай ҳаракат содир бўлиши учун мушак тонуси нормал бўлиши шарт. Болалар церебрал фалажида мушак тонуси жуда баланд бўлади, натижада бола ўзига хос ҳолатни қабул қилади: тиззадан букилган оёқ бармоқларга тиралади, тирсақлар букилиб, қўллар танага ёпишгандай бўлади; қўл бармоқлари букилиб, муштар ҳосил қилади. Шартсиз мажбурий ҳаракат гиперкинезлар шартли ҳаракатларнинг бажарилишини кескин қийинлаштиради ёки мутлақо бажара олмаслигига олиб келади. Мувозанат ҳаракатининг бузилиши ўтириш, туриш, юришни қийинлаштиради ёки бутунлай бажара олмайдиган ҳолатга олиб келади. Кинестезия — тана ёки тана қисмлари ҳаракатини сезиш демакдир. Кинестезия махсус сезувчи тўқималар — проприорецепторлар орқали содир бўлади. Бу тўқималар мушак, пай, бўғимларда жойлашган бўлади. Улар олий нерв системасига тана, қўл, оёқларнинг ҳолати ҳақида, мушакларнинг қисқариши ҳақида маълумот беради.

Спастик диплегия шаклидаги болалар мия фалажи билан касалланган болалар интеллект, фикрлаш қобилияти яхши ривожланмаган бўлади. Улар умумтаълим мактаблари дастурини аъло баҳолар билан ўзлаштира олишлари мумкин. Бироқ бундай болаларнинг жисмоний ва ақлий ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлари, қийинчиликлари улар учун махсус ёрдамнинг ташкил этилишини талаб этади.

Ҳаракат-гаянч аъзолари жароҳатланган болалар учун Ўзбекистонда мактабгача ёшдаги болалар учун, боғча ва мактаб ёшидаги болалар

учун махсус мактаб-интернатлар фаолият курсатмоқда. Айрим болалар умумтаълим оммавий мактабгача тарбия муассасаларида ва мактабда интеграциялашган инклюзив таълимга жалб этилмоқда. Махсус муассасаларда барча таълим-тарбия ишлари коррекцион йўналишда амалга оширилади. Кўпроқ ҳаракат функцияларини коррекциялашга эътибор бериледи.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан махсус муассасаларда ҳаракат функциясини коррекциялаш ишлари комплекс тарзда, яъни болага ҳар томонлама таъсир ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Бунга тиббий дори-дармонлар билан даволаш, физиотерапевтик, ортопедик, уқалаш-массаж, даволовчи гимнастика, жисмоний тарбия, меҳнатга ўргатиш ишлари киради.

Тиббий дори-дармонлар билан даволаш ишлари мушак тонусини пасайтириш, гиперкинез-мажбурий ҳаракатларни камайтириш, асаб системасидаги компенсатор жараёнининг фаоллигини кучайтиришга йўналтирилади.

Физиотерапевтик муолажалар мушак тонусини пасайтиришга, мушаклардаги қон айланишини яхшилашга қаратилади.

Ортопедик тадбирлар ҳаракат-таянч аъзолари, бўйин, гавда ҳаракатини яхшилаш, керак бўлса зарур мосламалардан фойдаланиш, ҳар бир болани шахсий ортопедик режимга риоя қилишга ўргатишга қаратилади.

Мушакдаги гиперкинезлар боланинг нафақат умумий, балки нутқий моторикасига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Нутқ аппаратининг кам ҳаракатланиши (тил, лаб, жағ, ун пайчалари, кичик тил ҳаракати бузилади) нутқнинг фонетик томондан бузилишига, яъни товушлар талаффузидаги камчиликларга олиб келади. Мушаклардаги гиперкинезлар дизартрия ёки анартрия каби товушлар талаффузидаги камчиликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Диафрагма, қовурға орасидаги мушаклар гиперкинези нутқий нафас олишни, ун пайчаларининг тебранишига, нутқ маромининг бузилишига олиб келади. Нисбатан кўпроқ учрайдиган дизартриянинг псевдобульбар шаклида артикуляцион тонус баланд бўлади. Лаб, тил, кичик тил, пастки жағ, ун пайчалари ҳаракатчанлиги бузилади ва натижада товушлар талаффузи, овоз, нутқ суръати нуқсонлари кузатилади. Сўлак безлари атрофидаги мушаклар қисқармаганлиги туфайли бола сўлаги оқиб туради. Бундай бола яхши чайнай олмайди, ютолмайди. Дизартрик боланинг нутқи ноаниқ, чучмал, хириллаган, монотон бўлади. Дизартрия қанчалик барвақт аниқланса, уни бартараф этиш, коррекциялаш ҳам шунчалик осон бўлади. Узоқ муддат ичида сабр-тоқат билан олиб борилган логопедик ишлар натижасида юқори курсаткичларга эришиш мумкин.

Нутқ аппаратининг иннервациясига бевосита боғлиқ бўлган қалла суяк нервларининг жароҳатлари кўп ҳолларда кўз ҳаракати

нервларининг жароҳатланиши билан бирга кузатилади. Натижада бола гилай, кўзи олайган бўлади, кўз ҳаракати бузилади. Болалар ўз кўз ҳаракатларини бир маромда бажара олмайдилар, мўлжалга нигоҳ ташлай олмайдилар. Бундай камчиликлар логопедик ишни тўғри олиб боришга тўсқинлик қилади. Бола артикуляцион аппарат аъзолари ҳаракатини кузата олмайди, расмга қараб ишлаш, ўқиш ва ёзишни ўзлаштиришда қийналади.

Медико-педагогик комиссиянинг хулосасига биноан, ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар инклюзив таълим олишга ёки махсус мактабгача ёшдаги болалар муассасасига, мактаб-интернатларга юборилади. Бу муассасаларга ўзлари ёки аравада юра оладиган, ўзгаларнинг қаровига муҳтож бўлмаган болалар қабул қилинади. Соғлиқларини тиклагач тиббий-педагогик комиссиянинг хулосасига биноан ўқувчиларни умумтаълим боғча ёки мактабга ўтказилади. Махсус мактаб-интернат педагогик кенгаши битирувчиларига ишга жойлашиш учун тавсиянома беради. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар I – II гуруҳ ногиронлари ҳисобланиб, уларни ишга жойлаштириш ижтимоий таъминот бўлимларига топширилади.

Саволлар

1. Ҳаракат-таянч аъзолари бузилган болалар бошқа тоифадаги аномал болалардан нима билан фарқ қиладилар?
2. Ушбу болалардаги нуқсон нимадан келиб чиқади?
3. Болалар церебрал фалажи деганда нимани тушунасиз?
4. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан комплекс ёндашган ҳолда қандай коррекцион ишлар амалга оширилади?
5. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар қаерда таълим-тарбия олишлари керак?

2. Мужассам нуқсонли болалар, уларнинг таърифи

Дунёдаги 500 миллион аҳолининг 10 фоизи ногиронлардир. Шулар жумласига мужассам нуқсонли аномал болалар ҳам киради. Мужассам нуқсонли аномал болаларда бир неча нуқсон биргаликда кузатилади. Улар комплексли нуқсонли болалар категорияси деб ҳам номланади. Оналар ва болалар саломатлигини яхшилаш, ногиронликнинг олдини олиш, экологик мувозанатни янада барқарорлаштириш юзасидан мамлакатимизда мустақиллигимизнинг биринчи куниданоқ муайян амалий ишлар олиб борилмоқда. Республикада касал болалар туғилиши кўрсаткичи 1000 аҳолига нисбатан 1991 йилдаги 34,5 дан 2000 йилда 21,4 га камайди. Демак, ҳали ҳам бу борада кўпгина ишлар олиб борилиши лозим. Аёллар, айниқса, қизлар орасида учрайдиган чекиш, спиртли ичимликлар ичиш, наркотик моддалар истеъмол қилиш, шифокор маслаҳатисиз дори-дармон қабул

қилиниши, экологик муаммолар ва бошқа ҳолатлар ногирон болалар туғилишига сабаб бўлаётгани ва унинг олдини олиш борасида кўпроқ балоғат ёшидаги йигит-қизлар орасида тушунтириш ишлари кенг тарзда олиб борилиши мақсадга мувофиқдир. Олимлар томонидан аниқланган 400 дан ортиқ дори-дармонлар ҳомила ривожланишига (дастлабки 1—2 ойлар) салбий таъсир этар экан.

Мужассам нуқсонли махсус ёрдамга муҳтожлар тоифасига қарқур-соқов болалар, қар ва ақлан заиф, кўр ва олигофрен, ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган ва кўр ёки ақлан заиф ва ҳ.к. кирадилар.

Охириги йилларда кўр ва заиф кўрувчи болалар сони анча камайди. Офтальмологик ютуқлар, эрта диагностиканинг янги усулларининг қўлланиши, кўриш органлари касалликларини даволаш ва коррекция қилиш натижасида махсус мактаб ўқувчиларининг контингенти сезиларли даражада ўзгарди. Кўр болалар нисбатан камайди, аммо заиф кўрувчи болалар сони кўпайди. Уларнинг орасида мактаб дастурини ўзлаштира олмайдиган болалар яққол кўрина бошланди. Комплекс, яъни ҳар томонлама текшириш, ўрганиш натижасида уларнинг кўриш қобилиятининг бузилиши билан бирга олигофрения типидagi ақли заифлик ҳам мавжудлиги аниқланди. Заиф кўрувчи ва ақли заиф бўлган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш анча мураккаб ва ўзига хосдир. Одатда заиф кўрувчилардан айримлари ва кўр болалар “Брайль” системаси бўйича ўқиш ва ёзишни ўрганадилар. Тўғри ташкил этилган таълим натижасида кўр болалар нуқта-рельефли шрифтни тез ўрганиб оладилар. Ақли заиф кўрларда бу жараён анча секин кечади, унча самарали бўлмайди. Бунга бир неча сабаблар мавжуд. Марказий нерв системасининг органик шикастланиши натижасида ақли заиф кўр боланинг компенсатор имкониятлари сустлашган бўлади. Махсус ташкил этилган ишлар туфайлигина эшитиш анализаторлари компенсатор фаолиятни бажара бошлайдилар. Ақли заиф ўқувчиларнинг тафаккур, тасаввур, нутқи, фикрлаш қобилиятини ўстиришда ёрдамчи мактабда кўргазмали қуроллардан кенг фойдаланилади. Кўрлар мактабида бу борада кўпроқ нутқ, сўзга, махсус тифлографик кўргазмали қуролларга асосланган ҳолда иш ташкил этилса, ақли заиф кўр болалар билан бошқача ишларни уюштириш лозим бўлади. Иккала ҳолатда ҳам биринчи навбатда боланинг абстракт тафаккури яхши ривожланган бўлиши керак. Ақли заиф болаларнинг эса билиш фаолияти турғун бузилган бўлади. Ақлан ва кўриш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбиясига махсус ёндашган ҳолда, махсус яратилган тизим асосида ўқитиш ва тарбиялаш лозим.

Мужассам нуқсонли болалардан эшитиш қобилияти ва ақли заиф болалар биринчи бўлиб ўрганилган эди. Қар ва заиф эшитувчи болаларда иккиламчи ҳодиса сифатида ақлан заифлик кузатилиб борилади. Натижада интеллекти соғлом, эшитиш қобилияти заиф

болаларни ҳам ақли, ҳам эшитиш қобилияти заиф болалардан амалда ажратиш анча мушкул. Айниқса илк ёшдаги болаларда. Ҳозирги кунда улар учун дифференциал-диагностик мезонлар ишлаб чиқилган. Ақли ва эшитиш қобилияти заиф болалар карлар ёки заиф эшитувчи болалар мактаб-интернатларининг ёрдамчи синфларида ёрдамчи мактаб дастури бўйича таълим оладилар. Ёрдамчи синфлар кўрлар ва заиф кўрувчи болалар мактаб-интернатларида ҳам мавжуд.

Мужассам нуқсонли болалар тоифасига кўр-кар-соқов болалар ҳам киради. Бу тоифадаги болалар нуқсони анча мураккаб. Кар-кўр-соқов болалар теварак-атрофдан ахборот олиш имкониятидан маҳрум бўлганлиги туфайли ақлан ривожланмайди. Бироқ махсус ташкил этилган ёрдам туфайли бу болалар тулиқ интеллектуал ривожланиш имкониятига эгадирлар. Уларга барча мураккаб мулоқот турлари яратилади, нутқи ўстирилади ва улар баркамол нутқдан тортиб то сўз нутқиғача эгаллай оладилар. Бу эса уларнинг урта мактаб дастурини эгаллаб, ҳатто олий ўқув юрглари муваффақиятли битиришига имкон беради. Бунга Ольга Ивановна Скороходованинг ҳаёти ва ижодини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Кар-кўр-соқов қизчани машҳур дефектолог И.А.Соколянский ўзи раҳбарлик қилган мактаб-клиникада ўқитиб, тарбиялаган. Олий ўқув юртини тугатиб, О.Скороходова бутун ҳаётини дефектологияга бағишлади. У Дефектология илмий тадқиқот институти доценти, педагогика фанлари номзоди, кўпгина илмий мақола, шеърлар тўплами муаллифи. Айниқса, у яратган ноёб китоблар – “Как я воспринимаю окружающий мир”(1947), “Как я воспринимаю и представляю окружающий мир”(1956), “Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир”(1972) кўпгина тилларга таржима қилинди. Москва вилоятининг Загорск шаҳрида кар-кўр-соқов болалар билан олиб бориладиган ишлар тизими такомиллаштирилди. Ушбу мактаб-интернат ўз фаолиятини давом эттирмоқда ва кўпгина кар-кўр-соқов болаларга мустақил ҳаётда ўз ўрнини топиб кетишга ёрдам бермоқда.

Саволлар

1. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар нима учун аномал болалар категориясидан бири сифатида ўрганилади?
2. Нима учун боланинг ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланади?
3. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг ўзига хослиги нимада?
4. Мужассам нуқсонли болалар категорияси бошқа аномал болалардан нимаси билан фарқ қилади?

Адабиётлар

1. Дефектологический словарь. М., “Педагогика“, 1970.
2. Р.Шомаҳмудова, Г.А.Содиқова, У.Ю. Файзиева. Оилада церебрал

фалаж булган илк ёшдаги болалар билан олиб бориладиган коррекцион педагогик ишлар. РТМ, Т., 1998.

3. Л.М. Шипицына, О.В. Зашеуженская и др. Азбука общения. СПб., 1998.

4. В.А. Лапшин, Б.П. Пузанов. Основы дефектологии. М., "Просвещение", 1990.

5. А.И. Мещеряков. Слепोगлухонемые дети. М., 1974.

6. К.А. Семёнова, М.М. Махмудова. Медицинская реабилитация и социальная адаптация больных детским церебральным параличом. Т., 1979.

7. Л.О. Бадалян, Л.Т. Журба, О.В. Тимонина. Детский церебральный паралич. Киев, "Здоровье", 1988.

8. Г.В. Дедюхина, Л.Д. Могучая, Т.А. Янышева. Логопедический массаж и лечебная физкультура с детьми 3-5 лет, страдающими детским церебральным параличом. М., Гном-Пресс, 1999.

VI БОБ. ОФИР НУТҚИЙ НУҚСОНЛИ БОЛАЛАР

1. Логопедия фани ва унинг вазифалари

24 Дефектология фани ривожланиб бориб, айрим соҳалари мустақил фан сифатида ажралиб чиқди. Шу фанлар жумласига логопедия ҳам киради. Логопедия (*логос* – сўз, *падео* – тарбиялаш, *ўргатиш деган маънони англатади*) – педагогик фанлардан бири бўлиб, нутқ камчиликлари ва уларнинг сабабларини ўрганиш, шунингдек, буларнинг олдини олиш, борларини бартараф этиш учун махсус таълим-тарбия воситалари ва методларини ишлаб чиқиш, амалиётга татбиқ этиш масалалари билан шуғулланади.

Логопедия фани мавзу баҳси, нутқ камчилиги бор кишилар билан олиб бориладиган таълим-тарбия жараёни. Нутқ камчилиги бор киши эса логопедия фанининг ўрганиш мавзуси ҳисобланади.

Ҳозирги замон логопедиясига мактабгача ёшдаги болалар логопедияси, ўсмирлар ҳамда катталар логопедияси, мактаб ёшидаги болалар логопедияси киради.

Логопедия фанининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Турли хил нутқ камчиликлари бор кишиларнинг нутқ фаолияти онтогенезини ўрганиш.

2. Нутқ камчиликларининг сабаблари ва симптоматикаси, уларнинг турлари, келиб чиқиш механизмларини ўрганиш, даражасини аниқлаш.

3. Нутқ камчиликларини киши фаолияти, шахсияти, хулқ-атвори, руҳий ривожланишига таъсирини ўрганиш.

4. Эшитиш, кўриш, интеллектуал ва бошқа камчиликларга эга бўлган аномал болалар нутқий фаолиятининг аҳволи, етишмовчиликларини ўрганиш, аниқлаш.

5. Нутқ камчиликларини аниқлаш йўллари, усулларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш.

6. Нутқ камчиликларини системага солиш, таснифлаш, тизимга келтириш.

7. Нутқ камчиликларининг олдини олиш, бартараф этиш тамойиллари ва усулларини, ташкилий шаклларини белгилаш, ишлаб чиқиш, такомиллаштириш.

8. Логопедик ишни ташкил этиш масалаларини ишлаб чиқиш.

Логопедия фани анатомия, физиология, нейрофизиология, отоларингология, невропатология, психопатология, педиатрия, лингвистик фанлар, психоллингвистика, психология ва педагогика фанлари билан боғлиқ, шулар асосида ривожланади.

Логопедия, дефектология фани каби, нерв системасининг тузилиши, ривожланиши, фаолияти ҳақидаги назарияга асосланган. Табиий фанларни билмай туриб нутқ камчиликларининг келиб чиқиш сабаблари, механизми, бола психикасига таъсирни аниқлаб бўлмайди. Логопед нутқ камчиликларининг неврологик асосларини яхши билиши керак. Бу билимлар нутқ камчиликларини бартараф этиш, уларнинг олдини олиш, болани тўғри тарбиялаш, унга билим бериш йўллари ва усулларини тўғри танлашда логопедга ёрдам беради. Тиббий фанлар ҳақидаги билимлар тўғри логопедик хулоса чиқариш, нутқ камчиликларини уларга ўхшаш бошқа аномалиялардан ажратиш, аномал болаларни тегишли муассасаларга тўғри саралаш имконини беради.

Логопед ўз олдига қўйган мақсад-вазифани ҳал этишда тилшунослик, лингвистик фанларга, психология ва педагогикага суяниб иш куради.

Тилшунослик фани кишиларнинг энг муҳим алоқа қуроли бўлган нутқни ижтимоий ҳодиса деб билади. Нутқнинг асосий таркибий қисмлари: товуш, сўз, сўз бирикмаси ва гап бир бутун тизимни ташкил этиб, фикрни оғзаки ёки ёзма равишда ифодалаш учун хизмат қилади. Ҳар бир логопед тилшуносликнинг илмий-назарий асосларини, фонетика ва грамматикани, луғат ва стилистикани, орфография ва пунктуацияни мукамал билиш билан бирга, ифодали ўқий олиш ва тўғри сўзлай билиш қобилиятига ҳам эга бўлиши керак. Табиийки, логопеднинг ўзи имлони яхши билмай туриб ўқувчиларга ҳеч қачон савод малакасини сингдира олмайди, логопед учун оғзаки ва ёзма нутқ қобилияти амалий жиҳатдан жуда муҳимдир: логопед сўз воситасида фан хулосаларини изоҳлабгина қолмасдан, айна вақтда нутқда камчилиги бўлган болани тарбиялайди, тарбияланувчилар йўлини ёритади ҳам.

Логопедия махсус педагогика — дефектология фанининг бир соҳасидир. Логопед ҳам бошқа фан ўқитувчилари каби, таълим ва тарбия шаклларининг моҳиятини, мақсад ва мазмунини, усул ҳамда

воситаларини, тамойилларини яхши эгаллаб, уларни амалда қўллай олиши керак.

Логопед болаларнинг психологик қобилиятларини ҳисобга олиши керак. Болаларни ўз кучига ишонтириши, машғулотларга ҳавасини уйғота билиши, материал баёни вақтида уларнинг диққатини тўла жалб қила олиши, материални эсда сақлаб қолиш йўлларини (машқ, кўргазмали куроллардан фойдаланиш, мустақил иш, суҳбат, грамматик ўйин каби воситаларни) қўллаши ўқитиш самарадорлигини янада оширади. Инсон идрокининг мазмуни, фикри, нутқи орқали шаклланади. Болалар логопед тушунтирган материалларни эшитиб, ёзганларини кўриб, кузатиб, мушоҳада йўли билан ўзлари фикр юритадилар ва берилаётган билим-малакаларни мустақкамлаб ўзлаштириб борадилар.

Моддий дунёдаги нарса ва ҳодисалар онгимизда акс этиб, буларнинг инъикоси сўз шаклида ифодаланади, тил ҳодисалари воситасида намоён бўлади. Инсон ўзи кўрган ва таъсирланган буюм ёки воқеаларни сўз ёрдамида номлаб, уларнинг мазмуни ҳақидаги таассуротларни образлар, фикрлар, тушунчалар, тасаввурлар кўринишида англаш, ифодалаш имкониятига эга бўлади. Ҳар қандай ҳодисанинг мияда акс этиши ва онда мустақкам ўрнашиб қолишида нутқ етакчи восита ҳисобланади. Модомики шундай экан, нутқ алоқа боғлаш жараёнида тафаккур қуроли бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга алоқа жараёнида нутқ – ифодалаш, бирор нарсани билдириш, англантиш ва таъсир кўрсатиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Фикрлаш қобилияти нутқ негизида пайдо бўлади. Нутқ киши тафаккурининг ривожланиш даражасини ҳам белгилаб беради. Нутқдаги камчилик боланинг тафаккури, хотираси, диққати ва бошқа руҳий жараёнларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Огир нутқий камчилиги бўлган болаларда интеллектуал камчиликлар бўлиши, юзага келиши мумкин ва аксинча, масалан, олигофрен болалар нутқида бир қатор нутқий камчиликлар кузатилади. Логопедик амалиётда нуқсонларнинг бирламчи ва иккиламчи эканлигини аниқлаш ниҳоятда муҳим. Логопед ҳар бир боланинг руҳий ривожланишини чуқур ўрганиб, нутқ камчилиги туфайли руҳиятида пайдо бўлган иккиламчи асоратларни ажрата билиши керак. Агар ақл-идрок ривожи нутқий камчилик туфайли орқада қолган бўлса, бундай бола нутқида камчилиги бўлганлар учун махсус ташкил этилган мактабгача ёшдаги болалар боғчасига юборилиши керак. Билиш фаолиятининг турғун бузулиши натижасида бола нутқи ривожланмаган бўлса, уни олигофрен болалар учун ташкил этилган мактабгача ёшдаги махсус болалар боғчасига юбориш талаб этилади.

Маълумки, нутқ мураккаб функционал системани ўз ичига оловчи жараёндр. Бу системанинг ҳар бир таркибий қисми бошқа

қисмлари билан маҳкам боғланган. Р.Е.Левина ва шогирдлари Л.С.Виготскийнинг нутқ ва тафаккур ҳақидаги маълумотиға асосланиб туриб, нутқни уч таркибий қисмга бўлиб: фонетико-фонематик, лексик ва грамматик нутққа ажратиб ўрганишни тавсия этади. Ана шу учала қисм кишининг яхлит нутқ системасини ташкил этади. Нутқда камчилиги бўлмаган ва камчилиги бўлган болаларда нутқ системаси ҳар хил даражада ривожланади. Нутқ системасининг фонетико-фонематик қисми товушлар талаффузи, овоз, нутқ мароми, суръати, равонлигидан, шунингдек, идрок қобилиятидан ташкил топади. Лексик ва грамматик қисмлари тилнинг луғат бойлиги ва грамматик қурилишини ўз ичига олади. Нутқ системасида лексик қисм етакчи ўринни эгаллайди. Бола нутқда сўзлар сони кам, яъни нутқнинг лексик қисми ривожланмаган бўлса, фонетико-фонематик, грамматик қисмларида ҳам маълум камчиликлар юзага келади, бутун нутқ системасида етишмовчиликлар кузатилади. Фонетико-фонематик қисмдаги камчиликлар, масалан, товушларни нотўғри талаффуз этиш туфайли сўзлар лексиканинг ўзгариши, нутқнинг грамматик тузумиға таъсир этади. Системалилик тамойили нутқ камчиликларини аниқлаш, бартараф этиш, олдини олиш йўллари, усулларини тўғри белгилашга ёрдам беради.

Логопедия фани барча ишларни комплекс ёндашиш асосида ташкил этишни тавсия қилади. Комплекс ёндашиш — болага ҳар томонлама таъсир кўрсатишини кўзлаб таълим-тарбия жараёнида ҳам педагогик, ҳам психологик, ҳам медицина методларини ишлатишдир.

Ривожланиш тамойили нутқ камчилигининг келиб чиқиш йўлини, унинг ривожланишини таҳлил қилишни кўзда туттади. Бунда камчиликнинг келиб чиқиш сабабларини ривожланиш жараёнида қандай ўзгаришлар натижаси эканлигини кўрсатиш — асосий вазифадир.

Нутқдаги асосий функцияларнинг бузилиши киши фаолиятиға албатта салбий таъсир кўрсатади, унинг фаоллигини пасайтиради, оғир руҳий кечинмалар келиб чиқишиға сабаб бўлади. Масалан, айрим сўзларнинг нотўғри талаффуз этилиши кишини ноқулай вазиятға солиб қўйиши билан бирга, уни атрофдагилар билан муомала қилишида қийнаб қўяди, у гапирганда ўз фикрини тўла англата олмайди. Нутқ камчиликларининг оғир турлари (алалия, ринолалия, тутилиб гапириш ва бошқалар) мактаб дастурини ўзлаштиришға, кейинчалик, касб танлашға, баъзан, умуман ўқишға тўсқинлик қилади, билиш фаолияти ривожланишини сусайтиради, баъзиларда интеллектуал етишмовчиликлар юзага келишиға сабаб бўлади. Шу нуқтаи назардан, нутқдаги камчиликларни бошқа руҳий жараёнлар билан боғлаган ҳолда ўрганиш тамойилиға амал қилиш ниҳоятда зарур.

Нутқ камчиликлари кўп ҳолларда биологик ва ижтимоий омилларнинг биргалашиб таъсир ўтказиши натижасида пайдо бўлади.

Логопедик ишнинг самарадорлиги нутқ камчиликлари келиб чиқиш сабаблари, механизмлари, турларини тўғри аниқлашга боғлиқдир. Бу ўринда онтогенетик, этиопатогенетик тамойилларнинг аҳамияти катта.

Нутқ камчиликларини ўрганиш, аниқлаш, уларни бартараф этишда логопед барча дидактик тамойилларга таянган ҳолда иш тутади. Логопедик ишни ташкил этишда ҳар қайси болага хос хусусиятларни ҳисобга олиш, билим, кўникма ва малакаларни пухта ўзлаштириш, таълимнинг ўқувчиларга хос бўлиши, таълим ва тарбиянинг бирлиги тамойилига амал қилиш, онглилик, фаоллик ва мустақиллик каби тамойилларнинг аҳамияти айниқса катта.

2. Нутқ нуқсонлари ҳақида тушунча

Нутқ нуқсони логопедия фанида муайян тилнинг меъёрларидан четга чиқиш деб таърифланади. О.В.Правдина ўзининг “Логопедия” китобида логопедик нутқ нуқсонларини қуйидагича характерлаган:

1. Нутқ нуқсони ўз-ўзидан барҳам топмайди, балки вақт ўтган сари янада мустаҳкамланиб, зўрайиб боради.

2. Нутқ нуқсони гапирувчининг ёшига мос келмайди.

3. Нутқий нуқсонлари бўлган кишилар логопедик ёрдамга муҳтож бўлади.

4. Оғир нутқ нуқсони кишининг нафақат нутқига, балки умумий ривожланишига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Юқоридаги кўрсатилган нутқ нуқсонлари ўз хусусиятлари жиҳатидан болаларда ва катта ёшдаги кишиларда баъзан вақтинча учраб турадиган нутқий камчиликлардан фарқ қилади. Ёш болаларда кейинчалик ўзидан-ўзи тўғриланиб, барҳам топиб кетади. Катталарда эса бундай ҳодисалар асосан чарчаш, ҳаяжонланиш, асабийлашиш натижасида учраб туради. Улар кўпинча ўз хатоларини сезиб, буларни тузатишга ҳаракат қиладилар. Гоҳо эса сезмасликлари ҳам мумкин. Лекин вақти билан бундай хатолар ҳам ўз-ўзидан тўғриланиб кетади. Нутқий нуқсонлар ажнабийларда, бошқа миллат кишиларида ҳам кузатилиши мумкин. Улар тилни ўрганиб борганлари сари, нутқдаги камчиликлар барҳам топиб бораверади.

Нутқ камчиликлари келиб чиқиш сабабларига кўра логопедия фанида органик ва функционал хилларга бўлинади. Органик нутқ нуқсонлари нутқий анализаторнинг тузилишидаги камчиликларга алоқадор бўлиб, бу анализаторнинг қайси бўлимида шикастланганига қараб марказий ёки периферик турларга бўлинади. Функционал нутқ нуқсонларида анализатор тузилишида ўзгаришлар кузатилмайди. Нотўғри тарбия ота-она, тарбиячи ёки ўқитувчи нутқдаги камчиликларга тақлид этиш натижасида ёки ноўрин рефлексларнинг мустаҳкамланиб қолиши функционал нутқ нуқсонларига сабаб бўлиши мумкин. Функционал нуқсонлар нерв жараёнлари уртасидаги

мувозанатнинг бузилиши, анализатор фаолиятидаги бошқа камчиликлардан келиб чиқиши ҳам мумкин.

Нутқ анализатори қайси бўлимнинг ўзгариб қолганига қараб функционал нутқ нуқсонлари ҳам марказий ёки периферик характерда бўлади.

Логопедия фани сурдопедагогика ва тифлопедагогикалар ичидан ажралиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида тиббий фанларнинг алоҳида бир оқими бўлиб вужудга келди. Нутқ нуқсонларини асосан шифокорлар тузатишар эди, бироқ “даволаш” ишлари яхши натижа бермади.

Нутқий камчиликларнинг айрим белгилари нуқсон сифатида урганилар эди. Нутқ компонентлари, нутқнинг системали тузилиши ҳақидаги маълумотлар уша даврларда ҳали бўлмаганлиги туфайли, нутқ камчиликларини урганиш, аниқлаш, бартараф этиш усуллари ҳам нотўғри белгиланган, асосан механик машқлардан фойдаланилар эди.

Ҳозирги кунда логопедия фани педагогик ва психологик, тиббий, лингвистик фанлар асосида, шуларга таянган ҳолда ривожланиб бормоқда. Бир қатор тиббий фанларни чуқур урганган махсус мутахассис педагог (логопед) тўғри нутқни тарбиялайди.

Шифокор эса логопед болага анамнез тузади, унинг диагнозини аниқлайди, керак бўлса дорилар билан даволашни тавсия этади.

Логопедик амалиётда, эшитиш органларидаги камчиликлар психикасига таъсир этган болалар кўп учраб туради. Бундай болаларни энг аввало отоларинголог текшириб, тиббий хулоса чиқармоғи лозим. Шундагина логопед бундай логопадлар билан ишни тўғри олиб бориши мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Логопедия қандай фан?
2. Логопедия фанининг вазифалари нималардан иборат?
3. Логопедия қайси фанлар билан боғлиқ?
4. Логопедия фанининг услубиёти асосини нималар ташкил этади?
5. Логопедия фанининг принциплари.
6. “Нутқ нуқсонлари” тушунчасини таърифлаб беринг.
7. Келиб чиқиш сабабларига кўра нутқ нуқсонларининг қайси хиллари мавжуд?

Адабиётлар

1. Т.Ф.Филичева, Н.А.Чевелёва, Г.В.Чиркина. Основы логопедии. М., “Просвещение”, 1989.
2. Логопедия. Под ред. Л. С. Волковой. М., “Просвещение”, 1989.
3. Основы теории и практики логопедии. Под редакцией Р.Е.Левиной, М., 1968.

4. *О.В.Правдина. Логопедия.* М., “Просвещение”, 1973.
5. *Е.Ф.Рай, В.А.Синяк. Логопедия.* М., “Просвещение”, 1969.
6. Практикум по дошкольной логопедии. Под. ред. В.И.Селиверстова. М., “Просвещение”, 1968.
7. *Л.Р. Муминова, М.Т.Қахрамонова.* Логопедиядан терминларнинг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Т., “Ўқитувчи”, 1988.
8. *Л.Р. Муминова, М.Ю.Аюпова* ва бошқалар. Логопедия. Т., “Ўқитувчи”, 1993.
9. *В.С.Раҳмонова.* Дефектология ва логопедия асослари. Т., “Ўқитувчи”, 1990.

3. Соғлом болаларда нутқ ривожланиши

Маълумки, чақалоқ туғилган заҳоти чинқириб йиғлашга тушади. Чақалоқнинг йиғлаши очликка, оғриққа, совуққа, ўзини безовта қилаётган бошқа таъсиротларга бўлган акс таъсирдир. Лекин бунинг чақалоқ ўсиши учун ижобий аҳамияти ҳам бор: чинқириб йиғлаш туфайли чақалоқнинг нафас ва нутқ аппарати ўсади, мустаҳкамланади. Умуман, ёш боланинг чинқириб йиғлаши кейинчалик нутқнинг ўсиши учун зарур шароитларнинг биридир. Чақалоқ икки ё уч ойлик бўлганида чинқириб йиғлашдан ташқари “агу”, “а”, “у” каби товуш бирикмаларини чиқара бошлайди, айрим товушлар чиқариши унинг нутқ аппаратини ўстиради, мустаҳкамлайди, шунингдек, унда бир қанча янги товушлар ҳосил бўлишига ёрдам беради.

Бола 3–4 ойлик бўлганда тили чиқа бошлайди. Унда айрим товушлар пайдо бўлади. Гўдакнинг тил чиқаришида бошқа одамлар нутқининг таъсири сезила бошлайди. Гўдак теварак-атрофдаги кишиларнинг нутқини эшитиб, нутқ бирикмаларига ўзи англамаган ҳолда тақлид қила бошлайди. Кар-соқов (гунг) болаларда қичқариш ва гувраш бўлади, лекин нутқ фақат соғлом болалардагина одатдагича ривожланиб боради. Болаларнинг тил чиқара бошлаши нутқнинг ўсиш жараёнида тайёргарлик ролини ўйнайди: тил чиқараётган даврда турли товушлар ва буларнинг бирикмалари ҳосил бўлади, нутқ аппарати ривожланиб, мустаҳкамланиб боради.

Болалар 7–8 ойлик бўлганида уларнинг бошқалардан эшитган сўзлари билан шу сўзларда ифодаланган маъно ўртасида дастлабки боғланишлар ҳам ҳосил бўлади. Болалар ўзларига айтилган сўзга жавобан ҳаракат қиладиган бўлиб қолади. Масалан: “ая” сўзини айтганимизда бола бошини онаси томонга буради. Бу пассив нутқни эгаллашнинг бошланишидир. Кейинроқ, бола 9–10 ойлик бўлганида, товушлар бирикмасини тақлид йўли билан талаффуз этади, лекин шу товуш бирикмаларининг талаффузда бўлиши фаол нутқ бошлангичи борлигини кўриш мумкин. Хуллас, болаларнинг туғилиш пайтидан то бир ёшга тўлгунча товушлар чиқариб, товуш бирикма-

ларини талаффуз қилиб туриши нутқ аппаратининг фаолиятига тайёргарлик даври бўлиб ҳисобланади. Бола товушларини бирга қўшиб, нарсаларнинг номини ва ўз фикрларини ифодалашга киришган пайтидан бошлаб у нутқни эгаллай бошлайди.

Тарбиянинг белгиловчи таъсири остида тафаккур ўсиб бориб, у билан чамбарчас боғланган ҳолда онгли нутқ ҳамда умумлаштириб фикрлаш, абстракциялаш қобилияти пайдо бўлиб боради.

Нутқнинг фонетик жиҳатдан ўсиши

Бола тилга кира бошлаган дастлабки пайтларда нутқ товушларини мукамал айта олмайди. Болалар баъзи сўзларни нотўғри талаффуз қиладилар. Масалан, товушларни бузиб, бирининг ўрнига бошқасини қўйиб талаффуз қиладилар (парта-пайта, қанд-анд, оёқ-олоқ).

Кўпинча сўзлардаги айрим товушларни ва ҳатто бутун-бутун бўғинларни тушириб қолдирадилар, товушларнинг ўрнини алмаштириб юборадилар. Масалан, бер дейиш ўрнига бе, олиб кел ўрнига абе, ҳолва ўрнига ҳавла, сариеғ ўрнига сайроғ дейдилар. Энди тиши чиқиб келаётган болалар нутқининг фонетик жиҳатдан тўлиқ бўлмаслигининг сабаби шуки, бундай болаларда нутқ (артикуляция) аппарати етарли ўсмаган, етилмаган бўлади. Айни вақтда олий нерв фаолиятининг номукамаллиги ҳам бунга сабаб бўлади. Бундан ташқари, айрим сўзлардаги товушларни бир-биридан ажратиб етарлича фарқ қила олмайди, умумлаштириш ва сўз таркибига киритишни билмайди. Лекин бола ўсиб-униб борган сайин луғатдаги сўзлар сони тез кўпая бошлайди. Масалан, икки яшар болаларнинг луғатидаги сўз бойлиги 250—400 га етади. 7 ёшга тўлган болалар луғатида сўзлар сони 3000—3500 га боради. Шу билан бирга тенгдош болаларда сўз бойлигининг оз ёки кўп бўлиши асосан шу бола тарбияланадиган муҳитга, шунингдек, боланинг вояга етиб боришидаги ўзига хос хусусиятларига боғлиқ.

Болалар луғатидаги сўз сони кўпайиб борган сари, бир томондан, улар нутқининг лексик жиҳати ҳам ўсиб борса-да, иккинчи томондан, болаларнинг сўзлар маъносини тушуниш лаёқати, умумлаштирилган ҳолда идрок эта олиш қобилияти кенгайиб боради.

Болалар нутқи грамматик тузилишининг ўсиши

Тилга кира бошлаган бола ўз нутқида дастлаб бош келишиқда келадиган баъзи феълларни ишлатади. Болаларнинг дастлабки гаплари бир сўздан иборат бўлади. Бу гап уларда бир неча маънога эга бўлиши мумкин. Масалан, бола “копток” дер экан, бунда “коптокни менга бер”, “ана копток” деган ва бошқа маъноларни ифодалаш мумкин.

Лекин бола бир ярим ёшга тўлгандан кейин, айниқса, 3 ёшга қадам қуйганда она тилисининг грамматик тузилишини тезда эгаллай бошлайди.

Бола “оз” ва “қўп” тушунчасини жуда эрта фарқ қила бошлайди, 2 ёшга яқинлашганда “катта” ва “кичик” тушунчасини ҳам фарқ қила бошлайди. Аммо қаратқич келишиги ўрнига тушум келишиги қўшимчасини ишлатади (бизани уйимиз). Болалар бу ёшда феълларни шахс ва замон эътибори билан ҳам бирмунча тўғри ишлатадиган бўлиб қоладилар. Болалар буйруқ феълини анча тез ва барвақт ўзлаштириб оладилар.

Бола икки ёшга тўлганида содда гапларни тўғри тузиб гапиришни ўрганади. Энди бола ўзи турган вазиятдан ташқаридаги нарсалар, шу пайтдаги бирон иш-ҳаракат билан билвосита боғланган нарсалар ҳақида ҳам гапира бошлайди, яъни ўзи бевосита кўриб турмаган нарсалар тўғрисида гапира бошлайдики, бу хилдаги нутқ тасаввурларга асосланиб фикр қилишнинг ифодасидир.

Икки ярим ёшдан беш ёшгача бўлган болаларда аксари ўзича сўз ясаш ҳодисаси кўрилади, масалан, бу ёшдаги болалар ўзлари билган сўзларнинг шаклларига ўхшатиб сўз туза бошлайдилар: нон – нанна, ош – ашша ва ҳоказо. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг катталардан эшитган сўзларнигина такрорлаб қолмасдан, балки шу тариқа ўзларича сўз ясаш, грамматик шаклларини ҳам эгаллай бошлаганини кўрсатувчи белгидир.

Бола етти ёшга тўлганида оғзаки нутқнинг грамматикасини амалий йўл билан эгаллаб олади дейиш мумкин. Бу эса кейинчалик савод чиқариш ва тил грамматикасини ўрганишга имкон беради.

Мактабдаги таълим жараёнида нутқнинг ўсиши

Мактабда ўқиётган бола ўз нутқини грамматика қоидаларига мувофиқ суратда, онгли равишда тузишни ўрганади. Грамматикани ўқиб ўрганиш жараёнида бола нутқининг фонетик жиҳати қарор топиб, нутқнинг морфологик жиҳати тўғриланиб боради, синтаксис тузилиши анча такомиллашади.

Мактабда ўқитилаётган ҳамма фанларни ўрганиш ва шу фанлар билан шуғулланиш жараёнида ўқувчи нутқининг луғат бойлиги кўпаяди, сўзларнинг мазмуни чуқурлашади ва кенгаяди, ҳар қайси сўзнинг, ҳар қайси атаманинг маъноси аниқ, равшан бўлиб боради.

Таълим жараёнида ўқувчи ёзма нутқни тўғри тушунишни ўрганиб олади: ўз фикрларини ёзма нутқ билан ҳам баён қилиш ва бошқаларга тушунтиришни ўрганади.

Ёзма нутқни эгаллаш оғзаки нутқни ва айниқса, монолог нутқни тўғри ва кенгроқ қилиб тузишга ёрдам беради.

Ўқувчи овоз чиқариб ўқиш, матнни айнан ёки ўз сўзлари билан такрорлаш йўли билан ўзининг артикуляция аппаратини машқ

қилдиради, ўз нутқининг қай даражада тўғрилигини, шу билан бирга ўзи ўзлаштирган билимларнинг тўғри ва мустақкамлигини ҳам назорат қилиб боради.

4. Нутқнинг анатомио-физиологик ва психоллингвистик таърифи

Инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бири унинг сўзлаш қобилиятига эғалиги, нутқ воситасида ўзаро алоқа боғлай олиши, фикрлай билишидир. Турли товушларнинг маълум тартибда биргалашиб, пайваста бўлиб қўшилишидан юзага келадиган маъноли нутқ муайян организмларнинг фаолияти натижасида пайдо бўлади.

Нутқ ҳосил бўлишида иштирок этадиган органларнинг жами *нутқ аппарати* дейилади. Нутқ аппарати марказий ва периферик бўлимлардан иборат. Нутқ аппаратининг марказий бўлимига бош мия пўстлоғи, пўстлоқдаги марказлар ости ва ўтказувчи нервлар киради.

Одам мия пўстлоғининг маълум қисми (мия чап ярим пешона қисмининг пастки томондаги толаларининг орқа қисми) шикастланса, беморда нутқ артикуляцияси, яъни нутқ талаффузи бузилиб қолишини бундан юз йил аввал — 1861 йилда Брока кашф этган. Брока бундай миянинг ана шу қисми “сўз образларининг мотор, яъни ҳаракатлантирувчи марказидир”, деб хулоса чиқарган эди. Сўзлар талаффузининг марказлари миянинг худди шу қисмида жойлашгандир. Бирмунча вақт ўтгандан кейин (1874 йилда) К.Вернике мия чап ярим шари тепа қисмидаги толаларнинг орқа қисми шикастланганда нутқни тушуниш қобилияти йўқолиб қолишини аниқлади ва мия пўстлоғининг ана шу қисмида “сўзларнинг сенсор образлари” жойлашган деган хулосага келди. Бундай тадқиқотлар одамнинг нутқ билан боғланган ҳамма функцияларини психологик ва физиологик жиҳатдан ўрганишга алоқадор бир қанча текшириш ишларини бошлаб берди. Шу ишлар натижасида нутқ билан боғлиқ бўлган барча психофункциялар мия пўстлоғининг маълум қисмлари иштирокида юзага чиқиши аниқланди.

Маълумки, организм атрофидаги муҳит билан доимо ва мустақкам ўзаро алоқада бўлмай туриб яшай олмайди. Организмнинг шундай ташқи таъсирларга мосланиши, атрофдаги муҳит билан мувозанатда бўлиши асаб системаси туфайли юзага чиқади. Олий даражадаги организм бўлмиш одамда ташқи муҳит билан боғланиш, алоқада бўлишнинг янги шакллари вужудга келиб, қарор топиб борган. “Ривожланиб бораётган ҳайвонот дунёсида, — деб ёзади И.П.Павлов, — одам даражасига келганда нерв фаолияти механизмларига жуда ҳам катта қўшимча қўшилади”.

Бу қўшимча одамда нутқ пайдо бўлиб, иккинчи сигнал системаси юзага келиши ва ривожланиб боришидан иборат бўлади.

Нутқнинг юзага келиши ва идрок қилинишида биз “сигналларнинг сигналлари”¹ (И.П.Павлов) тарзидаги сўзлардан фойдаланамиз, яъни сўзларни танлаймиз ва уларнинг маъносига қараб таҳлил қиламиз, ажратамиз. Бу мураккаб жараён катта мия ярим шарларининг пўстлоғида амалга оширилади. Болада айрим товуш ва фонемалар ҳаётининг дастлабки ойларида пайдо бўлса-да, лекин улар ҳали тегишли сигналлар ролини ўйнамайди, маълум бир тушунчани, маънони ифода қилмайди. Сўзни, гапни талаффуз этиш, нарсаларнинг номини, гаплардан иборат нутқни тушуниш учун мияда шартли алоқалар қарор топиши, физиологик коррелантлар пайдо бўлиши, яъни мия фаолиятининг тегишли механизмлари юзага келиши лозим.

Сўнгги 40 йил мобайнида физиологлар (П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн) ҳамда психологлар (А.Р.Лурия, А.Н. Леонтьев, Э.Фозиев, Д.Н.Узнадзе, АҚШда Дж.Миллер ва бошқалар) олиб борган илмий тадқиқот ишларидан маълум бўлишича, нутқ фаолиятининг физиологик асосини бундай тушуниш уни бутунлай очиб бериб, талқин қилиш учун етарли эмас.

П.К.Анохин тадқиқотларидан олинган маълумотлар нуқтаи назаридан қараганда, нутқ фаолиятининг физиологик асосини ихтисослашган функционал система ёки, аниқроқ айтганда, бир неча функционал системалардан иборат мураккаб уюшма ташкил этади, бу функционал системалардан айримлари нутқ учун ихтисослашган система бўлса, бошқалари ўзга фаолиятлари учун ҳам хизмат қилаверади. Функционал системаларнинг бундай уюшмалари кўп томонлама ва кўп даражалидир. Нутқ жараёнини таъминлашда “стимул-реакция” типидagi жуда содда физиологик механизмлар ҳам, нутқ фаолиятининг юксак шакллари, масалан, ичдан программалаштириб, нутқ воситаси билан фикр баён қилишнинг ҳар хил даражасидаги махсус механизмлари ҳам қатнашади.

Маълумки, нутқ ҳар хил даражадаги системалар билан, аввало, эшитув анализаторининг функцияси билан маҳкам боғланган. Бола сўзларни, ўзига қаратилган нутқни эшитадиган бўлгани учун ҳам, гарчи уларнинг маъносини тушунмаса-да, унда эслаб қолиш қобилияти аста-секин ривожланиб бориб, кейинчалик айрим сўзларни осон такрорлай оладиган ва ҳатто, оддий жумлаларни туза оладиган бўлиб қолади. Модомики, шундай экан, нутқ функциясининг ривожланишида эшитув анализаторининг аҳамияти катта.

Эшитув анализатори ҳақида қисқача маълумот

Эшитув анализатори ташқи, ўрта, ички қулоқ, ички қулоқдан бошланадиган ва нерв қўзғалишларини мияга ўтказиб берувчи эшитув

¹И.П.Павлов. Тўла асарлар тўплами, III том, 2-китоб, М.Л, 1951 йил, 335-бет.

нерви ва бош миядаги эшитув марказларини ўз ичига олади. Ташқи кулоқ — кулоқ супраси ва ташқи эшитув йўлидан иборат. Кулоқ супраси товушни тутиб олиш ва йўналишини аниқлашга хизмат қилади, ташқи эшитув йўли ингичка туклар билан қопланган каналдан иборат бўлиб, узунлиги катталарда 2,5 см га боради ва кулоқнинг ташқи чегараси бўлмиш кулоқ пардаси — ногора парда билан туташиб туради. Кулоқ пардаси эгилувчан, эластик бўлади, шунга кўра товуш тўлқинлари таъсирида тебраниб, шу тебранишларни бузмасдан такрорлайди. Кулоқ пардаси калла суюгининг чекка қисмида жойлашган ўрта кулоқ бўшлигининг ташқи деворини ҳосил қилади. Бу бўшлиқда эшитув суюкчалари ва шу бўшлиқни бурун — ҳалқум билан туташтириб турадиган канал — Евстахио найи бор. Ўрта кулоқнинг ички деворчаси иккита дарча — овал дарча ва юмалоқ дарча билан ички кулоқдан ажралиб туради. Ўрта кулоқдаги эшитув суюкчалари болгача, сандон ва узанги деб аталадиган учта суюкчадан иборат. Болгачанинг дастаси кулоқ пардасига ёпишган, бошчаси ҳаракатчан бўлиб, сандонга тақалиб туради. Сандон эса узанги билан туташган. Узангининг кенг тарафи овал дарчадаги пардага ёпишган. Кулоқ пардасининг тебранишлари эшитув суюкчаларига ўтиб, уларни ҳам ҳаракатлантиради, бунинг натижасида кулоқ пардасининг ҳамма тебранишлари овал пардасига ҳам тарқалади.

Овал дарча юмалоқ дарча билан биргаликда ички кулоққа туташади. Ички кулоқ (лабиринт) чакка суюгининг пирамида деган қисмида жойлашган бўлиб, суюк лабиринт ва унинг ичидаги парда лабиринтдан иборат. Суюк лабиринт билан парда лабиринт деворчалари ўртасида кичик бир камчак бўлиб, у перелимфа деган суюқлик билан тўла туради. Парда лабиринт ичида ҳам суюқлик бор, буни энфолимфа дейилади.

Лабиринт даҳлиз, чиғаноқ ва ярим доира каналлар деган қисмлардан иборат. Лабиринтнинг ярим доира каналлари мувозанатни сақлаш органи бўлиб ҳисобланади. Асл эшитув органи чиғаноқдир. У гажакка ўхшаш, 2,5 марта ўралган суюк каналдир. Унинг ичида корти органи жойлашган. Корти органи товушни сезувчи мослама бўлиб, миядан келадиган эшитув нервининг охирлари шу органда тугайди.

Эшитув сезишлари қуйидагича келиб чиқади. Товуш тўлқинлари ҳаво орқали ташқи эшитув йўлига кириб, кулоқ пардасига урилганида уни тебратади. Бу тебраниш эшитув суюкчаларига ўтиб, уларни ҳам тебрантиради. Эшитув суюкчаларидан узанги овал дарча пардасига тақалиб турадиган бўлганидан шу парда ҳам тебранади. Бу тебраниш перелимфага, ундан эндолимфага ўтади, эндолимфа тебранганда чиғаноқдаги корти органи тукларни ҳам тебрантириб, шу ердаги эшитув нерви охирларини қўзғатади. Бу нервларда пайдо бўлган қўзғалиш бош мия пўстлоғига — эшитув анализаторининг олий марказига етиб боради ва у ерда таҳлил этилиб, бизда товуш сезгисини келтириб чиқаради.

Болада нутқ ривожланиб бориши, юқорида айтилгандек, эшитув анализатори функциясига, мияда бўлиб ўтадиган таҳлил жараёнларининг такомиллашиб боришига бевосита боғлиқ. Бола ҳаёти биринчи йилининг охирлари ва бутун иккинчи йили нутқ шаклланиб қарор топиб борадиган даврдир. Бу даврда асл нутқ аппарати ривожланиб, такомиллашиб боради ва бош мия пўстлогига тегишли марказлар билан ўзаро алоқалар ҳосил қилади.

Асл нутқ аппарати: 1) нафас аъзолари; 2) ҳиқилдоқ; 3) артикуляцион аппаратлардан ташкил топган. Нутқий товушларни ҳосил қилувчи восита ўпкадан нафас йўллари орқали чиқиб, ҳиқилдоққа ва ундан оғиз бўшлиғи, баъзан бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво оқимидир. Демак, ўпка нутқ товушларини талаффуз этиш учун зарур бўлган ҳаво оқимининг манбаидир.

Овоз ҳиқилдоқда ҳосил бўлади. Ҳиқилдоқда кўндаланг жойлашган эластик, юпқа товуш бойламлари мавжуд бўлиб, булар сўзлаш пайтида ўпкадан чиқадиган ҳаво оқимининг кучи билан тебранади, шуларнинг тебранишида овоз ҳосил бўлади. Унли, сонор ва жарангли ундош товушлари овози ана шу товуш бойламларининг ҳиқилдоқ бўшлиғида тебраниши натижасидир. Жарангсиз ундошлар ҳосил бўлишида бу бойламлар тебранмайди, уларнинг орқаси очиқ туради: ораси ёпиқ бўлса ҳаво оқими уларнинг орасидан ўтади ва овоздор: унли, сонор, жарангли ундош товушлар ҳосил бўлади.

Товуш бойламларининг тебраниши натижасида ҳосил бўлган овоз кучсиз, паст, ноаниқ бўлади. Оғиз ва бурун бўшлиғи — нутқ резонатори, яъни овозни кучайтириб берадиган жойдир. Оғиз бўшлиғида жойлашган аъзоларнинг турлича ҳаракати ва ҳолати туфайли хилма-хил товушлар ҳосил бўлади. Нутқ органларининг товуш ҳосил қилиш пайтидаги ҳаракати ва ҳолати артикуляция деган атама билан белгиланади. Оғиз бўшлиғидаги энг фаол орган тилдир. Тил ўзининг ҳаракатчанлиги билан товуш ҳосил қилишда бошқа нутқ органларига нисбатан каттароқ вазифани бажаради. Тил, лаблар, юмшоқ танглай, кичик тил (лак-лук), товуш бойламлари фаол органлар деб; тиш, қаттиқ танглай, бурун бўшлиғи — пассив органлар деб саналади. Ҳиқилдоқ орқали ўтган ҳаво оқими тил, танглай ёки икки лабнинг тўсиқлигига дуч келиб, шовқин ҳосил бўлади. Оғиз бўшлиғи пастки ҳаракати билан кенг ва тор ҳолатга ўтиб туради. Тил билан танглайнинг нутқ товуши ҳосил қилишдаги ҳаракатини аниқ белгилаш мақсадида буларнинг ҳар бири бир неча қисмга бўлинади: тил олди, тил ўртаси ва тил орқаси; танглай олди ёки қаттиқ танглай ва танглай орқаси ёки юмшоқ танглай. Тил оғиз бўшлиғида горизонтал ва вертикал йўналишларда ҳаракат қилади: тилнинг олдинга — милкка ва орқага қараб силжиб туриши горизонтал йўналишдаги, танглайга томон юқори кўтарилиши ва ундан паст тушиши вертикал йўналишдаги ҳаракатдир. Сўзлаш пайтида лаблар турлича ҳаракат

қилади: чўччаяди, пастки лаб устки лабга ё тишларга тегади ва ҳоказо. У ёки бу нутқ органининг товуш ҳосил қилишида фаол қатнашган қисми артикуляция ўрни бўлади. Масалан, тилнинг олд қисми олдинги тиш милкка тегиши ёки яқинлашиши билан “Д”, “Т”, “З”, “Ж”, “Ш” каби товушлар пайдо бўлади, демак, бундай товушларнинг артикуляция ўрни тил олдида. Пастки лабнинг устки тишларга сал тегиши билан “Ф” товуши ҳосил бўлади, “Ф” ундошнинг артикуляция ўрни лаб ва тишлардир.

Артикуляция ўрни ва усули нутқ товушларини тасвирлаш, таснифлаш, логопедик камчиликларни аниқлаш, бартараф этиш муҳимдир.

Нутқ аппаратининг тузилиши ва фаолиятида турли хил камчиликлар кузатилиши мумкин. Шулардан айримларини кўриб чиқамиз.

Тил нуқсонлари

1. Тилнинг ниҳоятда катта бўлиши натижасида “с”, “р”, “л” ва бошқа товушлар нотўғри талаффуз этилади, масалан, сиргалувчи товушлар талаффузида тиш аро сигматизм каби нуқсон кузатилиши мумкин.

2. Узун, тор тил ён сигматизмига, яъни ҳаво оқими ўртадан ўтиши ўрнига тилнинг ён томонларидан ўтиши натижасида пайдо бўладиган талаффуз камчиликларига олиб келиши мумкин. Тилнинг тор, узун бўлиши “Р”, “Т”, “Д”, “Н” каби товушларнинг нотўғри талаффуз этилишига ҳам сабаб бўлиши мумкин.

3. Тилнинг ҳаддан ташқари калта бўлиши, унинг танглай билан бирикиши натижасида пайдо бўладиган товушлар (р, с, ш, л)нинг нотўғри талаффуз этилишига олиб келиши мумкин.

4. Тилнинг туғилишдан бўлмаслиги. Бундай ҳолларда киши гапира олмайди, унинг сўзларини мутлақо тушуниб бўлмайди.

Лабдаги нуқсонлар

Товушларни тўғри талаффуз этишда лаблар ҳам фаол иштирок этади:

1. Лабнинг туғма иккига бўлинганлиги лабланган барча товушлар (м, п, б, в, ф) нотўғри талаффуз этилишига олиб келади.

2. Лабларнинг юпқа, калталиги натижасида оғиз тўлиқ ёпилмайдиган бўлса, бунда лабланган товушлар нотўғри талаффуз этилади.

3. Лабларнинг ҳаддан ташқари қалин бўлиши уларнинг кам ҳаракат бўлишига олиб келадик, бунда ҳам барча лабланган товушлар нотўғри талаффуз этилади.

Юқори лабнинг калта ва пастки лабнинг қалинлиги ҳам талаффузга баъзан маълум даражада таъсир этади.

Танглайдаги нуқсонлар

Танглай, юқорида айтилгандек, қаттиқ ва юмшоқ танглайдан иборат. Қаттиқ танглай танглайнинг олдинги, ҳаракатланмайдиган, пассив қисми. Юмшоқ танглай, яъни танглай пардаси танглайнинг орқа ҳаракатчан, фаол қисмидир. Танглай тузилишида қуйидаги камчиликлар кузатилади:

1. Танглай ёриқ — бунда оғиз ва бурун бўшлиқлари ораси очиқ қолади, натижада барча товушлар манқаланиб, бурун билан талаффуз этилади, товушлар талаффузидаги бундай нуқсон, жумладан, ринолалия деб аталади.

2. Юмшоқ танглай калта, камҳаракат — бунда ҳаво оқими бурун бўшлиғига ўтиб кетади ва барча товушлар бурунли “м”, “н” товушлари каби талаффуз этилади.

3. Танглай ҳаддан ташқари баланд туради, тор бўлади — бунда тил ва танглай бирикиши натижасида ҳосил бўладиган товушлар, масалан, “р”, “л” каби товушлар нотўғри талаффуз этилади.

4. Танглай ҳаддан ташқари паст туради, ясси бўлади, бунда оғиз бўшлиғи ўзининг резонаторлик функциясини, яъни овоз кучайтириб бериш вазифасини тулиқ бажара олмайди.

Бурун бўшлиғи ва ҳалқум нуқсонлари

Оғиз ҳамда бурун бўшлиқлари нутқни кучайтириб берадиган резонаторлик функциясини бажаради. Юмшоқ танглай пастга тушганда ҳаво оқими бурун бўшлиғига ўтади. Ҳаво оқими бурун бўшлиғидан ўтиши натижасида овоз кучаяди ва маълум туста, тембрга киради. Бурун ва ҳалқумда турли хил шишлар бўлиши, бурун тўсигининг ҳаддан ташқари қийшайиб қолиши, бодомча безларининг шиши, аллергия ҳолат, хроник тумов ва бошқалар ҳам манқаланиб гапиришга (ёпиқ ринолалия) олиб келиши мумкин.

Жағ ва тишлардаги нуқсонлар

Оғиз бўшлиғининг кенгайиши ва торайиши пастки жағнинг ҳаракатига боғлиқ. Унли товушлар талаффузида пастки жағ туширилади, ундош товушлар талаффузида эса кўтарилади.

Жағ нуқсонларига прогения, прогнатия, юқори ва пастки жағлар жипслашганида улардаги олдинги, ён тишларнинг нотўғри ҳолатда, ораси очиқ бўлиб туриб қолиши, яъни нотўғри прикус (тишлам) киради. Прогения (грекча *про* — олдинда, *геннон* — ияк) пастки жағнинг бир-бирига тегмаслиги, жипслашмай қолиши, прогнатия (грекча *про* — олдинга, *гнатос* — жағ) юқори жағнинг олдинга кескин чиқиб туриши натижасида тишлар қаторларининг бир-бирига тегмай

олдинма-кейин туришидир. Бу турдаги нуқсонлар туфайли талаффуз вақтида товуш, масалан, тишлар орасидан сирғалиб чиқиш урнига, тўсиққа учрамай чиқади. Тишларнинг сийрак, қийшиқ бўлиши ҳам талаффузга таъсир кўрсатиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳаво оқими тишлар орасидан чиқиб, товуш ҳуштак аралаш талаффуз этилади.

Савол ва топшириқлар

1. Нутқ қандай пайдо бўлади?
2. Нутқ жараёнида қайси органлар, анализаторлар қатнашади?
3. Эшитув анализаторини таърифлаб беринг.
4. Нутқ аппаратининг тузилишини сўзлаб беринг.
5. Нутқ органларида қандай нуқсонлар кўзатилади?

Адабиётлар

1. Основы теории и практики логопедии. Под ред. *Р.Е.Левиной*. М., 1968.
2. *О.В.Правдина*. Логопедия. М., 1973.
3. *М.Ф.Фомичева*. Воспитание у детей правильного произношения. М., 1981.
4. *М.Ф.Фомичева, К.Шодиева*. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни тўғри талаффуз этишга ўргатиш. Т., “Ўқитувчи”, 1984.
5. *Л.Р.Муминова, М.Ю.Аюпова*. Логопедия. Т., 1993.
6. *Р.Шомаҳмудова, Л.Р.Муминова*. Богча ва кичик мактаб ёшидаги болалар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш. Т., 1981.

VII БОБ. ТАЛАФФУЗДАГИ КАМЧИЛИКЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

1. Ўзбек тили фонемалари

Нутқ товушлари — талаффуз этиладиган сўзнинг кичик, айрим бир қисмидир. Товушни фонемадан фарқ қилмоқ керак. Фонема сўз маъноларини ифодалаш ва фарқлаш учун хизмат қиладиган нутқ товушидир. Фонемалар сони ягона умумхалқ тили ва унинг шеваларига кўра ҳар хил бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ўзбек тилида 6 та унли товуш бўлишига қарамай, шу тилнинг баъзи шеваларида унли фонемалар сони 6—7 дан тортиб, 18 тагача бўлади. Шунингдек, ҳар бир тилнинг фонемалар системаси сифат ва миқдор жиҳатдан бир хил эмас: бир тилда фонемалар сони кўпроқ, бошқасида эса озроқ бўлиши мумкин. Масалан, рус тилида 42 та, ўзбек тилида 29 та фонема бор.

Мустақил фонема билан унинг вариантлари орасида моҳият-эътибори билан олганда фарқ бор. Фонема вариантлари унга ёндош товушлар таъсирида пайдо бўлади. Масалан, “И” фонемаси (билди,

ичди) турли вариантларда бўлади. Товушларнинг ана шундай турлича талаффуз этилишида ҳосил бўладиган вариантлар — комбинатор вариантлар дейилади. Бирор фонеманинг вариантлари унинг узига қараганда бошқачароқ эшитилади. Баъзан эса бу вариантлар тингловчига яққол сезилмаслиги ёки аниқ эшитилмаслиги ҳам мумкин.

Фонемаларнинг акустик (товушга оид) хусусиятлари уларнинг артикуляцион хислатлари билан белгиланади.

Ҳосил бўлиш механизмларига кўра фонемалар унли ва ундошларга бўлинади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унли фонемалар сони олтига (и, э, а, о, у, ў). Ундош фонемалар 23 та.

Унлилар талаффузида асосий вазифани товуш бойламлари, тил ва лаблар бажаради. Унли товушлар талаффузида лаб ҳар хил шаклда бўлади, яъни у ёйилади ёки буришиб, чўчқаяди. Унли товушларни талаффуз этишда тил оғиз бўшлиғида турлича ҳаракат қилади, ўзини горизонтал ҳаракатидан олдинга чўзилади ёки орқага тортилади, вертикал ҳаракатдан эса танглай томон кўтарилади ёки пастки жағ билан биргаликда қуйи тушади. Унлилар бўғизда ҳосил бўладиган, оғиз бўшлиғида турли тусга кирадиган соф овоздангина иборат бўлган товуш ёки фонемалардир.

Унли товушлар тил ҳаракатига нисбатан олинганда уч тоифага бўлинади:

1. Тилнинг горизонтал ҳаракатига алоқадор товушлар.
2. Тилнинг вертикал ҳаракатига алоқадор товушлар.
3. Лаблар иштирокига алоқадор товушлар.

Тилнинг горизонтал ҳаракатига алоқадор унлилар 2 гуруҳга бўлинади: тил олди ёки олд қатор унлилар — и, э, а; тил орқа ёки орқа қатор унлилар — а, у, ў.

Тилнинг вертикал ҳаракатига ва оғиз очилиш даражасига алоқадор унлилар 3 гуруҳга бўлинади: а) юқори (тор) унлилар — и, у; б) ўрта (кенг) унлилар — э, ў; в) қуйи (кенг) унлилар — о, а.

Лаблар иштирокига алоқадор унлилар 2 гуруҳга бўлинади: лабланган — ў, у, о ва лабланмаган — и, э, а унлилар.

Айрим унлилар характеристикаси

“И” ва “у” товушларни талаффуз қилганимизда, тил танглайга томон баланд кўтарилади ва танглай билан тил орасида торгина бўшлиқ қолади, шунинг учун ҳам “и” ва “у” товушлари тор унлилар дейилади. “И” ва “у” унлилар сўз ичида, кўпинча, қисқа талаффуз этилади: икки жарангсиз ундош орасида эса ниҳоятда қисқаради. Масалан, бир, йигит, тиш, қиш. “И” унлиси тил олди, тор ва лабланмаган товуш бўлиб, сўзнинг турли ундошларида турлича талаффуз этилади. Масалан, биз, сиз, илдиз, идиш каби сўзларда “и” унлиси олд қатор

товушидир, чуқур тил орқа ундош товушлари “қ”, “х”, “ғ” лардан кейин келадиган “и” орқа қатор унлига мойилдир. Масалан, қиз, оғир, охир. “У” унлиси тил орқа, тор ва лабланган товушидир. “У” унлиси талаффузда тилнинг горизонтал ҳаракати танглай орқасига қаратилган бўлади, вертикал ҳаракати эса танглайга қараб анча кутарилади, лаблар чўччаяди ва тўғарак шаклини олади. “О” унлиси ўртача кенг (тор билан кенг унли орасидаги) товуш; тил олди, лабланмаган товуш “э” унлиси ярим тор унли товуш бўлганидан, жонли тилда кўпинча “и” билан алмашиб туради. Масалан, меҳмон – миҳмон, деҳқон – диҳқон кабилар. “А” унлиси тил олди кенг, лабланмаган товушидир. Бу унли ҳам сўздаги ўрнига қараб икки хил талаффуз этилади, ака, дала каби сўзларда олд қатор очиқ “э” товушини билдирса, қанд, қарс каби сўзларда чуқур тил орқа ундошлари – “қ”, “ғ”, “х” дан кейин тил орқа унлисидай талаффуз қилинади.

“О” унлиси кенг, тил орқа, лабланган товушидир. Бу унли ўғил, бўри, тўғри каби содда сўзларнинг биринчи бўғинида келади. “У” унлиси “қ”, “ғ”, “х” ундошлардан кейин келганда қаттиқ, аксинча, “к”, “г”, “с” ундошлардан кейинги ҳолатда эса нисбатан юмшоқроқ талаффуз этилади. Масалан, қўл – қўл, хўп – чўп.

Ўзбек адабий тилининг ундош фонемалари

Унлилар нутқ органларида тўсиққа учрамай, чўзилиб чиқиши, ундошлар эса нутқ органларининг бирор ерда тўсиққа учраб чиқиши билан характерланади. Ундош фонемалар товуш бойламларининг ҳаракати ҳолатига ва оғиз бўшлиғининг қаерда тўсиққа учрашига, фақат шовқиндан иборат бўлишига ёки, аксинча, овознинг шовқиндан устун бўлишига ҳамда талаффуз этилиш йўлларига қараб бир-биридан фарқланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундош фонемалар 23 та: б, в, г, д, й, ж, з, к, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, қ, ғ, ҳ. Ундош фонемалар: 1) ҳосил бўлиш ўрнига; 2) ҳосил бўлиш усулига; 3) овоз ва шовқин иштирокига кўра таснифланади.

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундошлар уч асосий гуруҳга бўлинади: а) лаб ундошлари; б) тил ундошлари; в) бўғиз ундоши.

Лаб ундошлари 2 кўринишда бўлади: 1) лаб – лаб ундошлари (б, п, в, м) икки лаб орасида пайдо бўлади; 2) лаб – тиш ундоши (ф ва в) пастки лаб билан устки тишлар орасида ҳосил бўлади. Масалан, фан, синф, виставка ва бошқалар.

Тил ундошлари учга бўлинади: 1) тил олди ундошлари (т, д, н, р, л, с, ж, ш, ч); 2) тил ўрта ундоши (й); 3) тил орқа (к, ч) ва чуқур тил орқа ундошлари (қ, ғ, нг).

Тил олди ундошлари тилнинг олд қисми билан тиш ва милк орасида; “й” ундоши тил ва танглайнинг ўрта қисмида; “к”, “г”, “нг” ундошлари танглай ўрта қисмидан орқароқда; “қ”, “ғ”, “х” ундошлари эса “к” ва “г” пайдо бўладиган жойдан ҳам орқароқда (тил илдизи билан юмшоқ танглай орасида) ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам “қ”, “ғ”, “х” ундошлари чуқур тил орқа ундошлари деб юритилади. Бўғиз ундоши битта — “ҳ”. Бу ундош бўғиз, яъни ҳиқилдоқ бўшлиғида ҳосил бўлади. Ҳосил бўлиш усулига кўра ундош фонемалар учга бўлинади: а) портловчи; б) сиргалувчи; в) портловчи-сиргалувчи.

Портловчи ундошлар икки артикуляция органининг ўзаро жипслашуви ва ўпкадан чиқадиган ҳавонинг маълум зарб билан портлаб ўтишидан ҳосил бўлади. Булар б, п, д, т, к, ч, қ товушларидир. Ундошлардан ч, ж товушлари ҳам портловчилар группасига киради, аммо булар қоришиқ (аффрикатив) портловчилар дейилади.

Ўзбекча қоришиқ ч ва ж ундош фонемалари мана бундай ҳосил бўлади: тилнинг олдинги қисми милкка тақалади, лекин одатдаги портлаш юз бермай, оғиз бўшлиғига келган ҳаво асосан сирғалиш натижасида қоришиқ (яъни икки хил усул иштирокида) т-ш-ч, д-ж (дж) товушлари ҳосил бўлади.

Сиргалувчилар икки артикуляция органининг ўзаро жипслашмай, фақат бир қадар яқинлашиши ва ҳаво оқимининг икки орган орасида ишқаланиб — сирғалиб чиқиши натижасида ҳосил бўлади. Булар: в, ф, с, з, ш, ж, х, ҳ, ғ товушларидир.

Портловчи-сиргалувчиларни талаффуз қилишда ҳам портловчиларга хос бўлган очиқлик (бурун йўли очиқлиги) иштирок этади. М, н, нг, л, р ундошларининг талаффузи ана шундай бўлади: “м” ни айтганимизда икки лаб жипслашса-да, қисман оғиздан ярим портлаб чиқади; “н” ундошини айтиш вақтида тил учи юқори тишлар билан милкка тегади; “нг” ундошининг талаффузида тилнинг орқа қисми танглайга тегади, аммо ҳаво тўла равишда портлаб чиқмайди, чунки бутун йўли очиқ бўлади. Юқоридаги м, н, нг ундошлари бурун товушлари дейилади, л ундошини айтиш пайтида тил учи юқорига бурилиб, милкка тегади, ҳаво тилнинг икки ёнидан сирғалиб ўтади, шунинг учун ҳам “л” товуши ён ундоши дейилади, “р” ундошининг талаффузида тилнинг олдинги қисми ўпкадан чиққан ҳаво тўлқини таъсирида титрайди, шунинг учун “р” титроқ ундош дейилади.

Ўзбек тили ундошлари овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра иккига бўлинади: 1) сонор ва 2) шовқинли ундошлар. Сонор ундошлар “м”, “н”, “л”, “р”, “нг” ни талаффуз қилганимизда товуш бойламлари фаол иштирок этади, яъни пайчалар титраб, овоз ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам сонорларда овоз миқдори шовқинли

ундошлардагидан кўпроқдир. “Сонор” сўзи лотинча бўлиб, овоздор деган маънони билдиради.

Демак, сонорлар унли товушларга яқин туради, лекин оғиз бушлиғида қисман шовқин иштирокида пайдо бўлганидан сонорлар ундош ҳисобланади.

Шовқинли ундошлар товуш бойламларининг қанчалик иштироки билан ҳосил бўлишига кўра жарангли ва жарангсиз ундошларга бўлинади.

Жарангли ундошларни ҳосил қилишда товуш бойламлари таранглашади ва улар ўртасидаги тор ораликдан чиқаётган ҳаво оқими пайчаларни бир оз титратиб ўтади. Масалан: б, в, з, д, ж, г, г, й.

Жарангсиз ундош товушларни ҳосил қилишда эса товуш бойламлари таранглашмайди ва улар ўртасидаги кенг ораликдан чиқаётган ҳаво оқими ҳеч қандай тўсиққа учрамай, пайчаларни титратмай ўтади. Масалан: п, ф, с, т, ш, ч, к, қ, х, ҳ. Бу товушлар фақат шовқиндан иборат.

2. Дислалия

Дислалия (*дис* — издан чиқиш, айниш, бузилиш; *лалия* — нутқ) товушларни нотўғри талаффуз этиш билан ифодаланадиган нутқ нуқсонидир. Дислалияда болалар бир фонетик гуруҳдаги товушларни (мономорф дислалия) ёки ҳар хил фонетик гуруҳдаги товушларни (полиморф дислалия) нотўғри талаффуз этишади. Товушлар талаффузидаги камчиликлар нутқ системасининг бошқа таркибий қисмларига ҳар хил даражада таъсир кўрсатиши мумкин. Баъзи болаларда талаффуз камчилиги шунчаки бир нуқсон бўлиб, бола нутқининг лексик, грамматик қисмларида, идрок этиш лаёқатида ҳеч қандай камчиликлар кузатилмайди. Бироқ кўп ҳолларда, ҳаттоки, биттагина товушнинг нотўғри талаффузи ҳам нутқ системасидаги лексик ҳамда грамматик томонларга таъсир кўрсатади, натижада бола товушни нотўғри идрок этади, ўхшаш товушлар билан адаштиради, ёзиш ва ўқиш пайтида ҳам хатоларга йўл қўяди.

Келиб чиқиш сабабларига кўра дислалия механик, функционал хилларга бўлинади. Нутқ аппаратининг тузилишидаги ўзгаришларига алоқадор талаффуз камчиликлари механик дислалияга олиб келади, масалан, артикуляцион аппарат тузилишидаги ўзгаришлар: танглайнинг ёриқ, тил тагидаги юганчанинг калта бўлиши, кичик (лак-лук) тилнинг иккига бўлинганлиги манқаланиб гапириш, сиргалувчи товушлар, тил олди р-л сонор товушларнинг нотўғри талаффуз этилишига сабаб бўлади. Нотўғри малакалар, масалан, катталар нутқидаги талаффуз нуқсонларига тақлид этиш, тил, лабларни нотўғри ҳаракатлантириш одатлари ва бошқалар мустаҳкамланиб, функционал дислалияда нутқ аппаратининг

фаолиятида функционал узгаришлар пайдо қилган бўлади. Физиологик дислалія бола физиологиясига боғлиқ. Кичик ёшдаги болаларнинг нутқ аппарати яхши ривожланмаганлиги туфайли товушларни нотўғри талаффуз этиш ҳоллари жуда кўп учрайди. Ёши улғайиб, артикуляцион аппарат ривожланиб борган сайин бу нуқсонлар йўқолиб боради.

Дислалик болаларнинг қулоғи яхши эшитадиган бўлади, унда ҳеч қандай камчиликлар кузатилмайди. Нутқни фонематик жиҳатдан эшитиш, яъни товушларни бир-биридан ажрата билиш лаёқати эса ривожланмаган бўлиши мумкин.

Амалиётда энг кўп нотўғри талаффуз этиладиган товушлар асосан қуйидагилардир:

1. Сирғалувчилар — 46 фоиз (ш, ж, ч — 24 фоиз).

2. “Р” ва “л” товушлари.

3. Тил орқа товушлари (к, г, нг), чуқур тил орқа товушлари (қ, ғ, ҳ ҳам кўпинча бузиб талаффуз этилади).

Унли товушларнинг деярли ҳаммаси тўғри талаффуз этилади.

Талаффуздаги камчиликлар ўз характериға кўра логопедияда фонетик ва фонематик (антропофоник ва фонологик) камчиликларға бўлинади.

Товушларни тушириб кетиш, нотўғри талаффуз этиш — бу фонетик характердаги камчиликлар. Бир товушни иккинчи бошқа бир товуш билан алмаштириш, аралаштириш — фонематик характердаги камчилик бўлиб ҳисобланади.

Фонематик талаффуз камчиликларини паралалия дейиш ҳам мумкин.

Сигматизм — ш, ж, с, ч каби сирғалувчи товушларни талаффуз эта олмаслик, нутқда (огзаки нутқда буларнинг йўқлиги) нотўғри талаффуз этилиши — антропофоник сигматизм дейилса, шу товушларни бошқа товушлар билан алмаштириш — фонологик алмаштириш, парасигматизм дейилади. Бунда бола, масалан, “Салим зинадан тушиди”, дейиш ўрниға, “Алим жинадан тусди”, дейди.

“Р” товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши — ротацизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши — параротацизм, “л” товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши — ламбдацизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши — параламбдацизм дейилади. “К” товушининг йўқлиги — каппацизм, “к” товушининг бошқа товушлар билан алмаштирилиши — паракаппацизм, “г” товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши — гаммацизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши — парагаммацизм, “х” товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши — хитизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши — парахитизм, “й” товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши — йотацизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши — парайотацизм дейилади ва ҳоказо.

Товушлар талаффузидаги камчиликлар логопедияда икки гуруҳга бўлинади: 1) мономорф; 2) полиморф камчиликлар.

Агар бола қандайдир битта товушни ёки фонетик жиҳатдан бир гуруҳли товушларни (масалан, тил орқа товушлари “к”, “г”) нотўғри талаффуз этса, биз унда содда мономорфли талаффуз камчилиги бор, деймиз (*моно* – бир, *морф* – шакл деган сўзлардан олинган бўлиб, *бир шакли* деган маънони билдиради).

Агар бола бир неча фонетик жиҳатдан турли гуруҳли товушларни (масалан, р, ш, й) нотўғри талаффуз этадиган бўлса, бундай камчиликлар мураккаб диффуз полиморф камчиликлар дейилади (*поли* – кўп, *кўп шакли* демакдир).

3. Товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш йўллари

Маълумки, логопедиянинг асосий мақсади турли хил нутқ фаолияти: оғзаки, ёзма нутқдаги камчиликларни, мустақил гапириш жараёнида, ўйинларда, ўқишда, жамият ишларида ва ҳоказолардаги талаффуз нуқсонларини бартараф этиш, тўғрилаш, йўқотишдир.

Логопедик таъсир ўтказиш, моҳият-эътибори билан олганда, махсус педагогик системалар ёрдамида янги кўникмаларни тарбиялаш, нотўғри кўникмаларни олдинига бўғиб, кейин йўқотиб юборишдан иборатдир.

Логопедик таъсирнинг асосий воситаси – талаффуз камчиликларини бартараф этишнинг махсус усулларини қўллаш, яъни тўғри тузилган нутқ машқлари комплекси ва артикуляцион гимнастикадан фойдаланишдир. Товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш иши ~~4~~ босқичда олиб борилади: 1) тайёрлов даври; 2) товушлар талаффузини йўлга қўйиш (товушлар постановкаси); 3) товушларнинг осон, яъни ўз-ўзидан талаффуз этиладиган бўлишига эришиш – автоматизацияси; 4) алмаштириладиган товушларни бир-биридан фарқ қилиш, товушлар дифференцияси. Тайёрлов даври ҳар доим ўтказилиши шарт эмас. Баъзи ҳолларда биргина оддий машқ билан товушнинг ўз-ўзидан талаффуз этиладиган бўлишига эришиш мумкин. Бироқ кўп ҳолларда товушни қўйиш учун бир қатор тайёрлов ишларини ўтказиш зарур. Масалан, тил тагидаги юганчанинг калта бўлиши туфайли бола “р” товушини тўғри талаффуз этмаса, тил учини тепага кўтара олмаса, юганчани бир қатор артикуляцион машқлар ёрдамида ўз ҳолига келтириш, чўзиш мумкин. Тайёрлов босқичида артикуляцион аппаратнинг ҳаракатчанлигини яхшилаш, нафасни машқ қилиш, тақлидчанликни ривожлантириш ва кейинги босқичларда зарур бўладиган бошқа кўникмаларни тарбиялаш зарур.

Агар киши талаффузида камчиликлар бўлса, энг аввал нотўғри талаффуз этиладиган товушни тўғри талаффуз этишга ўргатиш, яъни товуш талаффузини йўлга қўйиш, унинг постановкаси устида иш олиб борилади.

Ўрганилган янги товушни бўгин, сўз, гапларда, шеърларда ва умуман нутқ фаолиятида тўғри қўллашга ўргатиш – товушнинг автоматизациясидир.

Янги ўрганилган товушни бошқа ўхшаш товушлардан ажрата билишга ўргатиш – дифференциация тўртинчи босқич сифатида ўтказилади.

Товушларни турли хил усуллар ёрдамида тўғри талаффуз қилишга ўргатиш мумкин.

1. Тақлид усули. Бунда логопед ойнага қараб керакли бўлган товуш артикуляциясини аниқ қилиб кўрсатади, товушни талаффуз этади. Логопат эса унинг ҳаракатларига тақлид қилиш йули билан товуш талаффузини ўрганиб боради.

2. Ўхшаш товушни талаффуз эта туриб механик усулдан ҳам фойдаланиш.

Логопат бола тўғри талаффуз қила оладиган ўхшаш товушни нутқ аппарати органларининг ҳолатини логопед тегишли асбоб (шпатель, логопедик зондлар) ёрдамида ўзгартиради. Агар болага, масалан, “к” товушини тўғри талаффуз этишни ўргатмоқчи бўлсак, биз унга та – та – та каби бўгинларни такрорлаш вазифасини берамиз. Бунда тил учи пастки тишларга тегиб туриши керак. Бола шу бўгинларни талаффуз этаётган вақтда логопед шпатель ёки зонд ёрдамида тил учини аста босиб, тилни оғиз ичкарироғига итаради. Бунда аста-секин та – тя – кя – ка – ка каби товушлар чиқади. Шунингдек, “д” товушининг талаффузидан фойдаланиб “г” товушини, “с” товушидан фойдаланиб “х” товуши талаффузини йўлга қўйиш мумкин.

3. Аралаш усул. Бу усул тақлид, механик усулни ва тушунтириш ишларини ўз ичига олади. Масалан, “с” товуш талаффузи ўргатилаётганда логопед тил, тиш, лаблар қандай ҳолатда бўлиши кераклигини болага тушунтиради. Бола бунга тушунса ҳам, лекин ихтиёрий ҳаракат малакаси яхши ривожланмаганлиги туфайли тилни керакли ҳолатга келтира олмайди, “тили келишмайди”. Бунда биз шпатель билан ёрдам берамиз.

Товушлар автоматизациясини ўтказишда дастлабки босқичларда содда ёпиқ бўгинлар, сўнг очиқ, кейин эса мураккаброқ бўгин бўлиши мумкин. Лекин боланинг ёшига, талаффузидаги камчилигининг характериға қараб, машқ муддати ҳар хил бўлиши мумкин.

Логопедик машғулотлар бир ҳафтада камида уч марта ўтказилиши керак. Логопедик машғулотлар учун материал танлашда оддийдан

мураккабга ўтиш тамойилига асосланиш зарур. Бунда логопед фонетик талабларни доимо ҳисобга олиб бориши керак. Энг олдин талаффузи фонетик жиҳатдан осон товуш ўрганилади. Дифференциация босқичида энг аввал артикуляция жиҳатидан бир-биридан узоқ товушлар, сўнгра яқин, ўхшаш товушлар устида иш олиб борилади.

Товушлар автоматизациясини ўтказишда дастлабки босқичларда содда ёпиқ бугинлар, сўнг очиқ, кейин эса мураккаброқ бугинлар берилади. Уларнинг талаффузи ўзлаштирилгандан сўнг содда сўзлар, гаплар талаффузига ўтилади ва ҳоказо. Масалан, ло – ла, ол – ма, ги – лос, их – лос ва ҳоказо. Агар болада полиморф талаффуз дефекти бўлса, бундай болалар билан бир нечта товуш талаффузини бир вақтнинг ўзида бартараф этиш устида иш олиб бориш мумкин. Энг аввал ўзининг артикуляцияси билан бир-биридан узоқ турадиган, кескин фарқ қиладиган товушлар устида иш олиб борилади. Масалан, “р”, “с”, “й” товушлар бир-биридан фонетик жиҳатдан кескин фарқ қилади. Шунинг учун бу уч товушни бир вақтда ўргатиш мумкин.

Лекин бола “с”, “ш”, “л”, “р” товушларини нотўғри талаффуз қиладиган бўлса, “с” ва “ш” ёки “л” ва “р” товушлари талаффузини бир вақтда тузатиш мумкин эмас, чунки ўхшаш товушларни бола бир-бири билан алмаштириб юборади.

Сирғалувчи товушлар талаффузидаги камчиликлар

Сирғалувчи (с, з, ш, ж, ч, ц) товушларнинг нотўғри талаффузи сигматизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши парасигматизм деб аталади.

Логопедияда сигматизмларнинг 6 та тури ўрганилади:

1. Лаб – тиш сигматизми.
2. Тишлараро сигматизм.
3. Тиш олди сигматизми.
4. Шипилловчи сигматизм.
5. Ён сигматизми.
6. Бурун сигматизми.

“С” товушнинг ҳосил бўлиш механизми қуйидагичадир:

1. Лаблар ёйилган, “қулиб туради”.
2. Тишларнинг орасида 1–2 мм оралиқ ҳосил бўлади.
3. Тил учи олд қатор пастки тиш милкига тиралиб, тилнинг ўрта қисми бўртиб туради; унинг ёнлари эса юқори жағ тишларига тегади.
4. Товуш бойламлари очиқ бўлади.
5. Ҳаво оқими тил ўртасида ҳосил бўлган ариқчадан сирғалиб ўтади.
6. Юмшоқ танглай кўтарилган бўлади.

“З” товушининг ҳосил бўлиш механизми ҳам худди “с” никига ўхшайди. Фақат бу ерда ун пайчалари бириккан бўлиб, овоз иштирок

этади. “С” товушининг фонетик хусусиятлари: ҳосил бўлиш урнига кўра – тил олди; усулига кўра – сиргалувчи; овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра – жарангсиз ундош. “З” эса жарангли товушдир.

Лаб – тиш сигматизми

Сигматизмнинг бу хилида сиргалувчи “с”, “з” товушлар “ф”, “в” га ўхшаб талаффуз этилади, чунки товушларнинг ҳосил бўлишида пастки лаб иштирок этади. Ҳаво оқими пастки лаб ва устки тишлар ўртасидаги ораликдан ўтади, шунга кўра талаффузда “ф” ва “в” га ўхшаш товуш чиқади. Лаб – тиш парасигматизмида з – в, ц – в ёки “ф” га алмаштирилади.

Лаб – тиш сигматизмларни баргараф этиш учун энг аввал боланинг пастки лабини пастга туширишга ўргатмоқ зарур. Логопед болага “с” товушининг тўғри артикуляциясини тушунтириши лозим. Агар логопат тушунмаса, ойнага қараб, тўғри артикуляцияни бажара олмаса, у билан лаблар гимнастикасини ўтказиш тавсия этилади. Гимнастика: лабларни юмиб, орасини очиш, яъни оғзини юмиш, пастки тишларни кўрсатиш. Агар керак бўлса, пастки лабни механик равишда шпатель ёки логопедик зонд билан тушириш мумкин.

Шу билан бир вақтда “с” фонемасини содда бўгин ва сўзларда чўзиб талаффуз этишга ўргатиш машқлари ҳам ўтказилади. Бундай машқларни бола шпательсиз лабини тушира олмаса ҳам ўтказавериш керак.

Бундан ташқари, лаб – тиш сигматизмини “ф” товушни талаффуз этириш йўли билан тўғрилаш мумкин. Логопат “ф” товушини талаффуз этаётганида, логопед унинг пастки лабини аста-секин шпатель ёрдамида туширади. Натижада “с” товуши ҳосил бўлади.

Шпатель билан ўтказиладиган машқ бир неча марта логопат ҳаракатларини ўзлаштириб олгунига қадар давом эттирилади. Сўнгра янги ўрганилган товуш мустақил равишда содда бўгин ва сўзларда чўзиб талаффуз этилади. Кейинчалик товуш талаффузининг автоматизацияси ва дифференциацияси устида иш олиб борилади.

Тишлараро сигматизм

Тил юқори ва пастки тишларнинг орасида булганлиги учун “с” товушининг ҳосил бўлишида иштирок этадиган ҳуштакнамо товуш урнига кучсиз шовқин эшитилади. Бу патологияда “з” ва “ц” товушлари талаффузи ҳам бузилиши мумкин.

Тишлараро сигматизмларнинг келиб чиқишига тиш қаторларининг роса жишслашмай, жағлар юмилганида очиқ қолиши (олдинги очиқ прикус), тилнинг узун, кам ҳаракат бўлиши, бурун

бўшлиғидаги аденоидлар сабаб бўлиши мумкин. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, тишлараро артикуляция фақатгина сирғалувчи товушлардагина эмас, балки бошқа тил олди товушларда, масалан, “т”, “д”, “н”, “р”, “л” товушларида ҳам бўлиши мумкин.

Тишлараро сигматизмни бартараф этиш учун аввало логопатга тилни пастки тиш орқасига қўйишни ўргатиш керак. Бунинг учун болага “с” товушини тишни жипслашган ҳолатда чўзиб талаффуз эттирилади. Логопед ойна орқали тўғри артикуляцияни курсатиб турмоғи лозим.

Бола логопедга, тегишли ҳаракатларга қараб, тақлид қилади.

Тиш олди сигматизми

Агар нормада сирғалувчи с, з товушларининг ҳосил бўлишида тил учи пастки тишларга тиралиб турса, бу турдаги сигматизмда тил учи юқори тишларга тегиб туради. Натижада с, з, ц товушлари т, д товушларига ўхшаб талаффуз этилади. Масалан, соч – точ; цирк – тирк; сомон – томон; зина – тина; соат – тоат ва ҳоказо.

Тиш олди сигматизмини бартараф этишда 2 та усулдан фойдаланиш мумкин.

1. Ҳаво тишлар орасидан чиқадиган бўлиши учун тил учи шпатель ёки зонд ёрдамида пастки тишлар орқасига туширилиб, оралиқ ҳосил қилинади ва и ёки э товушлари талаффуздан фойдаланиш орқали с, з, ц товушларининг талаффузига ўтилади.

2. Тилни ёйилган ҳолда тишлар орасига қўйиб, учига пуфлаш тавсия этилади. Натижада “с” фонемаси ҳосил бўлади. Шу вақтда логопед зонд ёки шпатель ёрдамида аста-секин тилни талаб этиладиган ҳолатига келтиради, яъни пастки тишлар орқасига туширади.

Логопат мустақил равишда “с” фонемасини талаффуз этишга урганганидан сўнг, унинг бўғин ва сўзлардаги автоматизациясига эришиш мумкин. Автоматизациядан сўнг унинг дифференциацияси ҳам ўтказилади.

Бу усулни шипилловчи ён ва бурун сигматизмларини бартараф этишда ҳам қўллаш мумкин.

Шипилловчи сигматизм

Шипилловчи сигматизмда с, ц ва з товушларни шипилловчи товушлар (ж, ш, ч)га ўхшаб талаффуз қилинади. Шипилловчи сигматизмнинг энг оғир шаклларида парасигматизмлар кузатилади. Масалан, цирк – чирк, зина – жина, соат – шоат, совун – шовун. Бу турдаги сигматизм милкнинг тишдан узоқ жойлашганлиги туфайли ҳосил бўлади. Унинг асосий салбий томони шундаки, бу камчилик кейинчалик ёзувда ҳам акс этиб, дисграфия келиб чиқишига сабаб бўлади.

Ён сигматизми

Бунда “с” товушининг талаффузи тишлар жипслашган ҳолда ҳосил қилинади – ш товуши талаффузига ўхшайди, чунки тил учи ва ўртаси (олдинги қисми) юқори тиш ва альвеолаларга тақалиб туради. Ҳаво оқими тил ўртасидаги ариқчадан чиқиш ўрнига ён томонлардан чиқади. Баъзиларда бир ёндан, баъзиларда эса икки ёндан ҳам ҳаво чиқиши мумкин.

Бурун сигматизми

Бу камчиликка ҳос артикуляция қуйидагичадир: тилнинг орқа қисми баланд кўтарилиб, юмшоқ танглайга тегиб туради. Натижада ҳаво оқими бурун бўшлиғидан чиқади. Сирғалувчи товушлар бурунли ҳ товуши сифатида ҳосил бўлади. Масалан, соат – ҳоат, сигир – ҳигир, зина – ҳина.

Бурун сигматизмини бартараф этиш учун болага ҳаво оқимини оғиздан чиқаришни ўргатиш керак (тил учига пуфлаш машқи қўлланилади). Шу билан бир вақтда тилни керакли шаклларга келтириш лозим. Бунинг учун тилнинг орқа қисмини кўтармасликка ўргатиш керак. Бурун сигматизмини тузатиш учун с, з товушларини тишлараро с, з товушларидан ўргата бориш тавсия этилади. Шуни ҳам айтиш керакки, бурун сигматизми унли товушларнинг бурун иштирокида талаффуз этилишига сабаб бўлади. Шунинг учун логопед бурун сигматизмини бартараф этиш устида иш олиб борганида унли товушлар талаффузига ҳам эътибор бермоғи лозим.

Аффрикат ц-тс (қоришиқ ундош)

Ц – тил олди товуши бўлиб, сирғалувчи товушлар тоифасига киради. Латин графикасида у S ҳарфи билан белгиланади.

Қоришиқ Ц товушининг ҳосил бўлиши қуйидагичадир: тилнинг олдинги қисми юқори милкка тақалади, лекин одатдагича портлаш юз бермай, оғиз бўшлиғига келган ҳаво асосан сирғалиб чиқади. Ц товушини тўғри талаффуз эттириш учун энг аввал болани т, с товушларини тўғри талаффуз эттиришга ўргатиш лозим. Чунки ц товуши тс товушларининг қушилишидан ҳосил бўлади.

Нормада т товуши талаффузида тил учи юқори тишларга тегиб турса, сигматизмда т товуши билан яхшироқ қушилиб кетиши учун тилнинг пастки тишларга тақаладиган бўлишига эришиш лозим.

“Ц” товушининг автоматизациясини ёпиқ бўғинлардан бошлаш керак, чунки очиқ бўғинларда унинг т-с товушларига бўлиниши осон.

Ж — ш товушлари

Ж, ш товушлари ҳам сирғалувчилар тоифасига киради. Шунинг учун уларнинг талаффузида ҳам тил — тиш, тишлараро, тил олди, ён ва бурун сигматизмлари кузатилиши мумкин. Бу турдаги сигматизмлар ш ва ж товушларини бошқа сирғалувчи товушлар билан адаштириб талаффуз этилиши (парасигматизм), уларни худди с товушининг бурун, тил — тиш, тишлараро талаффузига ўхшаб кетиши билан ифодаланadi. Бу эса болага ўқиш, ёзиш жараёнини ўзлаштиришга халақит беради.

Баъзи болаларда нотўғри талаффуз этиладиган ш ёки ж товуши барча сирғалувчилар ўрнига ишлатилади. Масалан, совун — шовун, соат — шоат, зина — жина, Зулфия — Жулфия ва ҳоказо.

Парасигматизмлардан ш—с, з—ж, ч—ц кабилар, айниқса, куп учраб туради: шолғом — соғлом, машина — масина, мушук — мусик, Зухра — Жуҳра, челак — целак.

Баъзи бир болаларда артикуляция аппарати яхши ривожланмаганлиги натижасида сирғалувчи товушлар нотўғри талаффуз этилади. Бундай болаларда товуш талаффузини бирдан йўлга қўйиш, ўргатиш мумкин эмас. Аввал тайёрлов машқлари, гимнастика ўтказилиши зарур. Товуш талаффузи тула йўлга қўйилмагунча болага шу товуш ҳақида гапириш керак эмас. Масалан, ҳозир тилимизни бундай қилсак, ш товуши ҳосил бўлади, дейиш ҳам мумкин эмас. Агар болада барча сирғалувчи товушлар нотўғри талаффуз этилса, ишни С товушидан бошламоқ зарур.

Ш ва ж фонемалари талаффузида лаблар билинар-билинемас юмалоқ шаклга кириб, тил олдинга сал букилади. Унинг ўрта қисми кўтарилиб, ёнлари юқори жағ тишларининг ички томонига тегади. Тил учи альвеолалар томонга йўналган бўлиб, шу ерда торайиш ҳосил қилади. Тил ўртасида кенг ариқча ҳосил бўлади. Ундан кучли ҳаво оқими ўтади. Тилнинг орқа қисми салгина кўтарилади. Юмшоқ танглай кўтарилган бўлади.

Ш ва ж товушларининг талаффузини йўлга қўйиш. Ш товушини с товушининг талаффузидан ўргатиш мумкин. Бунинг учун бола с товушини ҳузиб талаффуз этаётганида логопед унинг тилини шпатель ёрдамида альвеолаларнинг ёнига кўтаради. Натижада ш товуши ҳосил бўлади. Бундан ташқари эса ась бўғинидан ҳам ш товуши талаффузини йўлга қўйиш мумкин. Бунда ҳам логопед бола ась деб турганида унинг тилини зонд ёрдамида кўтаради. Ж товуши ш товушидан унга овоз бериб, талаффуз эттириш йўли билан ҳосил қилинади, айни вақтда ҳаво оқими кучсизроқ бўлади.

Ч товуши

Ч товуши қоришиқ фонемадир. У т ва ш товушларидан ҳосил бўлади. Нормада бу товушнинг ҳосил бўлишида лаблар чўччайиб туради. Тилнинг ҳаракатида иккита пайт кузатилади.

1. Тил учи юқори тиш ва милк ўртасига тақалади.

2. Портлаш ҳосил бўлгандан сўнг орқароқдаги альвеолаларга таяниб сурилади. Тилнинг орқа қисми шу заҳоти кўтарилиб, қаттиқ танглайга яқинлашади. Юмшоқ танглай кўтарилади. Овоз бойламлари очик, ҳаво оқими кучли бўлади.

Ч товушининг талаффузини ўргатиш мақсадида болага ать бўгини кетма-кет айттирилади. Шу заҳоти тил учи шпатель билан юқори тишлар орқасига кўтарилади, лаблар чўччайтирилади. Бу ҳолда ать ўрнига ач, оть-оч, уть-уч товушлари ҳосил бўлади ва эшитилади.

Ч товушини талаффуз этиш учун бола т ва ш товушларини яхши талаффуз эта билиши керак. Агар логопат т, ш, ч товушларини талаффуз эта олмаса логопедик ишни ш товуши талаффузини йўлга қўйишдан бошлаш керак. Сўнгра т, кейин эса ч товушига ўтилади.

Сигматизм ва парасигматизм турларини бартараф этиш усулларини, айниқса, кўп нотўғри талаффуз этиладиган с, з, ш ва бошқа товушлар мисолида ёритиб беришга ҳаракат қилдик. Худди шу усулларни сирғалувчи бошқа товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этишда ҳам қўллаш мумкин.

Ротацизм ва параротацизм

Нутқда Р товушини талаффуз этолмаслик ёки нотўғри талаффуз этиш ротацизм дейилади. Унинг бошқа товушлар билан алмаштирилиши параротацизмдир.

Нормада р товушининг ҳосил бўлишида артикуляцион аппарат фаол иштирок этади. Бу товуш талаффузида лабларнинг қандай шаклга келиши р дан кейинги унли товушга боғлиқ. Агарда р дан кейин и товуши келадиган бўлса, лаблар “кулиб” туради.

Тишлар ўртасида маълум оралик бўлиши лозим. Тил қошиқча шаклини олади. Тил ёнлари юқори жағ тишларига тегиб туради. Олдинги қисм эса альвеолаларга тегиб туради ва кучли ҳаво оқими таъсирида тебранади. Юмшоқ танглай кўтарилади-да, овоз бойламлари жипслашиб, овоз ҳосил қилади.

Логопедик амалиётда ротацизмнинг қуйидаги турлари учраб туради:

1. Р товушини умуман талаффуз этолмаслик – тароқ – таоқ, парта – пата, ўртоқ – ўтоқ.

2. Юмшатиб талаффуз этилиши – ручка – рючка, румол – рёмол, карам – карям.

3. Р товушини бугиздан чиқариб, томоқни қириб талаффуз этиш – ранда – ганда, румол – гумол.

4. Ён ротацизми. Бу типдаги ротацизмда тил учи ўрнига тил ёнлари тебранади. Шунинг учун, масалан, тароқ – тариёқ, парта – парильта шаклида талаффуз этилади, яъни р ўрнига “рль” каби товуш эшитилади.

5. “Аравакаш” ротацизм. Бунда р товуши маҳкам жипслашган лабларнинг тебраниши натижасида ҳосил бўлади. Масалан, пррр...

Параротацизмлар. Буларнинг тури ҳам ҳар хил: чунончи, “р” товуши ўрнига “а”, “в”, “д” товушлари ва бошқалар талаффуз этилиши мумкин. Масалан, арча – адча, ари – ади, хўроз – хуноз, урик – униқ, арча – айча, анор – аной, арча – авча.

Ротацизм ва параротацизмларни бартараф этишда турли усулларни қўллаш мумкин.

1. Ойнага қараб тақлид қилиш. Бу усул энг осон, энгил ротацизмларни бартараф этишда қўлланилади. Р товушининг артикуляциясини ўргатишда тайёрлов машқларининг роли ниҳоятда катта. Улар икки йўналишда олиб борилади.

Биринчиси, р товушининг асосан вибрациясиз артикуляциясини ўргатиш, яъни фрикатив р ни ҳосил қилиш.

Иккинчиси, тилнинг вибрациясини ҳосил қилиш. Шу мақсадда куйидаги тайёрлов машқларини ўтказиш мумкин:

А) Кенг ёйилган тилни юқори лабга қўтариб текказиш. Бунда тил ёнлари ҳам юқори лабга зич бўлиб туриши керак. Пастки лаб тилга тегмаслиги лозим.

Б) Тилни шу шаклда тутиб туриб, тишлар орқасига тортилади.

Тил учи ҳаракатларини ривожлантириш мақсадида куйидаги гимнастика ўтказилади:

А) тил учини юқори лабга – пастки лабга, юқори тишлар орасига – пастки тишлар орасига қўйиш.

Б) Чапга-ўнгга (оғиз бурчакларига), сўнгра ўнгга-чапга ҳаракат қилдириш.

В) Лабларни айланасига ялаш; лаб ва жағлар ўртасида тилни айланасига ҳаракатлантириш (чапдан ўнгга ва тескари йўналишда). Бунда тил учи лаблар ташқарисига чиқиб кетмаслигига эътибор бериш керак. Гимнастикани болалар ойнага қараб бажариши лозим.

Тайёрлов машқларини ўтказишда логопед болаларга шпатель билан ёрдам бериши мумкин ёки боланинг ўзи бармоқчаси билан тилни керакли ҳолатга келтиради. Болалар билан тил вибрациясини ҳосил қилиш, керакли ҳолатга келтиришга ёрдам берадиган машқлар ҳам ўтказилади. Бу машқларни ҳар хил овозларга тақлид қилиш тариқасида ўтказиш ва айни вақтда болага тегишли саволларни бериб, уни тақлид қилиб кўришга ундаш мумкин, чунончи, мушук сувни қандай ичади? От чопганда қандай товуш эшитилади ва ҳоказо.

Титровсиз — фрикатив товушни ш — ж товушларидан ҳосил қилиш мумкин. Бунинг учун оғизни каттароқ очиб, тил учини альвеолаларга текказиб туриб, ш ёки ж товушини айттириш тавсия этилади. Кейинчалик бу усулда ҳосил бўлган товушни мустаҳкамлаш, автоматлаштириш мақсадида фрикатив товушни аввал бўгинларда, сунгра сўз ва гапларда талаффуз этишга ўргатиш машқлари ўтказилади. Логопед бу босқичда фрикатив р товушининг тўғри айтилишига кўпроқ эътибор бермоғи лозим.

Агар ш — ж товушлари ҳам нотўғри талаффуз этиладиган бўлса, логопед олдин шу товушлар талаффузини ўргатиши керак.

Тилни тебрантиришни ҳам бир неча усул билан ишлаб чиқиш, ўргатиш мумкин.

1. Ойна қаршисида ўтирган болага оғзини кенг очтириб, тил учини юқори тишлар орқасига кўтариб “з” товушини чўзиб айттириш тавсия этилади. Шу пайт логопед шпатель ёрдамида тилнинг тагида тебранма ҳаракатлар қилади. Натижада р товушининг ҳосил бўлишида иштирок этадиган титраш ҳосил бўлади.

2. Тил учини тепага кўтариб туриб, “т” товушини бир дам билан кетма-кет бир неча марта талаффуз этилади. Айни вақтда товушлар қаторининг энг охирини урғу билан талаффуз этмоқ керак — ттт. Худди шу ишни “д” товуши асосида ҳам амалга ошириш мумкин — дд, ддд, дддд.

Ламбдацизм ва параламбдацизм

Л товушининг нотўғри талаффуз этилиши ламбдацизмдир. Унинг бошқа товушлар билан алмаштириб талаффуз этилиши параламбдацизм дейилади.

Л товушининг ҳосил бўлиш механизми қуйидагича: бу товуш талаффузида лабларнинг қандай ҳолатда бўлиши шу товушдан кейин келаётган унлига боғлиқ. Тишлар орасида маълум оралиқ бўлиши керак. Тил учи юқори тишларга ёки милкка тегиб туради. Унинг ёнлари эса юқори жағ тишларига тегмаслиги керак, чунки л товуши ҳосил бўлишида ҳаво оқими ён томонларидан ўтади. Баъзиларида ҳаво оқими бир ёндан, кўпроқ чап томондан чиқади. Бу нормал ҳолатдир. Тилнинг орқа қисми эса кўтарилиб, тил эгар шаклига келади. Юмшоқ танглай кўтарилади. Овоз бойламлари жипслашади.

Ламбдацизмнинг турлари ротацизмнинг турларига ўхшашдир. Улар қуйидагича:

1. Л товуши умуман талаффуз этилмаслиги, масалан, шолғом — шоғом, олча — оча.

2. Л товушининг юмшатиброқ талаффуз этилиши, масалан, олча — ольча, олма — ольма, луғат — люғат.

3. Бурун ламбдацизми. Бунда юмшоқ танглай тилнинг орқа қисми билан жипслашади, натижада ҳаво оқими бурун бушлиғидан ўтади.

Параламбдацизмларга келганда, буларнинг турлари ҳам кўп, хусусан, л товуши р, в, у товушлари билан алмаштирилиб талаффуз этилади. Масалан, гилос – гивос, олма – овма; лампа – уампа, олма – оума, рўмол – рўмоу. Баъзан л ўрнига русча “ы” товушига ўхшаш товуш талаффуз этилиши мумкин. Масалан, олма – оыма, олча – оыча, гилос – гыгос. Параламбдацизмнинг бошқа турларида л товуши й, н, д товушлари билан алмаштирилиши мумкин, масалан, лампа – йампа, калиш – кайиш, лола – нона, лампа – нампа, бола – бода, олма – одма.

Ламбдацизми бартараф этишда тақлид йулини қўллаш камдан-кам ҳолларда натижа беради. Чунки унинг артикуляцияси мураккаброқдир. Бу товушнинг талаффузини йўлга қўйишдан олдин тайёрлов машқларини ўтказиш фойдалидир. Буларга лабларни чўччайтириш, ёйиш, чўзиш каби машқлар киради. Тил билан қуйидаги гимнастика ўтказилади: тилни кенг ёйиб кўрсатиш, курак шаклига келтириш, уни чайнаш, тилнинг энг кенг қисмида қоғозчани пуфлаб ташлаш, тилни кенг қилиб кўрсатиш. Шу машқлар орқали бола ҳаво оқимини тилнинг ён томонларидан чиқаришга ўрганади, тилни керакли ҳолатда ушлай олади.

“Л” товуши талаффузини йўлга қўйиш

Логопат ойнага қараб туриб логопеднинг кўрсатганини тақлид йули билан бажаради. Бунда логопед тилни кенг ёйиб тишлар орасига қўяди. Шу ҳолатда болага а ёки рус тилидаги ы унлилари айттирилади. Бунда логопед ҳаракатларни яхшилаб тушунтириб беради.

Шу ҳолатда айтилган а ёки ы товуши л товушига ўхшаб кетади. Лекин логопед бунини болага айтиши керак эмас, чунки бола олдин нотўғри талаффуз этиб юрган л товушига ўтиб кетади.

Агар бола юқорида айтиб ўтилганларни бажара олмаса, шу машқларда қийналса, ҳаво оқимини тилнинг ён томонларидан чиқара олмаса, оғиз бушлиғини керакли шаклга келтира олмаса, бола билан қуйидаги тайёрлов машқлари ўтказилади.

Логопат кенг ёйилган тилини тишлаб, лунжларини бўрттириб туриб пуфлаши керак. Бола пуфлашни ўргангандан сўнг худди шу машқни овоз чиқариб туриб бажаради. Натижада шовқин аралаш л товуши ҳосил булади. Сўнгра л товушининг бугин ва сўзлардаги талаффузи автоматлаштирилади. Автоматлаштириш давомида шовқинсиз л товуши ҳосил бўлишига аста-секин эришилади. Бу ишни «ал» каби ёпиқ бугинлар талаффузини машқ қилишдан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Бундай бугинлар талаффузи узлаштирилгандан сўнг «ал-а», сўнгра «ла» бугинлари устида иш олиб борилади. Кейинги босқичларда Али сўзидаги “и”

товуши, “о” ва “у” лардан тузилган бўгинлар устида иш олиб борилади. Масалан, ала, али, ало, алу, ла, лу, ли вужудга келтирилади.

Л товушини тўғри талаффуз этишга ургатишда болани ҳаво оқимини ён томонлардан чиқара билишига ургатиш жуда қийин бўлади. Айниқса, л товушининг н товуши билан алмаштирилишини енгил қийин. Логопед махсус зонд ёки шпатель билан тилнинг ён қисмларини босиб туриб, тил учини юқори тишларга текказиб туради. Бу ҳолда ҳаво оқими тилнинг ён қисми билан юқори жағ тишлари ўртасида ҳосил бўладиган йўлдан ўтади. Зонд ўрнига қалам ёки пластмассадан тайёрланган таёқчани қўлаш мумкин. Агар “л” товуши “в” билан алмаштирилса, логопед пастки лабни зонд, шпатель ёки бармоғи билан туширади. Шундай усул билан параламбдацизм тузатилади. Л товуши ўзбек тилидаги “в” товушининг тусини қўшиб туриб талаффуз этилиши ҳам мумкин, масалан, лампа – вампа.

Бу камчиликни ҳам лабларнинг чўччайишига йўл қўймасдан, уларни керакли ҳолатга келтириш йўли билан тузатиш мумкин.

Бурун ламбдацизмида ҳаво оқимини оғиз бўшлигидан, тилнинг ён томонларидан чиқаришга ургатиш керак.

Тил орқа к, г, х товушлари талаффузидаги камчиликлар

К товушининг нотўғри талаффуз этилиши – каппацизм ва уни бошқа товуш билан алмаштирилиши паракаппацизм дейилади. Г товуши талаффузидаги камчилик гаммацизм ва парагаммацизм, х товуши талаффузидаги камчилик эса хитизм ва парахитизм дейилади.

Уларнинг қуйидаги турлари амалда кўпроқ учрайди:

1. К – т (кино – тино, китоб – титоб, курка – турка, калит – талит).
2. Г – д (гилос – дилос, гилам – дилам, йигирма – йидирма).
3. Х – к ёки х – с (хат – кат, хат – сат).

Тил орқа товушларида лаблар ҳолати кейинги сўзда қандай унли товуш келишига боғлиқ. Тил учи одатда пастки тишлар орқасида бўлади. Тилнинг ўрта қисми баланд кўтарилиб, г, к товушларида қаттиқ танглайга тегиб туради. Х товушида эса тор оралиқ ҳосил қилади. Г, к товушида кучли ҳаво оқими тилнинг ўрта қисми ва танглай орасидан портлаб, х товушида эса сирғалиб чиқади. Тил орқа товушлари талаффузида юмшоқ танглай кўтарилиб туради. К – х товушларида овоз бойламлари жипслашмай, тебранмай туради. Г товушида эса овоз бойламлари жипслашиб тебранади. К товушини тўғри талаффуз этишга ургатиш учун: болага та бўгинини кетма-кет айттирилади (та-та-та). Шу заҳоти тил ўртасини шпатель билан босиб, орқа сурилса, кя-кя-кя каби товушлар, тил ўртаси янада орқароққа сурилганида эса ка-ка-ка каби товушлар ҳосил бўлади. Бола к товушини олдин шпатель ёрдамида, кейин эса мустақил равишда талаффуз этишга аста-секин ўрганади. Шундан кейин к товуши талаффузини аввал бўгинларда, сўнгра сўз ва гапларда мустақамлаш мумкин.

Г — х товушлари талаффузини ҳам худди шу усул билан ўргатиш мумкин. Аммо г товушини д дан, яъни да-да-да, х товушини эса с товушидан, яъни са-са кабилардан ўргатилади.

Йотацизм

Нутқда й товуши талаффуз этилмаслиги, нотўғри талаффуз этилиши йотацизм дейилади. Уни бошқа товушлар билан алмаштириб талаффуз этиш парайотацизмдир. Й товуши камчилиги ль товуши билан алмаштирилиши мумкин. Масалан, йа — ля, суяк — суляк, ямоқ — лямоқ, янги — лянги ёки ёмғир — лёмғир, қуён — қулён, йел — елка, йер — лер; й товуши умуман талаффуз этилмаслиги ҳоллари ҳам учраб туради. Шунингдек, й товуши ўрнига и товуши талаффуз этиладиган ҳоллари ҳам бўлиши мумкин. Масалан, лой—ло, бой—бои, бой—боль, лой—лои. Й товуши тўғри талаффуз этилганида тилнинг олдинги қисми одатда пастки тишларга тегиб туради, тилнинг ўрта қисми қаттиқ эгилган бўлиб, танглай билан ҳаво учун тор йулак (оралиқ) ҳосил қилади.

Й товуши талаффуз этилаётган пайтда овоз бойламлари жипслашиб, тебраниб туради. Юмшоқ танглай ҳавони оғиз бўшлиғидан ўтишга йўл очиб, кўтарилади. Ҳаво оқими тил ва танглай ўртасидаги йулакчадан ўтиб, й товушини ҳосил қилади.

Й товушини турли хил методлар ёрдамида тўғри талаффуз этишга ўргатиш мумкин. Товуш талаффузини эшитиб туриб, кейин шунга тақлид қилиш йўли билан ўрганиш. Бунда болага ойна орқали товушнинг тўғри артикуляцияси тушунтирилади.

Нутқ камчиликлари, айрим товушлар талаффузидаги етишмовчиликлар юқорида келтириб ўтилганларнинг ўзи билан тугамайди. Бошқа товушлар, бўғинлар, ҳаттоки сўзлар талаффузидаги одат бўлиб қолган бошқа камчиликлар ҳам учраб туради. Биз шуларнинг, назаримизда, муҳим бўлиб кўринган хиллари устидагина қисқача тўхталиб ўтдик. Асосий вазифа нутқ камчиликларини вақтида пайқаб олиб, шундай камчиликларни боғча ёки қуйи синфлар шароитларида бартараф этиш чораларини кўриш, ота-она, тарбиячилар ва бошланғич синф ўқитувчилари ўз имкониятлари билан уларни бартараф этолмайдиган ҳолларда эса логопат болаларни тегишли муассасаларга — психоневролог ва логопедларга вақтида юбориб, даволаштидир.

Савол ва топшириқлар

1. Дислалия нуқсонини таърифлаб беринг.
2. Товушлар талаффузидаги камчиликлар нимадан келиб чиқади?
3. Дислалиянинг қайси турлари, кўринишлари мавжуд?

4. Товушлар талаффузидаги камчиликлар қайси йўллар билан бартараф этилади?

5. Сиргалувчи товушлар талаффузида кузатиладиган камчиликлар ва уларни бартараф этиш йўлларини кўрсатиб, айтиб беринг.

6. Ротацизм ва параротацизмни таърифлаб беринг.

7. Л товушининг нотўғри талаффуз этилиш турларини ва бу нуқсонни бартараф этиш усулларини таърифлаб беринг.

8. Тил орқа товушларининг нотўғри талаффузи ва уни бартараф этиш усуллари қандай?

9. Ротацизм ва уни бартараф этиш йўлларини ёритиб беринг.

10. Жарангли талаффуз этиш тариқасидаги нуқсонларни таърифланг.

11. Фонематик эшитиш ва унинг шаклланиш йўллари.

Адабиётлар

1. *М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов.* Ўзбек тили. Т., 1966.

2. *Т. Б. Филичёва* и др. Основы логопедии. М., "Просвещение", 1989.

3. *Р. Шомахмудова, Л. Р. Мўминова.* Боғча ва кичик мактаб ёшидаги болалар талаффузидаги нуқсонларни тuzатиш. Т., "Ўқитувчи", 1981.

4. *М. Фомичёва, К. Шодиева.* Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни тўғри талаффузга ўргатиш. Т., "Ўқитувчи", 1984.

5. *М. Ф. Фомичёва.* Воспитание у детей правильного произношения. М., 1981.

6. *Г. Каше.* Исправление недостатков речи у дошкольников. М., 1972.

7. Логопедия. Под ред. Л. С. Волковой. М., "Просвещение", 1989.

8. *Л. Р. Мўминова* ва бошқалар. Логопедия. Т., "Ўқитувчи", 1993.

4. Ринологияни бартараф этиш йўллари

Ринология нуқсонининг таърифи

Ринология, яъни димоқдан, димоқ билан гапириш, товушлар талаффузи ва овоз тембрининг нутқ аппаратидаги анатомик-физиологик камчиликлари, ўзгаришлари натижасида бузилиб айтилишидир. Ринология оғиз ва бурун бушлиқлари ўртасида тўсиқ йўқлигидан ёки шу бушлиқлар битиб қолганидан келиб чиқади.

Артикуляцион аппаратнинг тузилишидаги камчиликларга оид маълумотлар дастлаб XIX аср шифокорларининг илмий асарларида пайдо бўла бошлади.

В. И. Олпушевский нутқ камчиликларини ўрганиб, адабиётда ўргатилган маълумотларни умумлаштириб нутқ камчиликларини таснифлаган ва талаффуз камчиликларини тегишли гуруҳларга ажратган. У артикуляцион аппарат тузилишининг бузилиши натижасида келиб чиққан тўғма ёки ҳаёт давомида орттирилган камчиликларни механик дислалия деб атаган. Ринологияга эса дислалиянинг бир тури деб қаралган.

Ринолалия Е.Ф.Рау (1933), З.Г.Нелюбова (1939), М.Морли, В.В.Куколь (1941), А.Г.Ипполитова (1955, 1963), И.И.Ермакова (1984), Г.В.Чиркина (1989) ва бошқалар томонидан айниқса кенг урганган. Уларнинг фикрича, ринолалиянинг олдини олиш чораларини куриш, коррекцион-тарбиявий логопедия иш системасини туғри ташкил этиш, ота-оналарнинг ўз болаларини вақтида мутахассис-шифокор, логопедга кўрсатиб даволатиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Боладаги камчиликнинг турини аниқлаш ва унга тегишли ёрдам кўрсатиш ҳозирги логопедия фанининг муҳим муаммоларидан бўлиб ҳисобланади ва бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

Маълумки, нутқ жараёнида юмшоқ танглай муҳим вазифани бажаради. Бурунли товушлардан ташқари ҳамма товушларнинг талаффузида бурун ва бурун-ҳалқум бушлиқлари орасида тирқиш ҳосил бўлади. Бу бушлиқларни бир-бирдан ажратиб турувчи тирқиш танглай ҳалқум тирқиши деб аталади ва у иккита мушак гуруҳининг бир вақтда ҳаракатланишидан юзага келади. Парданинг олдинги қисмини юмшоқ танглай ва ҳалқумни орқа деворларнинг мушаклари ташкил этади. Юмшоқ танглайнинг кўтарилиши юмшоқ танглай ва ҳалқум ён деворлари мушагининг туғри ишлашига боғлиқ.

Юмшоқ танглай овоз ҳосил бўлишида кўтарилиб, буртиб чиқади. Бу ўрта, яъни дунглик ҳалқумнинг орқа деворлари билан бирлашади. Айни вақтда, овоз ҳосил бўлишида юмшоқ танглай ҳаракати билан ҳалқум орқали деворлари ўз ҳолатини ўзгартиради.

Мушакларнинг қисқариши натижасида ҳалқум шиллиқ қаватининг юқори қисми кўтарилади ва бурун ҳалқумига очилиш йўлида кундаланг тўсиқ ёки думбоқча ҳосил бўлади.

Бунинг анатомик асосини ҳалқумнинг юқори мушаклари ташкил этади. Юқоридаги мушакларнинг ҳаракати натижасида танглай-ҳалқум тирқиши ҳосил бўлади.

Талаффуздаги товушларнинг хусусиятига қараб, юмшоқ танглай турлича кўтарилади ва тирқиш ҳажми ҳам шунга яраша ўзгаради.

Тирқишнинг ҳажмига қараб овоз кучи ҳар хил бўлади. И.И.Ермакова текширишлари шунга кўрсатадики, унлиларни талаффуз қилиш вақтида тирқиш ҳажми катта бўлар экан.

Ундош товушлар талаффузида бу тирқиш тор бўлади. Фақат м ва н товушлари талаффузида эса бу тирқиш умуман ҳосил бўлмайди ва ҳаво бемалол бурунга ўтади. Агарда шу органларда камчилик бўлса, у ёриқ ҳосил бўлишига тўсқинлик қилади ёки умуман бурун-ҳалқум йўли тўсилиб қолиши мумкин. Натижада товушлар талаффузи ўзгариб, бу нарса нутқ камчиликларини ҳосил қилади. Ринолалия деб ана шундай нутқ камчиликларига айтилади. Бунда бурун бушлигининг резонаторлик фаолияти йўқолиб қолиши натижасида овоз, товушлар талаффузи ноаниқ, жонсиз характерда бўлади, одам манқаланиб гапирати.

М.Д. Дубов (1960) ва кейинчалик Н.Л. Козина маълумоти буйича (1971) ҳар йили Россияда беш мингдан ортиқ бола танглай кемтиги билан туғилади. Туғма танглай кемтиги ҳодисасини келтириб чиқарувчи сабаблар ҳалигача тўла аниқланмаган.

Олимлардан Е.М. Немчинова (1970), В.М. Мессина (1971), Г.В. Кручинский (1974) фикрларига кўра, ҳомиладорликнинг 7–8 ҳафталигида онанинг оғир касалликлар (токсоплазмоз, паротит ва бошқалар) билан оғир руҳий кечинмаларини бошидан кечириши туфайли бола танглай – лаб камчиликлари, кемтиклари билан туғилиши мумкин.

Чет эл адабиётидаги маълумотларга қараганда, танглай – лаб тузилишидаги нуқсонлар ирсий сабабларга ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Ринолалия хилларини аниқлаш

Болада умуман ринолалия борлигини аниқлаш қийин эмас. Аввало, талаффузнинг ноаниқ бўлиб, боланинг манқаланиб гапириши унда ринолалия борлигини кўрсатади. Бироқ ринолалия очиқ ёки ёпиқ, ё бўлмаса, иккаласи бирга қўшилган, аралаш ҳолда бўлиши мумкин. Унинг хилини аниқлаш учун оғизни очиб, артикуляцион нутқ аппарати кўздан кечирилади. Очиқ ринолалияда танглайда ёриқ борлиги дарҳол кўзга ташланади. Агар болада ёпиқ ринолалия аломатлари бирга қўшилган бўлса, аралаш ринолалиядир.

Ринолалия хилларини аниқ билиб олиш уни бартараф этишнинг йўллари тўғри белгилаб олишга имкон беради. Унинг хилларини аниқ ажратмай туриб чора кўриладиган бўлса, бу болага фойда бериши ўрнига зарар келтириши мумкин.

Ринолалия қайси ҳолда бўлишидан қатъи назар, у табиатан органик ва функционал бўлади. Бу ҳолатларни биз куйида алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

Очиқ, ёпиқ ва аралаш ринолалия

Очиқ ринолалия. Ринолалиянинг бу хили ҳам бошқа нутқ камчиликлари сингари табиатан органик, яъни артикуляцион аппаратнинг тузилишидаги нуқсонга боғлиқ бўлгани ҳолда, функцияси етишмаслигига ҳам боғлиқ бўлади. Органик очиқ ринолалия артикуляцион аппаратдаги туғма ёки ҳаётда орттирилган нуқсон, етишмовчилик туфайли юзага келади. Туғма хилларининг сабаблари ҳар хил, чунончи, юқори жағ суякнинг тиш қаторларига тақалиб, юмшоқ танглай, лаб кемтиклиги, юмшоқ танглай ёки тилча (лақ-луқ)нинг катталиги ва бошқалар ана шундай нутқ камчилигига олиб келади.

Ҳаётда орттирилган очиқ ринолалия сабаблари ҳам кўп. Уларнинг кўпроқ учрайдиганлари томоқ, бурун, ҳалқум бўшлиғининг ўпкадан

чиқаётган ҳаво бурун бўшлиғига ўтиб кетаверишига олиб борадиган ўзгаришлардир (масалан, бодомча беши шишиб, юмшоқ танглайнинг юқори кўтарилишига ҳалал бериши).

Дифтерия, грипп, тиф касалликлари муносабати билан юмшоқ танглай қисман ёки бутунлай фалажланиб қолиши мумкин. Бунда юмшоқ танглай яхши кўтарила олмаслиги ёки бутунлай кўтарилмаслиги натижасида бурун – ҳалқум тешиги тўла ёпилмайдиган бўлиб қоладики, бу ҳам ринолалияга сабаб бўлади.

Агар фалаж барҳам топиб кетса, манқалик ҳам ўз-ўзидан йўқолади. Очиқ ринолалия бурун-ҳалқум йўлидаги аденоид ва бошқа ўсмалар олиб ташлангандан кейин ҳам пайдо бўлади. Артикуляцион аппаратнинг турли хил шикастлар ёки заҳм туфайли шикастланиши ҳам очиқ ринолалияга олиб келади.

Функционал очиқ ринолалия. Бу хилдаги ринолалия соғлиғи яхши бўлмаган, заиф болаларда мускул нерв аппаратининг яхши ишламаслиги натижасида юмшоқ танглайнинг кам ҳаракатчанлиги, яъни гипокинез ҳолларда бўлишига, нафас олиш жараёнининг бузилганлигига боғлиқ бўлади. Эшитув функциясининг бузилиши, қулоғи оғир болаларда ўз нутқини назорат қилолмаслик, дудуқланувчиларда оғиз бўшлиғидаги ўзгаришлар туфайли юмшоқ танглайнинг кўтарила олмаслиги ҳам шундай ринолалияга олиб келади.

Ёпиқ ринолалия. Ринолалиянинг бу тури ҳам туғма ва ҳаётда орттирилган бўлиши мумкин. Ёпиқ ринолалиянинг ташқи белгиларидан бири шуки, бундай камчилиги бор бола доимо оғзи очиқ юради. Ёпиқ ринолалиянинг иккита шаклини: органик, функционал хилларини фарқлаш зарур.

Органик ёпиқ ринолалия томоқ, бурун-ҳалқум бўшлиғи, бурун бўшлиқларидаги турли хил ўсимталар, шишлар, абсцесслар ва бошқа хил касалликлар натижасида келиб чиқади.

Функционал ёпиқ ринолалия. Баъзи маълумотларга кўра бу хилдаги манқалик айрим товушларни ўзлаштириш вақтида пайдо бўлади-да, бола ўша товушларни ўзлаштириб, уларнинг талаффузини ўрганиб олганидан кейин боланинг атрофдагиларга ёки ажнабий тилдаги (масалан, француз тилидаги) нутқ талаффузига тақлид қилиш ҳам функционал ринолалияни келтириб чиқариши мумкин.

Функционал ёпиқ ринолалиянинг одат бўлиб қолган хили ҳам учрайди. Бу аксари юмшоқ танглайни доимо кўтариб турган аденоидлар операция йўли билан олиб ташланганидан сўнг юмшоқ танглайнинг аввалдагидек кўтарилиб тураверишига ўрганиб, одатланиб қолганига боғлиқ бўлади.

Ёпиқ ринолалияда бурун резонаторлик вазифасини бажара олмаганлиги сабабли, овоз тембри бузилиб, одам тумов бўлган касалга ўхшаб, димоқ билан манқаланиб гапирди, бунда унлилар анча жонсиз чиқади. Бурунлик ундош “м”, “н” товушлар эса ёпиқ ринолалияда

ҳаво бурунга кира олмайдиган булгани учун бошқача м—б, н—д бўлиб талаффуз этилади.

Аралаш ринология. Аралаш ринологияда ҳам очик, ҳам ёпиқ ринологиянинг белгилари бирга қушилган, яъни бунда бурун йўли тўсилиб қолган, устига танглай-ҳалқум пардасида етишмовчилик ҳам бўлади. Бурун товушлари ёпиқ ринология сингари, бошқа товушлар эса очик ринология сингари талаффуз қилинади. Аралаш ринология ҳам органик ё функционал бўлиши мумкин. Органик хилига юмшоқ танглайнинг калталиги ёки фалажлиги сабаб бўлса, функционал хилга танглай-ҳалқум ёриғининг функцияси ўзгариши натижасида бурун йўлининг тўсилиб қолишига сабаб бўлади.

Даволашдан олдин, қайси бир камчилик овоз тембрини кўпроқ бузиб, манқаликка кўпроқ сабаб бўлаётганини аниқлаш зарур. Масалан, бемор бурун товушлари билан унлиларни бошқа товушларга қараганда янада кўпроқ манқаланиб талаффуз этаётган бўлса, демак, унда ёпиқ ринология устун бўлади ва даволаш чораси шунга қараб белгиланади.

Ринологиклар нутқини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, биринчи галда сирғалувчи товушлар талаффузи бузилади, чунки ринологияда ҳаво оғиздан эмас, балки бурундан чиқади. Бунда сирғалувчилар ўрнига кулиш, ҳиринглашга ўхшаган товушлар пайдо бўлади (В. Вердю, 1929).

Тил орқа ундошлари талаффуз этилмай, нутқда умуман эшитилмайди ёки портловчилар билан алмашинади. Ҳаво бурундан чиқадиган бўлгани учун унлилар талаффузи ҳам бузилиб, бу товушлар билан ундош товушлар бир-биридан фарқ қилмай қолади. Оғир даражадаги ринологияда нутқни касалнинг атрофидаги кишилар, ҳатто ота-оналари ҳам тушунмаслиги мумкин.

Ринологиянинг енгил даражасида эса товушлар талаффузи жиҳатидан ҳам, овоз жиҳатидан ҳам нормаллар нутқи товушига яқин бўлади, лекин талаффуз бир оз манқали тус олади.

Нутқ жараёнида ринологик болалар тегишли товушни бир қадар тўғри талаффуз этишга ҳаракат қилиб, бурун, артикуляцион аппаратга ортиқча зуриқиш берадилар. Натижада уларнинг нутқи юз мускуллари, айниқса, бурун мускулларининг ортиқча ҳаракатлари билан бирга давом этиб боради. Ринологик болада периферик нутқ аппаратидаги органик етишмовчилик боланинг жисмоний тараққиётига ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Танглай, лаб кемтиклари билан тўғилган бола овқатланишда қаттиқ қийинчиликларга учрайди. Бундай бола одатда олдин томизғичдан, қошиқдан сут бериб, овқатлантирилиб борилади. Шунда ҳам овқатланиш вақтида кўпинча сут бурун бўшлиғига ўтиб, бола қалқиб кетади, баъзан эса сут юқори нафас йўлларига тушиб қолади. Бу эса нафас органлари шиллиқ қавати яллиғланишига олиб келади.

Бундан ташқари, танглайи кемтик болаларда нафасга олинадиган ҳаво етарли исимай ва тозаланмай ўтгани учун, кўпинча, ўрта қулоқ яллиғланади.

Шундай қилиб, бундай болалар жисмоний жиҳатдан ҳам заиф бўлиб ўсадилар. Бу эса бола нутқининг ривожланишига яна салбий таъсир этади. Уларнинг нутқлари анча кеч ва фонетик томондан нотўғри ривожлана бошлайди. Товушларни нотўғри талаффуз этиш эса товушларни таҳлил қилишни қийинлаштиради.

Тугма манқа болалар ўзларининг манқаликларидан етарли ривожланмаган бўлади. Натижада улар сўзларнинг маъносини ҳам бузиб, нотўғри идрок этадилар.

Ринолалик болаларнинг фонетик уқуви ҳам етарли ривожланмаган бўлади. Натижада улар ўхшаш сўзлар маъносини ҳам бузиб, нотўғри идрок этадилар.

Уларнинг лугат бойлиги чекланган бўлгани учун мантиқий фикрлашлари ҳам қийинлашади, мантиқий хотиралари ҳам бирмунча паст бўлади. Ринолалик болада учрайдиган ақл-идрок камчилиги, одатда, иккиламчи ҳодиса бўлиб, нутқ ривожланиши йўлга тушиб кетганидан кейин ринолалик ақлий жиҳатдан ўз тенгдошларига етиб олади.

Бироқ ринолалия баъзан ақлий қолоқлик билан бирга учрайди ва боланинг ривожланишида анча қийинчилик туғдиради. Бундай болалар ёрдамчи мактаб дастурини ҳам қийинчилик билан ушлаштирадилар.

Нутқни ривожлантириш боғчасидан олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, боғчага келган 3–4 яшар ринолалик ҳам жисмоний, ҳам руҳий томондан ривожланишда бирмунча орқада қолган бўлади. Кейинчалик эса тегишли дори-дармон ва логопедик йўл билан кўрсатиладиган ёрдам натижасида ўз тенгқурларига етиб олади ва 7–8 ёшдан оммавий мактабга бориши мумкин.

Ринолалияни бартараф этиш йўллари

Ёпиқ ринолалияни бартараф этиш йўллари. Органик ёпиқ ринолалияни бартараф этиш учун бурун йўлини тўсиб қўйган сабабларни йўқотиш, болани тўғри нафас олишга ўргатиш керак. Бола бурун орқали тўғри нафас оладиган бўлганидан кейин манқалик ўз-ўзидан йўқолиб кетади. Агар манқалик давом этаверса, нутқ машқларини ўтказиш зарур бўлиб қолади. Ёпиқ ринолалияда ўтказиладиган махсус машқлардан баъзи бирларини қуйида кўриб чиқамиз.

Нафас олиш машқлари хусусан оғизни юмиб туриб, бурун орқали нафас олиш ва нафас чиқаришни ҳар куни бир неча минутдан 3–4 ҳафта давомида машқ қилишни тақозо қилади.

1. “М”, “н” товушларини чузиб талаффуз этиб, бурун бўшлигининг резонаторлик фаолиятини кучайтириб бориш керак. Резонаторлик фаолиятини бурун тешиклари олдида қўлни тутиб туриш ёки унга боғланган пахта бўлагини осилтириб туриш йўли билан текширса бўлади.

2. Кичик ёшдаги болалар билан бошқачароқ қилиб, яъни ўйин тариқасида ўтказиш мумкин. Бунда болалар қўл кафтларини пешона билан юқори лаб оралигига қўйиб, бурундан чиқаётган ҳавони сезиб туришлари керак. Ҳаво чиқиши равон-равонмаслигини билиш учун болалар кафтини дам ўзлари, дам тарбиячи, дам ўртоқларининг юзига қўйиб куриб ҳаво оқимини таққослашлари мумкин. Шу мақсадда “Сигир қандай маърайди?” ўйинидан фойдаланса ҳам бўлади.

3. “М” товушини унлилар, масалан, “а”, “о”, “у” билан бирга ма-мо-му бўғинлари тариқасида талаффуз этиш, бунда “м” товуши чузиб талаффуз этилади. Айни вақтда унлилар ҳам дастлаб ноаниқ бурун билан талаффуз қилинади. Буни ростлаш учун уларни бурун ундошларидан ажратиб, алоҳида талаффуз этирилади, кейин унлилар бирикмаси: ау-ао-аи ва ҳоказолар, ундан сўнг унлиларнинг жарангли ундошлар билан бирикмаси (ба, бо, бу) ва охирида м-а-ма ва ҳоказолар бирикмаси талаффузи машқига ўтилади. Ана шундай машқлар ёрдамида “м” товуши талаффузи йўлга солинса, “н” товуши талаффузини ўзлаштириш бирмунча осон кечади.

“М”, “н” товуши, шу товушлар иштирокида бўғинлар тула ўзлаштирилгандан сўнг, бутун-бутун сўзлар ва ундан ниҳоят жумлалар талаффузига ўтилади.

Очиқ ринолалияни бартараф этиш. Очиқ ринолалияни бартараф этиш учун жарроҳлик, физиотерапия ва логопедия даволаш усуллари ва воситаларидан фойдаланилади. Юқори лаб кемтигини йўқотиш учун ҳаётнинг биринчи ойларидаёқ боланинг кемтик жойи операция йўли билан тикилади. Юмшоқ танглайни тикиш операцияларини рус жарроҳи Пирогов 1844 йилдаёқ ўтказиш бошлаганди. Унинг шогирди Н. Воронцовский эса операциянинг ўзи билангина ринолалияни бартараф этиб бўлмаслигини, операциядан сўнг махсус нутқ машғулотлари ўтказиш зарурлигини кўрсатиб ўтди.

Юмшоқ танглай операциялари хусусида ҳозир катта ютуқлар қўлга киритилган. Пластик операциялар ишлаб чиқилиб, кемтик жойни тикиб бутлаш ёки протез (обтуратор) қўйиш қўлланилади. Лекин операция қайси ёшда ўтказилса яхшироқ натижа беради, деган масала ҳали узил-кесил ҳал этилгани йўқ. Баъзи олимлар операцияни бола тилга киргунча ўтказишни маъқул дейишса, баъзилари бола каттароқ бўлиб, нутқи тула такомиллашиб бўлганидан кейин, тахминан 9 ёшларда операция ўтказиш вақтини ринолаликнинг умумий ҳолатига, кемтик табиатига ва ҳажмига қараб белгилайдилар.

Профессор М.Зеeman, А.А. Химбергларнинг фикрича, операция 4–5 ёшларда қилинишига қадар ҳам ёрдам сўраб келишади. Шунда логопед қандай ёрдам кўрсатиш ҳақида тўғри маслаҳат бера олиши, операциядан олдин қандай тайёргарлик ишлари олиб бориши, операциядан сўнг нутқни жойига келтириш учун қандай чоралар кўриш кераклигини билиши керак, чунки операциядан кейин ринолалик нутқи ноаниқлигича қолаверадиган бўлганидан, ўз вақтида, тўғри уюштирилган логопедик ёрдам берилсагина нутқидаги камчиликлар йўқолиб кетади.

Операциядан олдинги тайёргарлик тариқасида олиб бориладиган логопедик ишлар қуйидаги бўлимлардан иборат:

- 1) бурун ва оғиз орқали нафас чиқаришни ўргатиш;
- 2) товушлар талаффузини йўлга қўйиш;
- 3) товушлар автоматизацияси.

Операциядан сўнгги ринолаликнинг артикуляцион аппарати операциядан олдинги даврдаги артикуляцион аппаратдан фарқ қилади. Чунки кемтикни тикиш учун солинган чоклар ўрнида чандиқлар ҳосил бўлиб, юмшоқ танглай ҳаракатчанлигини бир қадар чеклайди – юмшоқ танглайни пассив ҳолатга тушириб қўяди. Шунинг учун операциядан сўнгги ишга энди юмшоқ танглайни фаоллаштириш машқлари ҳам киритилади.

Операциядан сўнгги логопедик иш қуйидаги бўлимлардан иборат:

- 1) юмшоқ танглай ва артикуляцион аппарат гимнастиклари;
- 2) нутқ пайтида тўғри нафас олишга ўргатиш;
- 3) товушлар талаффузини йўлга қўйиш;
- 4) товушлар автоматизацияси.

Ҳар икки даврда ҳам логопед олиб борадиган қўшимча ишлар психотерапия, эшитув диққатини ривожлантириш ва мускуллардаги ортиқча ҳаракатларни бартараф этишдан иборат.

Юмшоқ танглай ҳаракатини фаоллаштириш учун биринчи галда массаж усулидан фойдаланилади. Бунинг учун танглай олдинги қисмидан орқа қисмига ва ўнг томонидан чап томонига қараб бош ёки курсаткич бармоқ билан силаб, уқалаб чиқилади, айни вақтда чоклар ўрнидаги чандиқлар аста-секин босиб-босиб қўйилади. Массаж 3–5 кун кунига 3–4 марта ўтказиб турилади. Массажни аввал логопед, кейинчалик бориб, ринолаликнинг ўзи ўтказиши мумкин. Массаж натижасида тўқималарда қон айланиши яхшиланиб, юмшоқ танглай ҳаракатчанлиги анча ўзига келиб қолади. Массаж билан бир қаторда тўғри нафас олишни йўлга қўйиш учун нафас олиш машқлари қўлланилади.

Бунда қуйидаги машқлар қўлланилади:

- 1) бурун билан нафас олиш – бурундан нафас чиқариш;
- 2) оғиз билан нафас олиш – оғиздан нафас чиқариш;
- 3) оғиздан нафас олиш – бурундан нафас чиқариш.

Киши сўзлаганда ҳаво оқими ё оғиздан, ё бурундан тўғри кириб-чиқиб туришини таъминлайдиган яна бир қанча қўшимча воситалар

ҳам бор. Масалан, нафас чиқариш огиз ёки бурунни беркитиб туриш, ёниб турган гугуртни дам оғиздан чиқаётган ҳаво билан, дам бурундан чиқаётган ҳаво билан ўчириш, пахта булакчасини оғиздан ёки бурундан чиқаётган ҳаво ёрдамида ўчириш ва бошқалар шулар жумласидандир. Тўғри нафас олиш ва чиқариш малакаси мустаҳкамланганидан сўнг товушлар талаффузини йўлга қўйиш устида иш олиб борилади. Бунда А.Г. Ипполитова товушлар талаффузини қўйидаги тартибда ўзгартириб бориш мақсадга мувофиқдир деб ҳисоблайди:

а) унлилар (а,э,о,у,и,я,е,ё,ю); б) ундош жарангсиз сирғалувчилар (ф-с-ш-х); в) жарангсиз портловчилар (п-т-к); г) жарангли сирғалувчилар (в-з-ж); д) жарангли портловчилар (б-д-г); е) аффрикатлар (ц-ч); ё) сонорлар (л-р-м-н).

Ҳозирги товушлар талаффузини йўлга қўйишнинг қўйидаги тартибига амал қилинганида яхшироқ натижаларга эришмоқда.

Аввало “т” товуши устида иш олиб борилади, чунки “т” товушидан к-ч-ш-ц-с товушларини ҳосил қилиш мумкин. “Т” товуши бўлмаса, уни “д” товушидан ҳосил қилинади. Агар “д” товуши бўлмаса, уни “н” товушидан ҳосил қилинади, бурунни ёпиб туриб “н” товушини талаффуз этилса, “д” товуши ҳосил бўлади.

Бунда ҳар бир товуш талаффузини ўзлаштирилганидан сўнг, бу товушни аввал очиқ, кейин ёпиқ бўгинларда, ундан кейин сўзлар ва гапларда талаффуз этишга ўтилади. Эшитув диққатини ва фонематик ўқувни ўстириш учун логопед ўзи талаффуз қилган бўгинларни айтиб қўришни илтимос қилади. Бир товуш билан фарқ қилувчи сўзлар маъноси сўралади, манқаланиб ва манқаланмасдан айтилган жумлаларни эшитиб, маъносини айтиб бериш сўралади ва ҳоказо.

Ринолалияни бартараф этишда нафас гимнастикаси каттагина ўрин тутади. Бу гимнастика бурундан нафас олиб, бурундан чиқариш, бурундан нафас олиб, оғиздан чиқариш, оғиздан нафас олиб, оғиздан чиқариш машқларидан иборат бўлади.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда ринолалияни бартараф этишда логопедик амалиётда турли хил услублар ишлатилмоқда. Биз муаллифлардан А.Г. Ипполитова, Н.И.Ермакова, Г.В. Чиркиналарнинг ишлаб чиққан ринолалияни бартараф этиш системаларидан фақатгина айрим, умумий бўлган иш усуллари, йўлларини кўрсатиб ўтдик, холос.

Ринолалия каби мураккаб нутқий нуқсон фақатгина тўғри ташкил этилган комплекс чора-тадбирлар таъсирида, махсус шароитда, мутахассис логопед-шифокорлар томонидан бартараф этилиши мумкин.

Мактабгача тарбия муассасалари, бошланғич синфларда тарбиячи ва ўқитувчилар ринолалия каби нутқий нуқсонга эга бўлган болаларни иложи борица вақтлироқ мутахассисларга маслаҳат учун юборишлари

даркор. Бундай болалар махсус нутқий боғчаларда, синфларда таълим олсалар, уларга тегишли ёрдам уз вақтида ва тўғри ташкил этилса, улар кейинчалик уқишни муваффақиятли давом эттирадилар.

Савол ва топшириқлар

1. Ринолалия нуқсонини таърифлаб беринг.
2. Ринолалиянинг қайси турлари мавжуд?
3. Ринолалиянинг келиб чиқиш сабаблари нимада?
4. Ёпиқ ринолалияни бартараф этиш йуллари.
5. Очиқ ринолалияни бартараф этиш ва даволаш.
6. Операциядан кейин ринолаликлар билан олиб бориладиган ишлар.

Адабиётлар

1. Логопедия. Под редакции Л.С. Волковой. М., “Просвещение”, 1989.
2. И.И. Ермакова. Коррекция речи при ринолалии у детей и подростков. М., “Просвещение”, 1982.
3. А.Г. Ипполитова. Открытая ринолалия. М., “Просвещение”, 1982.
4. Г.В. Чиркина. Дети с нарушениями артикуляционного аппарата. М., “Просвещение”, 1969.
5. Т.Б. Филочева и др. Основы логопедии. М., “Просвещение”, 1989.
6. М.Д. Дубов. Врождённые расщелины нёба. М., 1910.

5. Дизартрия нуқсонининг таърифи

Дизартрия сўзларни тўла, равон талаффуз қила олмаслик, талаффуз нуқсонидир. У нутқ аппарати иннервациясида камчилик борлигига боғлиқ бўлади. Дизартрия учун марказий ҳамда периферик нерв системасининг органик касалликлари натижасида артикуляция мушакларининг фалажланиши туфайли товушлар талаффузи ва овознинг бузилиши характерлидир.

Дизартрия лотинча айниш – бузилиш маъносини билдирувчи “дис” юкламаси, артрон – бириктириш, улаш деган сўздан олинган бўлиб, маъноли, равон нутқнинг бузилиши деган маънони билдиради. Бироқ кўпчилик олимлар дизартрия атамасини кенгроқ маънода ишлатиб, артикуляция, овоз ҳосил бўлиши, нутқ суръати, мароми, равонлиги, интонациясидаги камчиликларни ҳам дизартрия нуқсониди кузатиладиган белгилар жумласига киритадилар. Дизартрия оғир анартрия деб ҳам аталади. Бунда бола нутқини тушуниб бўлмайди. Бола худди оғзига толқон солиб гапиргандек туюлади. Лекин атрофдагилар нутқини бола яхши тушунади, идрок этиш қобилятини нисбатан сақлаган бўлади.

Дизартрияни келтириб чиқарган касаллик қанчалик оғир, қанчалик эрта бошланган бўлса, унинг оқибатлари ҳам шунчалик

оғирроқ бўлади. Бу нуқсон мустақил суратда, ҳатто фонематик эшитиш қобилияти сақланиб қолгани ҳолида товуш талаффузининг бузилиши тариқасида намоён бўлиши мумкин. Дизартрия вақтида савод ўргатиш ишлари қийинлашади. Бу вақтда бола сузларни яхши эшита оладиган ва ўзига қаратилган нутқни муайян даражада тушуна оладиган, интеллектида бирламчи қупол ўзгаришлар йўқ бўлса ҳам, сузларни бузиб, агрофдагиларга яхши тушунилмайдиган тарзда, ярим-ёрти қилиб айтади ёки талаффуз этади. Нутқдаги нуқсоннинг бундай оғир шакли мия чап ярим шаридаги нутқ зоналарининг органик касалланишига боғлиқ бўлиб, боғча ёки мактабга келган болалардаги бу нуқсонни аниқлаб олиш унча қийин эмас. Бундай ҳолларда текшириб куриш ва махсус боғча ёки мактабларга юбориш масаласини ҳал этиш учун уларни логопед қабулига ўз вақтида юбориш гоаят муҳимдир. Клиник белгиларига кўра дизартрия ҳар хил тоифаларга бўлинади. Логопедик адабиётда дизартриянинг бульбар, псевдобульбар шакллари, мия пўстлоғи ости, мияча, мия пўстлоғига алоқадор хиллари муҳокама қилинади. Дизартриянинг клиник – топик диагностикаси неврологик нуқтаи назардан анча мураккаб бўлгани туфайли, унинг шаклларини логопеднинг ўзи мустақил ҳолда аниқлай олмайди. Шунга кўра бу вазифани невропатолог врач махсус усуллардан фойдаланиб, логопед билан бирга бажаради. Клиник – топик диагнозни врач аниқлаб берганидан кейин логопедик хулосани логопед чиқаради.

Дизартриянинг ҳар бир шаклига унинг қандай ифодаланганига қараб ҳар хил чора курилади. Ҳар бир шаклда товушлар талаффузи, овоз нуқсонлари, артикуляцион аппаратнинг ҳаракатчанлиги, моторикасидаги камчиликлар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шунинг учун уни бартараф этиш усуллари ҳам ўзига хос, ҳар хил бўлади.

Дизартрияни келтириб чиқарадиган сабаблар хилма-хилдир. Дизартрия кўп ҳолларда она қорнидаги болага ички ва ташқи омилларнинг салбий таъсири туфайли вужудга келиши мумкин. Бунга онанинг ҳомиладорлик вақтида баъзи юқумли касалликларга йўлиқиши, турли моддаларнинг заҳарли таъсири – интоксикация, гипоксия (кислород етишмаслиги), ҳомиланинг шикастланиши, эсфиксия бўлиб (киндиги ўралиб) туғилиши ва бошқалар кирди. Дизартрия баъзан боланинг гўдаклигида (1 ёшга яқин вақтида) касал бўлиши (менингит, турли хилдаги менингоэнцефалитлар билан оғриш) ҳамда марказий нерв системасининг шикастланиши натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Она билан бола қонлари таркибининг бир-бирига тўғри келмаслиги (резурс фактор) натижасида ҳам дизартрия кузатилиши мумкин.

Кўп ҳолларда дизартрия болаларда учрайдиган церебрал фалаж оқибати тариқасида пайдо бўлади. Е.М. Мастюкова маълумотларига кўра, болалар церебрал фалажи билан касалланган кишиларнинг 65–85 фоизида дизартрия кузатилади.

Церебрал фалаж билан касалланган болалардаги дизартрияни француз олими Г. Тарди нутқ нуқсонининг даражасига қараб қуйидаги хилларга бўлиб ўрганишни тавсия этади: биринчи даражаси — энг энгил хили бўлиб, бунда боладаги талаффуз камчиликлари фақат мутахассис логопед томонидан махсус текширишлар натижасида аниқланиши мумкин. Иккинчи даражаси — бола талаффузидаги камчиликлар атрофдагиларга сезилиб турса ҳам, унинг нутқи тушунарли бўлади. Учинчи даражасида — бола нутқини фақат унинг энг яқин одамлари тушунади, холос. Тўртинчи даражаси — энг оғир даражадаги нуқсон бўлиб, бунда бола нутқини мутлақо тушуниб бўлмайди. Бу анартрия деб аталади.

Шундай қилиб, дизартрия — нерв системасининг касалликлари муносабати билан тегишли марказларнинг органик шикастланиши натижасида товушлар талаффузининг бузилишидир. Нутқ органларининг кам ҳаракатланиши туфайли нутқ товушларининг артикуляцияси бузилади. Шу билан бирга, нутқ суръати, тезлиги, мароми, равонлиги, овоз кучи ҳам ёмонлашади. Дизартрияни характерловчи клиник белгилар қуйидагилардан иборат: 1) нутқ мушаклари тонусининг бузилиши; 2) артикуляцион аппарат мушаклари фалажланиши туфайли шартли артикуляция ҳаракатларининг чекланиб қолиши; 3) нафас олиш ҳаракатлари ва овоз ҳосил бўлишининг бузилиши.

Энг кенг тарқалган дизартриянинг псевдобульбар шаклида артикуляцион мушаклар тонуси кучайиб кетади; лаблар, тил, яъни лақ-луқ ҳаракатчанлиги чегараланган бўлади, овоз ва нафас олиш бузилади, бола сўлаги оқиб туради. Бундай бола яхши чайнай олмайди, юта олмайди. Нутқи ноаниқ, дудмал, интонацион жиҳатдан суст, манқаланган бўлади.

Дизартрия нутқ системасининг барча компонентларида қандайдир ўзгаришлар кузатилиши мумкин. Шунга кўра дизартрик болалар бир неча гуруҳларга бўлинади: фонетик нуқсонли, фонетик — фонематик камчиликли болалар; нутқи умуман ривожланмаган болалар. Фонетик характердаги дизартрияда товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш чоралари кўрилса, фонетик — фонематик характердаги дизартрияда товушларни ажратиш, фонематик ўқувни ривожлантириш, ўхшаш товушларни бир-биридан ажратиш, сўз луғатини бойитиш, грамматик тузумни шакллантириб бориш устида иш олиб борилади. Дизартрияни бартараф этишда, кўпинча, комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш, фонетик машқлар ўтказиш, фонетик ўқувни ривожлантириш, луғатни бойитиш, боғланишли-маъноли нутқни ўстириш, ёзма нутқдаги камчиликларнинг олдини олиш устида ишлаш талаб этилади.

Дизартриклар билан махсус логопедик ишлар оғир нутқ камчиликлари бор, мактабгача ёшдаги болалар учун ташкил этилган нутқий

боғчаларда, нутқий мактабларда ёки умумий таълим мактаби қошидаги нутқий синфларда, ҳаракат-таянч органлари жароҳатланган болалар учун ташкил этилган боғча ҳамда мактаб-интернатларда, психоневрологик шифохоналарнинг нутқий бўлимларида олиб борилади. Дизартриянинг енгил шакллари поликлиника қошидаги логопедик кабинетлар, умумтаълим мактабларидаги логопедик пунктларда бартараф этиш мумкин.

Дизартрия қанчалик барвақт аниқланса, уни бартараф этиш, коррекциялаш чоралари ҳам шунча яхши наф беради. Узоқ муддат ичида сабр-тоқат, изчиллик билан логопедик машғулотлар олиб бориб, юқори натижаларга эришиш мумкин. Фақатгина тўғри ташкил этилган комплекс чора-тадбирлар, логопед билан невропатолог ёки психоневролог ҳамда ота-оналарнинг ҳамкорлик қилиши, логопед билан массажист, даволовчи физкультура мутахассисларининг биргаликда ҳамжиҳат бўлиб ишлаши натижасидагина дизартрияни максимал даражада бартараф этиб, боланинг атрофдагилар билан тўғри алоқа боғлаб, бемалол гаплаша оладиган бўлишини таъминлаш мумкин.

Она қорнида ёки туғруқ маҳалида мияси зарар кўрган болалардаги дизартриянинг олдини олиш учун мамлакатимизда бутун бир чора-тадбирлар системаси ишлаб чиқилган бўлиб, бола билан ҳаётининг биринчи онларидаёқ комплекс тиббий-педагогик ишлар олиб борилади. Бунинг учун перинатал патологияли болаларга мўлжаллаб махсус ташкил этилган неврологик стационарлар бор.

Савол ва топшириқлар

1. Дизартрия ва анартрия нуқсонларини таърифлаб беринг.
2. Дизартриянинг келиб чиқиш сабаблари ва механизмлари.
3. Дизартриянинг шакллари.
4. Дизартриянинг даражалари.
5. Бизнинг мамлакатимизда дизартриklarга қандай муассасаларда ёрдам берилади?

Адабиётлар

1. Т.Б. Фличева, Н.А.Чевелева, Г.В. Чиркина. Основы логопедии. М., "Просвещение", 1989.
2. Логопедия. Под. ред. Л.С. Волковой. М., "Просвещение", 1989.
3. Особенности психофизического учащихся специальных школ для детей с нарушением опорно-двигательного аппарата. Под. ред. М.В. Ипполитова. М., 1985.
4. К.А. Семёнова, Е.М. Мастюкова, М.Я. Смуглин. Клиника и реабилитационная терапия детских церебральных параличей. М., 1972.
5. Л.Р. Муминова, М.Ю. Аюпова. Логопедия. Т., "Ўқитувчи". 1993.
6. К. Шодиева. Мактабгача ёшдаги болаларни тўғри талаффузга ўргатиш. Т., 1995.

6. Овоз функцияларининг бузилиши

Овоз физиологияси

Овоз — упкадан чиқаётган ҳавонинг ҳиқилдоқдаги овоз бойламларининг тебранишидан ҳар хил баландликда, куч ва тембрда ҳосил буладиган товушлар йиғиндисидир. Овоз баландлиги овоз бойламларининг тебраниш такрорлигига боғлиқ булади. Овоз бойламлари қанчалик узун ва таранг тортиладиган бўлса, овоз шунчалик баланд чиқади. Овоз баландлиги ҳиқилдоқ мушакларининг ишига қараб ўзгаради. Овоз кучи овоз бойламларининг тебраниш тезлигига, бир-бирига нечоғли зич жипслашувига, чиқиб келаётган ҳаво оқимига боғлиқ. Овоз тембри овознинг асосий тонига обертонлар (қўшимча тон) қўшилиши ва ҳиқилдоқнинг тузилиши хусусиятига боғлиқ бўлиб, одамни овозидан таниш имконини беради. Катта ёшли одам овозининг баландлиги каттагина даражада ўзгара оладиган бўлиб, 4–5 тонни ўз ичига олади. Болалар овозининг диапазони анча кичик. 2–3 яшар бола овозининг баландлиги 3 тондан ошмайди. (Диапазон — киши овози баландлигининг энг паст ва энг юқори чегараси доирасининг ҳажми). Диапазоннинг қандай бўлиши упка, ҳиқилдоқ, артикуляцион аппаратларнинг катта-кичиклиги, кучига боғлиқ. Бола ёши улғайган сайин унинг овози диапазони кенгайиб боради: 4–5 ёшли болаларда 4 тонга, 6–8 ёшда 6 тонга, 9–11 ёшда 8 тон, 12–15 ёшда 8–9 тонга етади. Уғил ва қиз болалар овозининг диапазони бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Болалар балоғатта етганда овоз кескин ўзгаради, болалар овози катталарга хос овозга айланади. Ёш боланинг ҳиқилдоғи катта одамникидан икки баравар кичик булади. Унда овоз бойламларининг фақат четки қисмлари тебранади. Бола улғайган сайин 12–15 ёшда — уғил болаларда — баравар, қиз болаларда эса — $1/3$ ҳисса катталашади. Бу даврга келиб овоз бойламлари йўғонлашади ва узунлигига қараб усиб боради. Уларнинг фақат четки қисми эмас, балки бошидан охиригача тебранади булади. Бу даврда уғил болалар овози ўзгариб, дуриллаб қолади. Расталик — мутация даври деб аталадиган бу давр 3–4 ойдан 1–2 йилгача давом этиши мумкин.

Овоз бузилишлари

Сўзлашиш ҳамда қўшиқ айтиш вақтида гигиена қоидаларига риоя қилмаслик, овознинг зуриқиши, кулоқ оғирлиги, ҳиқилдоқ касалликлари, упка, бронхлар, трахея, юрак ва томир системаси касалликлари, артикуляцион аппарат фаолияти ва тузилишидаги патологик ўзгаришлар ва бошқа сабабларга кўра овоз функциялари бузилиши мумкин. Бунда овознинг бузилиши табиатан органик ёки функционал хилларга ажралиши шартлидир. Органик овоз бузилишларининг дастлабки аломати ҳиқилдоқ функциясининг қисман

айниши энгил ҳиқиллаш пайдо бўлишидир, лекин бунга узоқ давом этган бошқа ўзгаришлар қўшилса, бу камчилик яна ҳам оғирлашиб, купаяди. Органик бузилишларда овоз ҳосил бўлишида иштирок этувчи органларнинг тузилишида патологоанатомик ўзгаришлар бўлгани сабабли, махсус олиб борилган коррекцион ишлар таъсирида овоз коммуникативлик функцияси жиҳатидан тикланса-да, кучи, баландлиги ва тембри жиҳатидан нормал жарангли овоздан озми-кўпми фарқ қилаверади.

Функционал овоз бузилиши овоз ҳосил қилувчи органлар функциясининг вақтинча ўзгариб қолгани натижасида пайдо бўлади, шунинг учун ҳам бунда логопедик машқлар йўли билан овознинг нормал жарангига эришиш мумкин.

Овоз бузилишларини шу тариқа органик ва функционал хилларга ажратиш фониатрик даво ва логопедик машқларни тўғри белгилаш, тўғри ташкил этиш учун катта аҳамиятга эга.

Овоз бузилишларини тўғри аниқлаб олиш учун беморни тегишли мутахассислар клиник (фониатрик, отоларингологик, неврологик), логопедик, психологик томондан обдан текшириб кўришлари керак. Овоз бузилишларини тиббий, логопедик, психологик жиҳатдан таҳлил қилиб, камчилик табиатини янада чуқурроқ ўрганиш, буларни бартараф этиш методлари ва усулларини ишлаб чиқишга имкон беради.

Овоз нуқсонларини аниқлашда: а) нутқ аппаратининг қайси томонлари (ҳаракатчанлиги, идрок этиш қобилияти) бузилгани; б) анализаторнинг қайси (марказий, периферик) бўлими ишдан чиққанини; в) камчиликнинг табиатан қандай (органик, функционал) эканлигини ҳисобга олиш лозим. Бундан ташқари, камчиликнинг қачон пайдо бўлганини ҳам аниқлаб олиш керак.

Органик ва функционал овоз бузилишларининг кўпчилиги бола организми тараққиёти жараёнида бошланган бўлади. Лекин овознинг марказга алоқадор камчиликлари борки, булар туғма бўлиши ҳам, орттирилган бўлиши ҳам мумкин. Овоз нуқсонларининг кўпчилик турлари бошқа нутқ нуқсонларига қўшилиб, шулар билан бирга давом этиб боради (дизартрия, ринолалия, қулоқ оғирлиги натижасида қузатиладиган нуқсонлар ва бошқаларда).

Шундай қилиб, овоз нуқсонлари келиб чиқиш сабабларига кўра, органик ва функционал бўлади. Қайси бўлимда ўзгаришлар борлигига қараб, бу нуқсонлар марказий ёки периферик бўлиши мумкин. Функционал овоз камчиликларида овознинг ҳосил бўлишида иштирок этувчи органлар тузилишида ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмайди. Овоздан нотўғри фойдаланиш, асаб касалликлари, руҳий травмалар функционал овоз бузилишларини вужудга келтириши мумкин.

Органик овоз камчиликлари овоз ҳосил қилувчи органлар марказий ёки периферик қисмларининг айрим зоналарида структура

Ўзгаришлари борлиги ёки улар механик жиҳатдан зарарлангани туфайли юзага келиши мумкин. Периферик характерга эга бўлган овоз нуқсонларига, масалан, овоз бойламларидаги тугунчалар, ҳиқилдоқ папилломатози (сугали, усмалари), ҳиқилдоқ стенози (торайиб қолиши), хроник ларингит, ҳиқилдоқ мушакларининг фалажи ва прези ҳамда бошқа бир қанча ўзгаришлар сабаб бўлади.

Табиатан ҳар хил бўладиган овоз нуқсонлари логопедияда қуйидаги терминлар билан аталади: афония, дисфония, фоностения, ринофония, ринолалия ва ҳоказо.

Афония (лотин тилида — инкор этиш, грек тилида *фонос* — овоз) — бутунлай овоз чиқмаслиги, овоз йўқлиги. Бунда овоз ҳосил қилиш аппаратининг фаолияти ёки тузилишидаги ўзгаришлар натижасида овоз чиқмай қолиб, киши шивирлаб гапирди. Сабабларига кўра афония органик ва функционал бўлади. Ҳиқилдоқнинг ўткир ва хроник касалликлари, ҳиқилдоқ мушакларининг ўсмаси ва фалажида, овоз бойламларидаги ўзгаришларда, папилломатоз, ҳиқилдоқ стенози ва ҳоказоларда органик афония кузатилади. Функционал гипертонусли ва гипотонусли афония, психоген афонияларда ҳиқилдоқ ичидаги мускуллар функцияси бузилади. Афониянинг иккала турида ҳам овоз бойламларининг бутунлай ёки етарли даражада жипслашмаслиги натижасида овоз ҳосил бўлмайди.

Дисфония (*дис* — «бузилиш»ни билдирувчи юклама, *фонос* — овоз сўзидан) — овоз кучи, баландлиги ва тембрининг қисман бузилиши. Дисфония ҳам асосан ҳиқилдоқнинг ўткир ва хроник касалликлари (яллиғланиши, ҳиқилдоқ мушакларининг қисман фалажланиши, турли усмалар ва бошқалар) туфайли юзага келади. Дисфонияда афониядагидан фарқ қилиб, овоз сақланса-да, у заиф, хириллаб чиқадиган, титровчи, узиловчи бўлиб қолади.

Фоностения (грекча *фонос* — овоз, *астения* — кучсиз, дармонсиз сўзларидан) — овоз аппаратида органик ўзгаришлар бўлмаган ҳолда овоз ҳосил қилиш функциясининг бузилиши. Бунда овознинг тез кучсизланиб қолиши, овоз жарангининг сусайиши кузатилади. Фоностения асосан овоз аппаратида ортиқча зўр келганида, тарбиячи, ўқитувчи, ашулачи каби касб эгаларида овоз гигиенасига риоя қилмаслик натижасида касб касаллиги сифатида юзага келади. Боғча ва мактаб ёшидаги болаларда фоностения ҳаддан ташқари зўр бериб гапирилган вақтда, қаттиқ бақариб ашула, шеър айтганда кўрилади.

Мутация туфайли овоз бузилиши — функционал овоз нуқсонларининг бир кўринишидир. Бу камчиликни органик ва функционал ўзгаришлар чегарасидаги овоз нуқсонлари гуруҳига киритиш ҳам мумкин. Мутация — балоғатга етиш даврида ҳиқилдоқнинг тез ўсиши натижасида овоз ўзгариб қолишидир. Овоз аппаратининг баъзи бир бўлимлари ўртасидаги уйғун боғланишларнинг бузилиши овоз ҳосил бўлиш жараёнида пайвасталик йўқолиб

кетишига олиб келади, шунга кура овознинг кучи, тембри, баландлиги айниб, ўзгариб қолади. Натижада бола овози гоҳ паст, гоҳ баланд бўлиб чиқади. Мутация даврида болалар овозини эҳтиёт қилиш, унга зўр келтирмаслик керак. Баъзан мутация ўз муддатидан олдин барвақт (10—11 ёшда), баъзан эса ҳаддан ташқари кечикиб (19—20 ёшда) бошланади. Патологик мутация куринишлари махсус ташкил этилган логопедик чора-тадбирлар ёрдамида бартараф этилиши керак.

Болаларда овозни тиклаш, аслига келтириш

Овоздаги камчиликларни бартараф этиш ишлари болага ҳар тарафлама, комплекс таъсир кўрсатиш йўли билан мутахассис врачлар, фонопед (логопедия фанининг бир соҳаси — фонопедия мутахассиси), тарбиячи, ўқитувчи, ота-оналар ҳамкорлигида олиб борилади. Поликлиника қошидаги логопедик кабинет, ларингологик булимларда болаларга ёрдам ташкил этилади. Стационар шароитида логопед ҳар бир бола билан бир кунда бир неча маротаба 8—10 минутлик машғулот ўтказиши мумкин. Унда ота-оналар логопед топшириқларини бола билан биргаликда ҳар куни бажариб боришлари керак.

Овозни аслига келтириш услублари С. Л. Таптапова, О. С. Орлова, Е. В. Лаврова ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган. Уларнинг фикрича, коррекцион-логопедик ишлар психотерапия, даволаш физкультураси ва дори-дармонлардан фойдаланиб туриб, ортофоник (овозни жойига келтирадиган) артикуляцион, нафас машқлари билан бирга комплекс ҳолда олиб борилса юқори натижаларга эришиш мумкин. Барча ишларни улар икки босқичда ўтказишни тавсия этадилар: 1-босқич — тайёрлов босқичи, 2-босқич — овозни аслига келтириш босқичи. Бола билан тил топиб, яхши гаплашиш, уни ўз кучига ишонтириш, коррекцион ишларнинг мақсад ва вазифаларини тушунтириш учун биринчи босқич психотерапевтик суҳбатлардан бошланади. Сўнгра артикуляцион, нафас машқлари ҳамда даволаш физкультураси ўтказилади. Шу ишлар билан биргаликда унли, ундош фрикатив (ф, с, ш, х, в, з, ж), кейинчалик жарангсиз ва жарангли портловчи (п, т, к, б, д, г) товушларни талаффуз этиш машқлари — овозни тиклаш, мустаҳкамлаш ва автоматлаштириш ишлари олиб борилади. Овозни тиклаш босқичи уч қисмдан иборат бўлиб, унга товушдан овоз ҳосил қилиш, ҳосил қилинган овоз товушини мустаҳкамлаш, табақалаштириш устидаги ишлар кириди.

Овоз сифати, тембри устида олиб бориладиган иш овоз ҳосил бўлишини осонлаштиради, ҳар бир киши учун хос бўлиб, мос тушадиган асосий овоз тонини топишга ёрдам беради. Овозни «и» товушини узоқ талаффуз эттириш йўли билан тиклаш тавсия этилади. Сўнгра «му», «мум» каби бўғинлар мустаҳкамланади. Ҳосил қилинган овоз бўғин, сўз, гапларда мустаҳкамланади. Бу босқичда «у» товушидан

бошланадиган вокал машғулотларнинг аҳамияти катта. Унлиларни (у—ау—аа, о—оу—ао—аа) аввал шивирлаб, сўнгра баланд овоз билан чузиб талаффуз этиш уринлидир.

Яқунловчи босқич — ҳосил этилган овозни нутққа киритиш.

Нутқни тиклаш ишларини 3—4 яшар болаларда муттасил 3—4 ой мобайнида олиб борилса, айниқса, яхши натижаларга эришиш мумкин.

Касалликни даволашдан кўра унинг олдини олиш осон деган гап бор. Овоз кишининг бутун умри давомида ривожланиб боради. Бу вақтда овоз турлича зарарли таъсирларга учрайди. Бу таъсирларга узоқ вақт давомида кўп марта берилиб туриш овознинг у ёки бу даражада бузилишига олиб келади.

Ота-оналар, боғча тарбиячилари, мактаб ўқитувчилари овоз бузилишларининг олдини олишлари керак. Профилактика ишлари илк болалик чоғидан бошланади, бунда овоз ривожланишида бўлиб ўтадиган мутация даври алоҳида аҳамият касб этади. Профилактика ишлари нуқсонларнинг олдини олиш, соғлом овозни тарбиялаш, овозни машқ қилиб боришни ўз ичига олади. Умумгигиена талабларига риоя қилиш, организмни шамоллашдан сақлаш каби эҳтиёт чоралари ҳам профилактика жумласига киради. Мумкин қадар баланд овозда гапирмаслик, айниқса, грипп, ларингит касалликлари вақтида ашула, шеърлар айтишдан сақланиш керак. Узоқ вақт тинмай қушиқ айтиш ҳам анча зарарли. Бундан ташқари, югуришдан сўнг ва қаттиқ ҳаяжон вақтида ашула айтмаслик лозим, чунки бунда нафасга зур келиб, овоз нотўғри ҳосил бўлади. Овоз аппаратидан ўз ўрнида фойдаланиш зарур. Бошқа овоз диапозонида гапиришга ҳаракат қилиш, ашула айтиш репертуарини нотўғри танлаш ҳам овозда ўзгаришлар рўй беришига олиб келади.

Ўсмирлар эса овоз мутацияси даврида маълум муддат пастроқ овозда гапириши, ашула айтмасликлари мақсадга мувофиқдир.

Хроник тонзиллит, аденоид, полипларни вақтида даволаш ва буларнинг олдини олиш, вақти-вақти билан отоларинголог текширувидан ўтиб туриш ҳам овоз нуқсонларининг профилактикасига ёрдам беради.

Савол ва топшиқлар

1. Овоз қаерда ва қандай ҳосил бўлади?
2. Овозда қандай бузилишлар бўлиши мумкин, нима учун?
3. Овоз бузилишларининг олдини олиш йўллари ва усуллари.
4. Овози бузилган болаларга қайси муассасаларда ёрдам берилади?

Адабиётлар

1. С. Л. Топтапова. Коррекционно-логопедическая работа при нарушениях голоса. М., 1984.
2. И. Максимова. Фониатрия. М., 1987.

3. Т. Б. Филличева и др. Основы логопедии. М., 1989.
4. Логопедия. Под ред. Л. С. Волковой. М., "Просвещение", 1989.
5. К. П. Беккер, М. Совак. Логопедия. М., 1981.
6. Л. Р. Мунинова, М. Ю. Аюпова. Логопедия. Т., "Ўқитувчи", 1993.

7. Нутқ суръати, равонлигининг бузилиши

Сўзлаш тезлигининг бузилиши

Нутқ — одамларнинг узаро муносабатда бўлиши, алоқа боғлашида асосий қурол бўлиб, киши ўз фикри, хоҳиш-истакларини нутқ орқали атрофдагиларга билдириши, ўз кечинмаларини ифода этиши мумкин. Ана шунинг учун ҳам нутқ киши фикрлаш қобилиятининг асоси, унинг бир воситаси бўлиб хизмат қилади. Фикрлаш жараёнлари — таҳлил қилиш, синтезлаш, таққослаш, умумлаштириш ва бошқалар боланинг нутқ ўзлаштиришига боғлиқ. Бола нутқи ўса борган сайин бу жараёнлар ҳам ривожланиб, кенгайиб боради.

Нутқ киши руҳий фаолиятида ҳам бевосита иштирок этиб, эслаш, хотира жараёни ифодасига мантиқий фикрлаш характерини беради, идрокни кучайтиради. Нутқ киши иродасининг шаклланишида ва айниқса, ҳис-туйғуларини ифодалашда ҳам жуда катта роль ўйнайди.

Бола бир, икки ёшида ўйлаб, фикрлаб айтиладиган айрим сўзларнинг маъносини тушуниб, буларни ўзи ҳам талаффуз қила бошлайди, кейинчалик эса нутқи аста-секин ўсиб, ривожланиб боради, бу эса боланинг соғ-саломат ўсиб боришининг асосий, муҳим кўрсаткичларидан биридир. Баъзи болаларда эса бунинг акси бўлиб, умумий нутқнинг ўзига хос камчиликлари нутқ фаолиятининг ҳар хил томонларида кўринади, уларнинг фаол, оғзаки нутқи одатдагича ривожланмай қолади. Бола нутқидаги камчиликлар, ўзгалар нутқини тушунишидаги қийинчилик уларни атрофдагилар билан мулоқотда бўлиши, ўз генгқурлари билан қушилиб кетишини қийинлаштиради ҳамда фикрлаш ва бошқа руҳий жараёнларига кескин таъсир қилади, натижада боланинг ўзлаштириш қобилияти билан бирга унинг шахси ҳам ривожланишда орқада қола бошлайди.

Нутқ қобилиятининг ривожланмаганлиги нутқ мароми (яъни суръати, тезлиги), шунингдек, ифодали қилиб гапириш, ўқиш маънаси билан ҳам белгиланади. Гапириш, сўзлаш тезлиги, нутқ мароми гапириладиган даврда сўзлар орасидаги паузанинг узун ёки калиталигига боғлиқ. Одатда, киши шошилмасдан гапирганида бир секундда 9 тадан 14 тагача, тез гапирганда эса 15—20 товуш талаффуз этади ва ҳар бир товуш аниқ, англаб бўладиган даражада эшитилади.

Нутқ суръати, яъни гапириш, сўзлаш тезлигининг бузилиши икки хил бўлади: ниҳоятда секинлашган нутқ; тезлашган нутқ.

Ниҳоятда секинлашган — брадилалия нутқнинг монотонлиги ва ноаниқлиги билан бирга қўшилиб, аралаш ҳолда учрайди. Брадилалиянинг келиб чиқишига умумий лоқайдлик, нутқ мускуллари ишининг бузилганлиги сабаб бўлиши мумкин. Брадилалия кўпинча ақли заиф ва бирор руҳий касалликка чалинган кишиларда учрайди. Бу касалликда тормозланиш жараёни қўзғалиш жараёнидан устун туради. Брадилалиянинг бошланишида тарбия, тақлид қилиш, интоксикация ва астенизация каби омиллар ҳам аҳамиятга эга. Шимолий мамлакатларда яшовчи кишиларнинг гапириш усули брадилалияга ўхшаб кетади. Лекин бу мамлакатларда шундай гапириш одат тусига кириб қолган ва патология бўлиб ҳисобланмайди. Брадилалия ички ва ташқи нутқ тезлиги ва маромининг бузилиши, овознинг бир хил, монотон бўлиши, сўзлар орасидаги паузаларни узайтириб юбориш — сўзларни чўзиб гапириш, товушлар орасидаги паузаларни узайтириб юбориш билан намоён бўлади ва ҳоказо. Брадилалия билан касалланган кишиларнинг чўзиқ, қовушмаган нутқи тингловчилардан уларни ниҳоятда диққат билан эшитишини талаб қилади. Ўртача ва кучсиз брадилалия билан касалланган кишилар ўз нутқидаги камчиликни сезмайдилар ҳам. Брадилалиянинг оғирроқ хилларида эса киши нутқидаги камчилигини сезади ва бундан руҳан қийнала бошлайди. Бундай кишилар илож истаб, логопедларга мурожаат қилганларида кўпинча гапларини одамлар тушунмаслиги ёки кўпчилик у билан гаплашишни ёқтирмаслигидан шикоят қилади.

Брадилалия аксари асабий ёки руҳий касалликка алоқадор бўлади. Брадилалия марказий нерв системасининг органик касалликлари, бош мия шикастланиши, унда усма пайдо бўлиши натижасида ҳам учраб туради. Бундай ҳолларда нутқ суръатининг бузилиши, айниши, умумий моториканинг секинлашуви, сусайиши, тормозланиши умумий лоқайдлик билан бирга учрайди. Брадилалияни тузатишда логопедиянинг алоҳида усуллари, шахсан қайта тарбиялаш воситалари, ҳар хил дори-дармонлар, нафас гимнастикасининг алоҳида шакллари, логопедик ритмика, физиотерапия ва бошқалардан кенг фойдаланилади.

Логопедик таъсир асосан қуйидагиларга эришишни кўзда тутлади: а) гапириш жараёнида тез ва аниқ ҳаракатларга эришиш; б) тез гапириш йули билан тез гапириш реакциясини туғдириш; в) ички нутқ тезлигини оширишга эришиш (ташқи муҳит таъсирлари, ҳаракат ва ритмика ёрдамида); г) тез ўқиш ва ёзишга ўргатиш; д) ифодали, онгли ўқишга ўргатиш. Бунда логопед гапириш тезлигини оширишни талаб этар экан, боланинг имкониятларини, қобилятини, чарчаб қолмайдиган бўлишини ҳисобга олиши ва нутқда иштирок этадиган мускуллар ҳаракатини ривожлантирадиган нутқ машқларини олиб бориши, логопедик ритмика ва мусиқа машқларини ташкил этиши лозим.

Нутқ суръатининг патологик тезлашиши, ҳаддан ташқари бидирлаб, тез гапириш — тахилалия деб юритилади. Тахилалия нутқ тезлиги бузилишининг мустақил шакли эканлигини биринчи марта Ю. А. Флоренская 1933 йилда исботлаб берган. Кейинчалик бу фикрнинг туғрилигини кўп олимлар тасдиқлашди, шу билан бирга тахилалиянинг наслдан-наслга ўтиши ҳам исботланди. Лекин тахилалия баъзан ташқи муҳит омилларига (тарбиянинг нотўғри бўлиши, тақлид қилишга) ҳам боғлиқ булади.

Тахилалияга, одатда, ташқи ва ички нутқнинг тезлашувидан ташқари умумий моториканинг ва бошқа руҳий жараёнларнинг тезлашиши, одатдан ташқари фаоллик, жонсараклик ҳам хос булади. Тахилалия билан касалланган кишилар нутқи баҳслашиш ёки тез гапириш зарур бўлиб қолган вақтларда, айниқса, тезлашади ва шошқалоқлик авжига чиқиб, сўзлаётган кишининг диққати ҳам сочила бошлайди. Гапда тутилиб қолиш, ибораларни қайтариш, қўшимчалар ўрнини алмаштириб юбориш, гапни бузиб гапириш ва фикрларни ноаниқ ифодалаш каби камчиликлар кўп учрайди. Лекин гапираётган киши нутқига эътибор бериладиган бўлса, у тезда тўғри гапира бошлашга қайтади, тутилиб гапириш йўқолади, аммо сўзлаш тезлиги бошқаларникига нисбатан юқорилигича қолаверади.

Тахилалия билан касалланган кишиларни даволашнинг асосий тамойиллари 1935 йилда Ю. А. Флоренская ва З. А. Ходорова томонидан ишлаб чиқилди. Гапириш ортопедияси асосан жамоа орасида тушунтириш психологияси орқали олиб борилади. Бундай кишиларнинг нутқига эътибор бериш, гапириш тезлигини туғрилаб бориш, мантиқий фикрларни тарбиялаш, улардаги камчиликларни бартараф этишда катта аҳамиятга эгадир. Бунда асосий диққат умумий психомотор қўзғалишини камайтириш мақсадида даволаш физкультураси, дори-дармонлар ва физиотерапия ёрдамида шахснинг патологик хусусиятларини қайта куришга қаратилади. Тахилалияни даволаш курси мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болаларда 6 ойдан бир йилгача давом этади.

Тарбиячи ва ўқитувчилар тез гапирувчи болаларни тегишлича маслаҳатлашиб, даво йўллари белгилаб олиш учун ўз вақтида психоневролог, логопедларга юборишлари керак.

Шундай қилиб, нутқ суръати, равонлигидаги нуқсонлар — брадилалия ва тахилалия мураккаб, боланинг умумий ривожланишига салбий таъсир этувчи нуқсонлар бўлиб ҳисобланади. Брадилалия ва тахилалия нуқсонлари, уларнинг турлари, кўринишлари, келиб чиқиш сабаблари, кечилишидаги механизмлари, дифференциал ташхиси логопедияда ҳали ҳар томонлама тулиқ ўрганилган эмас.

Савол ва топшириқлар

1. Нутқ суръати, равонлигида кузатиладиган нуқсонларни таърифлаб беринг.
2. Брадилалия нуқсони нимадан келиб чиқади? У нутқда қандай ифодаланади?
3. Тахилалия нуқсони нимадан келиб чиқади? У нутқда қандай ифодаланади?
4. Тарбиячи ва ўқитувчилар нутқ суръати, равонлигида камчилиги бўлган болаларга қандай муносабатда бўлишлари керак?

Адабиётлар

1. К. П. Беккер, М. Совак. Логопедия. М., 1981, стр. 195.
2. М. Зеeman. Дети с ускоренной речью (тахилалией). Расстройства речи в детском возрасте. М., 1962, стр. 266.
3. В.С. Кочергина. Брадилалия, тахилалия, спотъжание (Расстройства речи в детском возрасте). М., 1969, стр. 214.
4. В.И. Селиверстов. Заикание у детей. М., 1979.
5. Логопедия. Под ред. Л.С. Волковой. М., 1989.
6. Н.П. Тяпугин. Заикание. М., 1966.
7. Л. Муминова, М. Аюпова. Логопедия. Т., 1993.

Тутилиб гапириш

Тутилиб гапириш ҳам нутқ нуқсони бўлиб, нутқ суръати, мароми ва равонлиги бузилиши билан таърифланади. Бунда нутқнинг коммуникатив функцияси издан чиқади, яъни бекаму қўст, ростакам алоқа воситаси бўлмайд қолади, бундай нутқни тинглаб, тушуниш баъзан қийин бўлади ҳам.

Тутилиб гапиришга асосан нутқ аппарати мускулларининг равон ишлаш олмаслиги, пайлари, толаларининг тортишиб қолиши сабаб бўлади.

Чет эл ва ўзбек олимларининг таъкидлашича, дунё болаларининг 2 фоизда тутилиб гапириш нуқсони кузатилади.

Буюк рус психиатори И.А.Сикорский тутилиб гапириш “болалар касаллиги” деб атаган эди, чунки бу камчилик асосан икки ёш билан беш ёш орасидаги болаларда нисбатан кўпроқ учрайди. Бу даврда бола тилининг грамматик тузилишини катталарга тақлид этиш йўли билан аста-секин ўзлаштириб боради, сўзлари маълум тартибда жойлашган гапларни ўрганайди, ўз фикрларини атрофдагиларга маъноли нутқ орқали ифодалай бошлайди. Боланинг ўзлаштириш қобилияти бу даврда ниҳоятда кучли бўлади, масъулият, ўз-ўзига талабчанлик ортиб боради. Бироқ баъзи болаларнинг гапириш суръати, мароми, равонлиги бузилади. Улар тутилиб, сўзларни охиригача талаффуз этмай, шошиб-пишиб, товуш, бўгин, сўзларни қайта-қайта

такрорлаб ёки, аксинча, тўхтаб қолиб, сўнгра зўр куч билан, қийналиб талаффуз этадилар — бу тутилиб гапириш, дудуқланиш деб айтилади. Шу билан бирга, бола хулқ-атворида, умумий ҳолатида ҳам маълум ўзгаришлар кузатилади. Арзимаган нарсадан хафа бўлиш, ҳаяжонланиш, инжиқлик, гапиришдан кўрқиб аломатлари пайдо бўлади. Бундай руҳий ҳодисалар тутилиб гапиришни кучайтиради, баъзи болаларнинг камгап бўлиб қолишига сабаб буладики, буни неврозга ўхшатишади. Шу муносабат билан шифокорлар тутилиб гапириш, дудуқланишни — логоневроз, яъни нутқ неврози деган истилоҳ билан юритадилар.

Тутилиб гапиришнинг дастлабки белгилари турлича вужудга келиши, турлича намоён бўлиши мумкин. Баъзан бу нуқсон сезилмасдан аста-секин бошланади. Ота-оналар бола эркаланиб гапиряпти деб ўйлаб, унинг билинар-билинмас тутилиб гапиришидан ҳатто завқланадилар ҳам, бола шошиб ёки ҳаяжонланиб гапирганида нутқида тутилиши янада кўпаяди, бола гапирмоқчи бўла туриб, бирдан тўхтаб қолади. Тутилиб гапириш мутизм ҳолида ҳам бошланиши мумкин. Мутизм — вақтинча соқовлик, вақтинча нутқ йўқолиши деган маънони билдиради. Бундай ҳолат руҳий травма, руҳан қаттиқ ҳаяжонланиш натижасида вужудга келиши ва бир неча кунгача давом этиши мумкин. Мутизм ҳолатидан сўнг бола аксари тутилиб гапира бошлайди.

Тутилиб гапириш камчилиги тахилалаядан сўнг бошланиши ҳам мумкин.

Тутилиб гапириш вақтида нутқ аъзоларининг маълум бўлимларидаги пайлар тортишиб туради. Пай тортилишининг хилига қараб, тутилиб гапиришнинг икки тури: клоник ва тоник туридаги тутилиб гапириш тафовут қилинади. Клоник туридаги тутилиб гапиришда товуш, бўгин ёки сўз бир неча марта такрорланади, тоник типда эса бола гапдан бирдан тўхтаб қолади ва товуш, бўгин ёки сўзни маълум бир паузадан сўнг зўр куч билан, қийналиб талаффуз этади. Пауза бир секунддан 1 минутга қадар чўзилиши мумкин. Пауза қанчалик узоқ бўлса, тутилиб гапириш камчилиги шунчалик рўйи-рост ифодаланган бўлади. Амалда тутилиб гапиришнинг соф клоник ёки соф тоник хили камдан-кам учрайди. Кўпинча тоно-клоник ёки клоно-тоник типдаги тутилиб гапириш кузатилади.

Пай тортишиши вақтида нутқ аъзоларининг барча бўлимларида ўзгаришлар кузатилади, шунга кўра бир товуш, бўгин ёки сўз тутилиб талаффуз этилганидан кейин бошқалари пайдар-пай уланиб кетади.

Тутилиб гапириш нуқсони — нутқнинг асосан функционал характердаги мураккаб камчилигидир. Унинг органик характердаги тури мураккаб органик камчиликлар пайтида кузатилиши мумкин.

Тутилиб гапиришда бола доимо янгидан-янги одат чиқариб туради. Бола ўз нуқсонини атрофдагиларга билдирмаслик мақсадида турли

хил ҳийла-найранглари ишлатади, масалан, бошини силкитиб, кўзларини олайтиради ёки тебраниб туриб, кўли, оёғи билан ортиқча ҳаракатлар қилиб туриб гапиради. Тутилиб гапирувчилар назарида ҳамма уларни мазах, масхара қилаётгандек бўлиб туюлади. Шунга кура улар ҳийла-найранглари яна ҳам кўпроқ ишлатишга ҳаракат қиладилар. Бироқ бундай хатти-ҳаракатлар билан атрофдагилар диққатини ўзларига кўпроқ жалб этадилар, натижада тутилиб гапириш янада зураяди. Бола ёши улғайган сари ҳийла-найранглари билан бир қаторда нутққа алоқадор ҳийла-найранглари ишлатиш одат бўла бошлайди. Айрим товуш, сўз, гаплар болага мураккаб бўлиб туюлади. У, назарида, айнан шу товуш ёки сўз келганда, тутилиб қолишим мумкин, деб гап вақтида уларни бошқа товуш ёки гаплар билан алмаштиришга ҳаракат қилади. Баъзан бундай уринишлар муваффақиятли чиқади ва бола нутқнинг раво, бир текис бўлишига эришади, бироқ ифодаланаётган фикр чалкашиб, мазмуни ўзгаради, сўзлар пойма-пой бўлиб қолади.

Тутилиб гапириш, дудуқланиш боланинг умумий ҳолати, ҳис-туйғуларига боғлиқ нутқ камчилиги бўлганидан бола уйда, ўзига яқин кишилари билан суҳбатда бўлганда, ҳаяжонланмасдан гапирганида бу камчилик кўпинча кузатилмайди. Бироқ кўпчилик орасида, гуруҳда, синфда, бегона вазиятда ҳаяжонланиб, шошиб гапириш вақтида дудуқланиши рўй-рост сезилиши мумкин. Турмуш шароитидаги, об-ҳаводаги ўзгаришлар, йил фасли ҳам бола нутқида таъсир кўрсатиши мумкин.

Тутилиб гапиришнинг сабаби нима, бу камчилик нима учун беқарор ва ўзгарувчан, қайталаниб турадиган бўлиши мумкин, деган масалаларни аниқлаш мақсадида олимлар томонидан кўпгина изланишлар олиб борилган. Тутилиб гапириш камчилиги инсонларда қадимдан кузатилади. Айрим олимлар тутилиб гапириш — бу организмнинг умумий касаллиги деб, уни дори-дармонлар билан даво қилишни тавсия этганлар. Бошқалари эса, тутилиб гапириш артикуляцион аппарат тузилишидаги ўзгаришлардан келиб чиққан нуқсон деб, уни артикуляция аъзоларини операция йўли билан бартараф этишни тавсия этганлар. Лекин бу усул ҳам яхши натижа бергани йўқ.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўпчилик олимлар тутилиб гапиришнинг асосий сабаби невроз деб ҳисоблаб келдилар. Аммо неврознинг хилини, механизмларини аниқлашда бир фикрга келишмай, турли фаразлар баён этилди, чунончи, олимлар тутилиб гапириш невроз касаллигининг бир тури, деган хулосага келдилар. Бу хулосага рус физиологи И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти асос бўлди. И.П.Павловнинг таълимотида кўра, невроз олий нерв фаолиятининг функционал заифлик белгиси, яъни кўзгалиш ва тормозлаш жараёнлари муносабатининг бузилишидир.

Ана шундай ўзгариш натижасида бош мия пўстлогининг маълум қисмларининг функциялари бошқача тусга кириб, бош мия нервларининг ишлаш жараёни сусаяди, бош мия пўстлоғи ва пўстлоқ ости нервлари ўртасидаги алоқалар бузилади ва бунинг оқибатида боланинг турли аъзоларида маълум патологик ўзгаришлар кузатилади, масалан, юрак неврози, буйрак неврози, нутқ неврози пайдо бўлади ва ҳоказо. Нутқ неврози, яъни логоневроз нутқ аъзоларида пай тортишишларига олиб келадики, бунинг натижасида бола тутилиб гапирадиган, дудуқланадиган бўлиб қолади.

И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти типлари ҳақидаги таълимотидан кўринадики, тутилиб гапириш нуқсони — бу олий нерв фаолиятидаги функционал ўзгаришларининг белгиларидан биридир. Бу нуқсон кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг мувозанати бузилишидан келиб чиқади.

Ҳозирги замон логопедиясида тутилиб гапириш сабаблари икки гуруҳга ажратилади: 1) тутилиб гапиришга мойиллик туғдирадиган муҳит шароитлари; 2) бу камчиликни бевосита келтириб чиқарадиган сабаблар. Биринчи гуруҳга олий нерв системасининг умумий заифлигига, нутқ механизмларини бошқаришда иштирок этадиган олий нерв жараёнларининг бузилишига сабаб бўлувчи турли хил ички ва ташқи омиллар киради. Буларнинг ҳаммаси болаларда тутилиб гапиришга мойиллик пайдо қилади-ю, лекин ўзи бу камчиликка ҳали бевосита сабаб бўлмайди. Боланинг дудуқланадиган ҳолга тушиб қолиши учун унда ана шундай мойиллик устига бошқа сабаблар ҳам бўлиши керак, чунончи: 1) нерв системасининг касалланиши; 2) нерв системасига салбий таъсир этувчи оғир кечган юқумли касалликлар; 3) руҳий травмалар, яъни нерв системасини кучли таъсирлантирадиган руҳий кечинмалар — қаттиқ кўрқиб, оиладаги тортишувлар ва бошқалар; 4) оғир нутқий камчиликлар; 5) нотўғри тарбия; 6) нутқи энди ривожланиб келаётган даврда болага ҳаддан ташқари кўп, ёшига мос келмайдиган, мураккаб билимлар бериш, масалан, шеър, ашула, дostonлар ёдлатиш шулар жумласидандир.

Кўпчилик ота-оналар тутилиб гапиришнинг асосий сабаби боланинг кўрқиб ёки наслида шундай камчилик борлиги деб ҳисоблайдилар. Тўғри, кўрқанидан, қаттиқ чўчиганидан сўнг айрим болалар тутилиб гапирадиган, дудуқланадиган бўлиб қолади. Бироқ болалар ҳаётда фавқулоддаги воқеалардан тез-тез чўчиб туради, аммо бундан фақат баъзи бирлари тутилиб гапиради. Чунки бундай болаларда тутилиб гапиришга олдиндан мойиллик борлиги, яъни улар нерв системасининг сустлиги, асабийлашганлиги шунга замин яратади. Ота-оналарнинг ароқхўрлиги, болани тез-тез жазолаб туриши, боланинг оғир юқумли касалликлар (айниқса кўкйўтал) билан оғриши, режимга риоя қилмаслиги ва бошқалар нерв системаси фаолиятининг бузилишига олиб келади. Нутқнинг кечикиб ривожланиши ундаги

қўпол нуқсонлар, болага ҳаддан ташқари қўп билим бериш, ёшига мос келмайдиган асарларни ёд олдириш, барвақт ўқишга юбориш ҳам нерв системасини сусайтиради ва тутилиб гапириш нуқсони учун мойиллик яратади. Боланинг табиатан тақлидчан бўлиши ҳаммага маълум. Тутилиб гапириш тақлидчанлик натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Бола тутилиб гапирувчи онаси ёки опасига тақлид этиб, ўзи ҳам тутилиб гапира бошлайди. Атрофдагилар эса, шунга қараб боладаги тутилиб гапириш наслдан деб ўйлаши мумкин. Баъзи олимлар ҳам тутилиб гапириш наслдан-наслга ўтадиган нуқсон деб ҳисоблайдилар (Э.Фрешельс, Д.Г.Неткачев ва бошқалар). Ўзбек олимларининг таъкидлашича, нутқ ва тил ижтимоий ҳодиса бўлиб, улар тақлид этиш йўли билан шаклланади. Бола нутқи фақат одамлар орасида, мулоқот йўли билангина ривожланиши мумкин. Агар бола билан ҳеч ким гаплашмаса, у тилга кирмайди, гапирмайди. Демак, нутқ ва тил наслдан-наслга ўтмайди. Шундан келиб чиқадики, тутилиб гапириш нуқсони наслдан ўтмайди. Ҳозирги вақтда олимларимиз тутилиб гапириш нуқсони наслдан ўтмаслигини аниқлашган бўлса ҳам бу ҳақда ҳали анча тортишувлар мавжуд. Тутилиб гапириш наслдан-наслга ўтмайди, лекин унга мойиллик ўтиши мумкин, деб таъкидлайди айрим олимлар. Невр системасининг сустлиги ирсий бўлиши болага отаси ёки онасидан ўтиши мумкин. Агар бола туғри тарбияланиб, яхши шароитда яшаса, унда мойиллик бўлишига қарамай, у тутилиб гапириш нуқсонига дучор бўлмайди. Ва аксинча, мойиллик бўлса-ю, бунинг устига шу камчиликни бевосита келтириб чиқарадиган сабаблардан биронтаси таъсир ўтказадиган бўлса, бола тутилиб гапирадиган бўлиб қолиши мумкин.

Тутилиб гапириш нуқсонининг олдини олиш, уни бартараф этиш йўллари, усуллари хилма-хилдир. Уларни танлашда боланинг ёши, ўзига хос хусусиятлари, характери, хулқ-атвори, ўз нуқсонига бўлган муносабати, турмуш шароити, тутилиб гапириш даражаси ва қўпгина бошқа омиллар ҳисобга олинади.

Тутилиб гапириш нуқсонининг белгилари, келиб чиқиш сабаблари, турлари, кетиши, яъни итиология, симптоматикасини таҳлил қилиш бу мураккаб нуқсонни бартараф этиш учун комплекс усул, яъни усуллар йиғиндисини қўллаш лозимлигини курсатади. Бунда логопеднинг шахсини, нутқини қайта янгидан тарбиялаш зарур. Комплекс усул логопед ва шифокорларнинг ҳамкорликда ишлашини тақозо этади. Комплекс тадбирларнинг асосий вазифаси логопеднинг нерв системасини даволаш, пай тортишишларини камайтириш ёки бартараф этиш. Гапириш вақтида нафас олишни тарбиялаш, овозини йўлга қўйиш устида ишлаш. Умумий ва нутқ моторикасидаги камчиликларни йўқотиш, иккиламчи руҳий асоратларини (инжиқлик, гапиришдан қўрқиш, тортинчоқлик, ўзини камситиш, ўз кучига ишонмаслик ва бошқаларни) бартараф этиш,

тўғри, текис, равон нутқни тарбиялаб маромига етказиш (талаффуз, лугат, грамматик тузумларини). Комплекс тадбирлар ичида тўғри нутқни тарбиялаш ишлари биринчи ўринда туради. Логопед шу мақсадга эришиши йўлида унга шифокорлар дори-дармон билан физиотерапия аутодренинг гипноз усуллари билан ёрдам берадилар, демак, комплекс тадбирларининг таркибий қисмини логопедик машғулотлар системаси ташкил этади. Ҳозирги кунда тутилиб гапириш нуқсони турли хил логопедик машқлар системаси асосида бартараф этилмоқда. Тутилиб гапириш нуқсони мактабгача ёшдаги болаларда С.А.Миронова, Г.А.Волкова, В.И.Селверсто, Н.А.Чевелева ва бошқалар; мактаб ёшидаги болаларда А.В.Ястребова, Р.Е.Левина, Н.А.Чевелева, С.М.Любинская, В.И.Селверсто ва бошқалар, ўсмирлар ва катта ёшдаги кишиларда И.Ю.Абилова, Л.Э.Андропова, А.Я.Евгенова, М.В.Смирнова ва бошқаларнинг системаси асосида бартараф этилмоқда. Барча системаларда логопедик ишни бир-бирига пайваста бўлган 3 та йўналишда олиб бориш тавсия этиладики, булар: ортиқча руҳий асоратларни бартараф этиш; нотўғри рефлексларни йўқотиб, янги кўникма ва малакаларни шакллантириш; дидактик тамойилларга риоя қилган ҳолда нутқнинг барча таркибий қисмлари устида ишлаш. Беморни ҳар қандай шароитда атрофдагилар билан бемалол, равон, ифодали нутқ орқали алоқада бўлишга ўргатиш ҳам жуда муҳим. Тутилиб гапирувчилар билан олиб бориладиган ишлар логопед ва шифокорнинг режасига мувофиқ бўлади. Иш индамаслик режимидан бошланади, бунда логопатнинг мумкин қадар камроқ гапириши учун унга қулай шароит яратиб бериш керак. Тарбиячи, ўқитувчи ва атрофдагилар бундан хабардор бўлиб, ҳар хил саволлар билан мурожаат қилмасликка, шеър ва эртақлар айттирмаслик, доска олдида чақирмасликка ҳаракат қилишлари лозим, болани жамоат ишларидан вақтинча озод этиб қўйиш маъқул. “Индамаслик” режими тутилиб гапирувчининг кўркмай, шошмай, равон гапириши учун имкон яратиб беради. Уни руҳий асоратлардан озод этади. Ушбу режим боғча ёшидаги болалар, хуллас, барча ёшдаги тутилиб гапирувчи кишилар билан ўтказилиши зарур, чунки у нутқни янгидан қуришга шароит яратиб, имкон очиб беради. Ота-оналар логопедик машғулотларга қатнаб, уйга берилган вазифаларни бажаришга болага яқиндан ёрдам берадилар. Логопед тарбиячи ва ўқитувчилар билан биргаликда ишлаши тутилиб гапирувчи болага ўз жамоасида тегишли ўринни эгаллашга, атрофдагиларнинг болага тўғри муносабатда бўлишни таъминлашда катта аҳамиятга эга. Логопедик ишнинг сўнгги босқичларида логопедик машғулотлар асосида болалар тегишли вазифа, топшириқларни тайёрлаб, уни тенгдошлари сингари равон, аниқ нутқдан фойдаланган ҳолда бажаришлари лозим.

Тутилиб гапириш нуқсонини бартараф этишда ўспиринлик даври энг қийин давр бўлиб ҳисобланади, чунки бу даврда боланинг

ривожланишида физиологик, психологик ўзгаришлар рўй беради. Мактабгача ёшдаги даврда бартараф этилган нуқсон бу даврда баъзан қайталаниши мумкин, рецидив деб шунга айтилади. Рецидив бўлганида логопат болада логопедик машғулотлар таъсирига ишонч сусаяди. У билан энди стационарларда, махсус мактаб-интернатларда, болалар поликлиникаларида, психоневрологик диспансерлар ва санаторийларда махсус логопедик ишлар ўтказишга тўғри келади.

Ота-оналар, тарбиячилар, ўқитувчилар, болаларнинг ёшлик чоғидан бошлаб тутилмасдан, тўғри, раван гапира олишига эътибор беришлари, нутқдаги нуқсонларнинг олдини олишларига уз вақтида киришишлари зарур.

Ўзбекистонда тугилиб гапириш нуқсони махсус нутқий мактабгача тарбия муассасаларида, мактаб қошидаги нутқий синфларда, оғир нутқ нуқсонлари бўлган болалар учун ташкил этилган махсус мактаб-интернатлар, логопедик клиникаларда (поликлиника, психоневрологик диспансер-санаторийлар қошида) бартараф этилмоқда.

Савол ва топшириқлар

1. Тугилиб гапириш нуқсони бошқа нуқсонлардан нима билан фарқ қилади?
2. Тугилиб гапириш нуқсони нималардан келиб чиқади?
3. Комплекс чора-тадбирлар деганда нимани тушунасиз?
4. Тугилиб гапирувчи кишиларга қаерда ва қандай ёрдам ташкил этилмоқда?

Адабиётлар

1. Логопедия. (Л.С.Волкова, Р.И.Лалаева, Е.М.Мастюков и др.). Под ред. Л.С.Волковой. М., "Просвещение", 1989.
2. *Н.А.Власова*. Логопедическая работа с заикающимися дошкольниками. М., 1959.
3. Заикание (Под ред. Н.А.Власовой, К.П.Беккера.). М., 1983.
4. Основы теории и практики логопедии (Под ред. Р.Е.Левинной). М., 1968.
5. *В.И. Селиверстов*. Заикание у детей. М., 1979.
6. *Н.А.Чевелева*. Исправление заикания у школьников в процессе обучения. М., 1978.
7. *А.В. Ястребова*. Коррекция заикания у учащихся общеобразовательной школы. М., 1980.
8. *Л.Ф. Спицова, А.В. Ястребова*. Учителю о детях с нарушениями речи. М., "Просвещение", 1985.
9. *О.В. Правдина*. Логопедия. М., "Просвещение", 1969.

8. Суз ва жумла тузилиши камчиликлари

Алалия ҳақида умумий маълумот

Алалия (грекча *а* — йўқ, *лали* — нутқ, гапираман) — умумий нутқ ривожланишининг каттагина камчилиги, физиологик эшитиш

қобилияти сақланган ҳолда гапира олмаслик, соқов бўлиш. Бу нуқсон нутқнинг батамом йуқлиги ёки унинг кам тараққий этганлиги билан характерланади.

Олимларнинг таъкидлашича, алалия бош миянинг чап ярим шаридаги нутқни идора этувчи зоналарнинг ҳомиладорлик даврида ёки боланинг илк ёшида жароҳатланиши, кам тараққий этганлиги натижасида вужудга келади, анализаторларнинг фаолияти секинлашади.

Амалиёт шуни қурсатадики, алалик болаларнинг баъзиларида жисмоний ва ақлий ривожланиш ҳам секинлашади. Бу ҳол уларни бошқа камчиликлари бор болалардан ажратиб олишда қийинчиликларни туғдиради. Алалик болаларда ақлий ва бошқа камчиликлар иккиламчи ҳодиса сифатида вужудга келади. Борди-ю, алалия барҳам топиб, нутқ тикланадиган бўлса, улардаги иккиламчи ҳодисалар камаяди ёки батамом йуқолиб кетади. Мактабгача ёшдаги алалик болаларга махсус нутқ боғчаларида ўз вақтида туғри ёрдам бериб, тегишли чоралар кўрилса, улар оммавий мактабнинг биринчи синфидан бошлаб дастур материалларини ўзлаштириши ва кейинчалик олий ўқув юртлирида ҳам ўқишини давом эттиришлари мумкин.

Гапира олмаслик сержаҳликка, одамларга аралашмаслик, паришонхотирликка, руҳан қийналиш ва бошқа нохуш фазилатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Алалик бола гапиришни истамайди, бунга қизиқмайди. Ўз истаklarини билдиришда имо-ишоралардан кенг фойдаланади, 4–5 яшар бола 1–2 яшар болага ўхшаб, сўзларни чала, ўзгача, қисқартириб талаффуз этади (ашша, умма, биби), ундовлар кенг ишлатилади. Айрим алалик болалар бидирлайди, товуш ва товуш бирикмаларини онгсиз суратда автоматик равишда талаффуз этади, эхилогия (акс садо нутқи) кузатилади, уларнинг луғати ниҳоятда камбағал, нограмматик бўлади. Алалик болаларнинг бутун нутқ системаси, яъни барча томонлари: фонетик-фонематик, лексик ва грамматик компонентлари ривожланмаган бўлади.

Логопедия фанида алалиянинг турли хил таснифлари мавжуд (А.Либман (1925), Р.Е.Ливина (1951), В.К.Орифинская (1963), В.А.Ковшиков (1985) ва бошқалар). Шартли равишда алалия мотор ва сенсор турга бўлиниши мумкин. Бироқ алалиянинг соф ҳолдаги бир тури амалиётда камдан-кам кузатилади. Мотор-сенсор ёки сенсо-мотор турлари кўпроқ учраб туради. Мотор алалияда нутқ аъзоларини ҳаракатта келтирувчи анализатор жароҳатланганлиги туфайли бола ўзи гапира олмайди, лекин апрофдагилар нутқини эшитиши ва тушунади. Сенсор алалияда эса нутқни идрок этиш анализаторларининг фаолияти бузилганлиги туфайли, боланинг нутқ аппарати яхши ривожланган бўлса ҳам, у гапирмайди.

Кар-соқов болаларнинг физиологик эшитув лаёқати ривожланмаганлиги туфайли улар нутқдан бошқа товушларни ҳам эшитмайдилар, уларнинг овози йуқ ёки ниҳоятда паст бўлади. Алалик болаларда эса овоз кучли бўлиб, улар имо-ишора қилганларида маълум товуш

ёки товуш бирикмаларини жарангли овоз билан айтадилар. Кар-соқов болаларнинг қулоғидаги, жумладан, қулоқ ичида жойлашган вестибулятор аппаратидаги нуқсонлар уларнинг умумий юриш-туриши, қадам ташлашига таъсир этса, алалик болаларда бундай камчиликлар кузатилмайди.

Қулоғи оғир болалар овозларни умуман эшитмайдиган ёки кам эшитадиган бўлса, алалик болалар нутқдан ташқари товушларни яхши эшитади. Алаликнинг овози жаранглаган, тиниқ, қулоғи оғир болаларнинг овози эса жарангсиз, кучсиз бўлади. Алалик кўп ҳолларда умуман гапирмайди, қулоғи оғир бола эса ўз фаолиятида нутқдан фойдаланади. Албатта, қулоғи оғир бола нутқи ўзгача грамматик қоидаларга тўғри келмайдиган, кўп хатоли бўлса ҳам, бола ўз фикрini нутқ орқали баён этишга ҳаракат қилади.

Алалик болалар олигофрен болалардан ўзининг онги, идрок-лилиги билан ажралиб туради. Улар ўзини атроф-муҳитга мувофиқлаштириб, мос равишда, яъни адекват тутсалар, олигофрен соқов болалар ниҳоятда оғир, онгсиз бўлади.

Алалияни оғир асабий-руҳий шикастланишлар натижасида пайдо бўлган вақтинча соқовлик — мутизмдан ҳам ажрата билиш керак. Қаттиқ кўрқиш, ҳаяжонланиш натижасида бола 3—4 кун гапирмаслиги мумкин. Бироқ бу ҳол вақтинча бўлиб, кейинчалик бола яна гапириб кетади.

Айрим кар-соқов ота-оналарнинг кичик ёшдаги болаларида кузатиладиган соқовлик ҳам алалиядан кескин фарқ қилади.

Ижтимоий-психологик сабаблардан келиб чиққан соқовлик истерик болаларда нутқ негативизми туфайли, яъни гапиришни хоҳламасликка алоқадор бўлади. Бундай болалар ўзига ёққан кишиларга гапиради, ёқмаган кишиларга эса мутлақо гапирмайди. Буларни ҳам алалик болалардан ажрата олиш керак.

Артикуляцион аъзолардаги кўпол ўзгаришлар ҳам, масалан, тил, лаб фалажи соқовликка сабаб бўлиши мумкин.

Юқорида кўрсатилиб ўтилган нуқсонларни иложи борича барвақт ажратиб, болаларни тегишли махсус муассасаларда таълим-тарбия олишини таъминлаш ниҳоятда муҳим. Афсуски, ҳозирги кунда ҳали ҳам айрим алалик болалар махсус нутқ боғчалари, мактабларга юборилмасдан, балки ақли заиф болалар учун, қулоғи оғир, кар-соқов болалар мактаблари ва боғчаларига тушиб қолмоқдалар.

Алалия медико-психологик-педагогик, яъни комплекс, болага ҳар томонлама таъсир кўрсатиш, унинг нутқи ва тафаккурини ўстиришга қаратилган махсус коррекция чора-тадбирлари орқали изчиллик билан, узоқ вақт давомида бартараф этилади.

Алалияни бартараф этиш йўллари, усуллари нуқсоннинг тури, даражаси, кечишига қараб ҳар бир бола учун индивидуал тарзда белгиланади. В.К.Орфинская, Л.В.Мелеховаларнинг фикрича,

коррекцион ишларни бола 3–4 ёшга тулганда бошлаш мақсадга мувофиқ, чунки бу ёшда боланинг қизиқиши, активлиги, ишлаш учун зарур бўлган онглилик, иш қобилияти, ўз камчиликларини сеза олиш каби фазилатлари ривожланган бўлади.

Изчиллик билан олиб бориладиган комплекс коррекцион ишлар алалик болада нутқий фаолият механизмларини таркиб топиши, нутқий коммуникация, яъни алоқа боғлаш ва фикр юритиш воситаси сифатида шакллантириб боришга қаратилади.

Логопедик ишлар алаликнинг лугат бойлигини ошириш, нутқнинг грамматик томонини шакллантириш, товушлар талаффузидаги нуқсонларни бартараф этиш, сўз ва гапларни тузишга ўргатиш, фонематик ўқувни ривожлантириш, ёзма нутқни ўзлаштиришга тайёрлашни кўзда тутлади. 3–4 йил мобайнида мунтазам олиб бориладиган комплекс коррекцион ишлар, кўп ҳолларда боланинг умумий, ақлий, нутқий ривожланишини бир қадар таъминлаш ва алалияни тулиқ бартараф этиб, боланинг оммавий мактаб дастурларини ўзлаштира олиши учун барча шарт-шароитлар яратиш мумкин.

Афазия

Афазия (грекча *a* – йўқ, *фазис* – овоз, нутқ) – овоз чиқмаслиги, гапира олмасликдан иборат нутқ бузилишидир. Бу нуқсон марказий нерв системаси нутқини идора этувчи зоналарнинг зарарланиши натижасида вужудга келади.

Кўп ҳолларда афазия кекса ёшдаги кишиларда, гипертоникларда (қон босими баланд кишиларда) миёга қон қуйилиши натижасида пайдо бўлади. Бироқ бу нуқсон болаларда ҳам кузатилиши мумкин.

Психолог А.Р.Лурия ва сафдошларининг асарларида катта миёярим шарлари жароҳатланиши, касалликка учраши натижасида пайдо бўладиган нутқ камчиликларининг ҳаммаси афазия қаторига киритилган. Улар афазиянинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатадилар: 1) динамик афазия; 2) эфферент мотор афазия; 3) афферент мотор афазияси; 4) семантик афазия; 5) сенсор афазия.

Динамик афазия гаплар, иборалар билан гапириш қобилиятининг бузилиши билан боғлиқ, бунда бемор алоҳида сўзларни айтишда, такрорлашда, атрофдагилар нутқини тушунишда ҳам қийналмайди. Динамик афазияни икки турга ажратиш мумкин: улардан бирида фикрни нутқ воситаси билан баён қилишни режалаш механизмлари бузилган бўлса, бошқасида нутқнинг грамматик ҳамда синтактик тузилиши бузилган бўлади.

Эфферент мотор афазияси ҳам айрим сўзлар сақланган ҳолда, нутқ воситаси орқали фикрни баён қилишнинг грамматик томони бузилиши билан характерланади, лекин бундан ташқари, эфферент ҳаракат афазиясида нутқнинг мотор схемаси ҳам бузилади; бемор

айрим товушларни талаффуз қилиш уқувини сақлаб қолган бўлса ҳам, лекин бу товушларни маълум изчилликда бирлаштира олмайди. Шундай қилиб, эфферент ҳаракат афазиясида нутқ ҳосил бўлишининг умуман суксессивлик (яъни изчиллик) тамойили бузилади.

Афферент мотор афазияси — нутқ артикуляцияси аниқланганлигининг бузилишидир. Бемор ўзига керакли бўлган маълум товушларни топа олмай, ҳамавақт бошқа, яъни шу товушга яқин артикуляцияга ўтиб кетаверади. Бу ерда товушларни танлаш уқуви бузилган бўлади.

Семантик афазия — сўз топишдаги қийинчиликлар ва сўзлар ўртасидаги семантик (мантиқий-грамматик) муносабатларни тушунишнинг бузилиши билан характерланади. Масалан, афазик “ота” ва “ака-ука” деган сўзларни тушунади, бироқ “отасининг акаси” деган сўз қандай маъно билдиришини тушуна олмайди. Демак, бунда биз сўзлар маъносига семантик системасининг бузилиши билан, яъни сўзларни маъносига қараб танлашнинг бузилиши билан тўқнаш келамиз.

Сенсор афазияси — бунда биринчи навбатда эшитилган товушларни идрок этиш бузилади, яъни сўзнинг маъноси билан унинг товуш состави ўртасидаги ўзаро муносабатини англаш издан чиқиб, даставвал нутқни идрок этишга таъсир қилади. Ҳар ҳолда афазиянинг бу шаклида сўзни товуш жиҳатидан таҳлил қилиш бузилади. Натижада киши мутлақо ҳеч нарсани тушунмайдиган ёки қисман тушуна оладиган бўлиб қолиши мумкин. Сенсор афазик ўзи кўп гапиреди, лекин унинг гапини тушуниб бўлмайди, чунки сўзлари шароитга мос келмайди, маъносиз бўлади. Сенсор афазияда ёзма нутқ, яъни ўқиш ва ёзиш жараёнлари ҳам бузилади. Оғзаки ва ёзма нутқда прафазия (алмаштириш) ва аграмматизмлар кўп кузатилади. Касалнинг ўзи буни сезмайди.

Ҳозир логопедия афазиянинг юқорида кўриб чиқилган турларидан ташқари яна амнестик ва тотал афазиялари тафовут қилинади.

Амнестик афазияда хотира чуқур даражада бузилади. Киши сўзларни, уларнинг маъносини ёддан чиқариб қўяди, уларни эслай олмайди. Бундай бемор предметларни таний олади, лекин уларнинг номини эслай олмайди. Агарда шу пайт ёрдам берилса, сўзни эслаб, тўғри талаффуз этади.

Тотал афазия бирор хил фалокатдан ёки инсультдан сўнг дарҳол пайдо бўлади. Бунда бемор гапирмайди, бошқалар нутқини тушунмайди, чунки марказий нерв системасининг бир неча зоналари бирданига зарарланган бўлади (*тотал* — кенг тарқалган деган сўздан олинган). Бундай ҳолат бир неча кундан то бир неча ҳафтагача давом этиши мумкин.

Афазияда нутқи ҳар томонлама яхши ривожланган одам бирданига ёки аста-секин гапиролмайдиган бўлиб қолиши мумкин. Афазияга

учраган киши дастлаб мутлақо гапирмайди ёки гапирса ҳам доим гулдираб сўзлайди ва унинг нутқини атрофдагилар ҳеч тушунмайди. Бундай бемор аксари ҳамма нарсага бепарво бўлади.

Нутқдаги узгаришларга келганда унинг ҳамма томони — грамматик томони ҳам, фонетик — семантик томони ҳам, яъни бутун нутқ системаси бузилган бўлади. Айни вақтда нутқнинг қайси томони кўпроқ издан чиққанлигини аниқ билиб бўлмайди. Лекин орадан маълум вақт ўтгач, бу нарса ойдинлашади.

Айрим ҳолларда, хусусан, афазия асабий-руҳий оғир кечинмалар туфайли юзага келган бўлса, у аста-секин барҳам топиб кетиши мумкин. Бошқа ҳолларда, яъни афазия миядаги тайинли бир касалликдан пайдо бўлган маҳалларда бу нуқсон жуда секинлик билан, тегишли даво чора-тадбирлари кўриб, логопедик машғулотларни узоқ давом эттириб борилганидан кейингина барҳам топади.

Шундай қилиб, авалия ва афазия системали нутқ камчиликларидир, бундай нуқсонли кишиларнинг бутун нутқ системасида, яъни нутқнинг фонетик-фонематик, лексик ва грамматик томонларида сезиларли маълум камчиликлар кузатилади. Авалик ва афазикларнинг импрессив нутқдаги камчиликлар марказий нерв системасининг органик касалликлари натижасида вужудга келади.

Авалия ва афазияларнинг фарқи шундан иборатки, авалияда нутқ жараёнида иштирок этадиган анализаторларнинг марказий қисмидаги нерв ҳужайраларнинг норасолиги нутқнинг кечикиб ривожланишига олиб борса, афазикларда марказий нерв системаси айрим қисмларнинг органик касалликлари натижасида ҳар томонлама ривожланган нутқ йўқолади.

Авалияни бартараф этишда — нутқни шакллантириш, ривожлантириш, тарбиялашни кўзлаб, афазияни бартараф этишда эса йўқолган нутқни тиклашни кўзлаб чоралар қурилади.

Савол ва топшириқлар

1. Системали нутқ нуқсонларига нималар киради?
2. Авалик нуқсонларни таърифлаб беринг.
3. Авалик болалар бошқа аномал болалардан нима билан фарқ қилади?
4. Мотор ва сенсор аваликлар бир-биридан нима билан фарқ қилади?
5. Афазия нуқсонини таърифлаб беринг.
6. Авалия ва афазияларнинг ўхшаш томонлари ва фарқлари нимада?
7. Системали нутқ нуқсонларига эга бўлган болалар қаерда таълим олишлари керак?

Адабиётлар

1. Логопедия (Под ред. Л. С. Волковой). М., “Просвещение”, 1989.
2. Л.Р. Муминова, М.Ю. Аюпова. Логопедия. Т., “Ўқитувчи”, 1994.

3. Э.С. Бейн, М.К. Бурлакова, Т.Г. Визель. Восстановление речи у больных афазией. М., 1982.
4. К.П. Беккер, М. Совак. Логопедия. М., 1984.
5. В.А. Ковшиков. Экспрессивная алалия. Л., 1985.
6. В.А. Сняк. Логопедия. М., 1985.
7. Недоразвитие и утрата речи (Под.ред.Л.И. Белякова и др). М., 1985.
8. Т.Б. Филичева, Н.А. Чевелёва, Г.В. Чиркина. Основы логопедии. М., 1989.
9. Е.Ф. Соботович. Формирование правильной речи у детей с моторной алалией. Киев, 1981.
10. Л.С. Цветкова. Проблемы афазии и восстановительного обучения. М., 1979.
11. Р. Шамахмудова. Тугри талаффузга ургатиш ва нутқ ўстириш. Т., “Ўқитувчи”, 2001.
12. У. Ю. Файзиева. Нутқ ўстириш (Богча ёшидаги заиф эшитувчи болалар учун). Т., “Ўқитувчи”, 2001.

9. Ёзма нутқдаги камчиликлар

Оғзаки нутқ атрофдагилар билан бевосита алоқа қилишда ишлатилса, ёзма нутқ бошқа вазиятда бошқа бир жойда, даврда яшаган кишилар билан мулоқотда бўлиш, уларнинг фикрини англаш воситасидир. Ёзма нутқ фикрларимизда ихтиёрий ифодалаб беришнинг энг қулай воситасидир. Ёзма нутқни ўқиш ҳамда ёзиш жараёнлари ташкил этади. Ёзма нутқни тушуниш учун махсус тартибдаги таълимни олмоқ, яъни саводли бўлмоқ зарур. Ёзма нутқ оғзаки нутқ асосида шаклланади.

Ёзма нутқ механизмлари мураккаб бўлганлиги туфайли уни шакллантириб боришда турли хил қийинчиликлар кузатилиб туради. Логопедияда ёзма нутқдаги нуқсонлар дисграфия (грекча *дис* – бузилиш, *графо* – ёзаман), агрофия (*а* – инкор қилиш, йўқ, *графо* – ёзаман), дилексия (грекча *дис* – бузилиш, *лего* – ўқийман), алексия (грекча *а* – инкор қилиш, йўқ, *лего* – ўқимоқ) атамалари билан юритилади.

Ёзма нутқдаги камчиликлар ҳақида дефектология намояндалари қимматли назарияларни яратиб қолдирганлар. Кусмаул (1877), Беркан (1881) ўзларининг илмий асарларида ўқиш ва ёзишдаги камчиликлар мустақил нутқ нуқсонлари эканлигини кўрсатиб бердилар. Бунга қадар ёзма нутқдаги камчиликлар ақлий заифликнинг асосий белгиларидан бири деб ҳисоблаб келинар эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўқиш ва ёзишдаги камчиликлар кўриб идрок этишнинг юзаки, норизо бўлишидан келиб чиқади деб, олимлар ёзма нутқдаги камчиликларни *легосения* (ўқишнинг сустлиги) ва *графостения* (ёзишнинг сустлиги) атамалари билан номлашни тавсия этдилар. 1907 йили рус олими К.Н.Монахов

ёзма нутқдаги нуқсонларни сезувчанликка алоқадор афатик бузилишнинг сенсор характери деб ҳисоблади. Машҳур клинисист-невропатолог Р.А.Ткачев, С.С.Мнухинлар ёзма нутқдаги камчиликлар бугин образларини эсда сақлай олмаслик, товушларни нотўғри талаффуз этиш оқибатида содир бўлган нутқ нуқсонлари деб, уларни алексия, аграфия деб аташни таклиф этдилар.

Ёзма нутқдаги камчиликларни олимлардан М.Е.Хватцев, Р.Е.Левина, Ф.А.Рау, Р.Т.Воскис, С.С.Ляпидевский, Л.Ф.Спирова, Н.А. Никашина, О.А.Токарева, О.В.Правдина, В.Г.Петрова, В.В. Воронкова, А.В.Ястребова, Г.А.Каше ва бошқалар ҳар томонлама ўрганиб, буларни оғзаки нутқ ва фонематик эшитишдаги камчиликлардан келиб чиқадиган нуқсонлар деб ҳисобладилар.

Нутқни анализ ва синтез, яъни таҳлил ва таркиб қилиш қобилияти болада оғзаки нутқнинг шаклланиши билан бирга пайдо бўлади. Оғзаки нутқдаги камчиликлар ёзма нутқни шакллантириб боришга тўсқинлик қилади. Товушларни тўғри талаффуз этиш, уларни эшитиб туриб бир-биридан ажратиб олишда қийналган болаларда ёзма нутқда бир қатор нуқсонлар кузатилади. Улар ўқиш ва ёзиш вақтида ҳарфларни тушириб, ўрнини алмаштириб юборадилар.

Ёзма нутқдаги нуқсонлар ҳарфлар шаклини нотўғри идрок этишга алоқадор бўлиши ҳам мумкин. Бунда бола ёзилиши жиҳатидан ўхшаш ҳарфларни, уларнинг элементларини адаштириб юборди.

Мактаб ўқувчилари орасида ёзма нуқсонлардан дисграфия ва дислексиялар тез-тез учраб туради. Дисграфикларнинг ёзма ишларида кузатиладиган хатоларни маълум гуруҳларга ажратиб ўрганиш тавсия этилади. Булар қуйидагилардир: 1. Фонетико-фонематик характердаги хатолар – талаффуз (артикуляция) ва идрок (акустика) жиҳатидан ўхшаш товушларни бир-бири билан алмаштириб юбориш, масалан: гул–кул, зина–сина, боғ–пох, дафтар–тафтал ва ҳ.к. 2. Суз тузилишидаги камчиликлар: а) бўғинлар ўрнини алмаштириш, масалан: машина–манаши, ранда–радан; б) унлиларни тушириб қолдириб кетиш: узум–узм, илон–илн, гилос–глос, китоб–ктоб, ундошларни тушириб қолдириб кетиш, масалан: дустлик–дүслик, машина–маина, байрам–барм; г) бўғин, сўзларни охиригача ёзмаслик, масалан: бола–бол, олхўри–олри, гилос–гило, лента–лета, анор–ано; д) ортиқча, кераксиз унли ёки ундош ҳарфларни қўшиб ёзиш, масалан: стул–устул, доска–досика, ўрдакя–ўридак, баҳор–баҳҳор, гилам-гигилам. 3. Бир сўзни иккига бўлиб ёки иккита сўзни қўшиб ёзиш, масалан: Баҳор келди–Ба хоркелди. 4. Шакли ва ёзилиши билан ўхшаш ҳарфларни, уларнинг элементларини алмаштириб ёзиш, масалан: ш-и, т-п, л-м, и-ш, с-в, б-д, г-л, з-в ва бошқалар. Ҳарф элементларининг фазода оладиган жойларини алмаштириш: с-з, в-у, с-э. 5. Қўл мускулларининг нозик ҳаракатчанлиги, моторикаси бузилиши натижасида ҳарфларни нотўғри ёзиш, дафтардаги чизиқларга

риоя қилмаслик, ҳарф, бўгин ва сўзларни устма-уст ёзиш ва ҳоказо. 6. Грамматик характердаги хатолар (морфологик, орфографик, синтактик, пунктуацион хатолар ва бошқалар.) 7. Ойнавон хат — хатни худди ойнада акс этганидек тескари ёзиш. Бунда бола чап ва унғ томонларни чалкаштирганлиги туфайли ҳарфлар кўзгуда қандай ифодаланса, шундай ёзилади, масалан: с-с, б-б, л-л, д-д.

Ёзувдаги камчиликлар — дисграфия, кўп ҳолларда ўқишдаги камчиликлар — дислексциялар билан бирга кузатилади. Дислексциянинг алоҳида ўзи мустақил нутқ нуқсони сифатида камдан-кам учрайди. Дислексциянинг белгилари: 1. Алмаштириб ўқиш; ҳарфларни бўгинларга бириктира олмаслик. 2. Ҳарф ва бўгинларни қайта-қайта такрорлаш, тушириб кетиш, ўрнини алмаштириш натижасида маънони тушунмай, нотўғри, секин ўқиш. 3. Сўз қисмларини, бўгинларни, кўшимчаларни бошқа ҳарф, бўгин ёки сўзлар билан алмаштириш. 4. Тиниш белгилари, паузаларга риоя қилмаслик, сўз ўртасида тўхтаб, паузалар қилиб, биринчи сўзнинг иккинчи қисмини кейинги сўзнинг биринчи қисми билан ўқиб кетиш.

Ўқиш — бу нутқ фаолиятининг товушлар талаффузи ва идроки билан чамбарчас боғлиқ бўлган бир туридир. Психологияга доир адабиётда ўқиш механизмларига, биринчидан, сўзнинг ўқилиши, яъни график томони ва айтилиши ўртасидаги боғланиш, иккинчидан, ўқилган сўзнинг маъносини тушуниш, яъни онгли ўқиш киради, деб таъкидланади. Ўқиш малакалари мукамал бўлиши учун ўқиш жараёнининг иккала томонини ҳам бир-бирига пайваста қилиб, баравар шакллантириб олиб бориш керак. Акс ҳолда материални тушуниб, онгли ўқишни таъминлаб бўлмайди. Юқорида кўрсатилган дислексциянинг белгилари кўпроқ ўқиш техникаси билан боғлиқ бўлса-да, буларнинг ҳаммаси онгли ўқишга таъсир кўрсатади. Логопедияга доир адабиётда дисграфия, аграфия, дислексция, алексияни бартараф этиш йўллари, усуллари баён этилган. Л.И. Ефименкова ва И.Н. Садовниковалар “Исправление и предупреждение дисграфии у детей” китобида дисграфияни қуйидаги тартибда бартараф этишни таклиф этадилар: 1. Тайёрлов даври. Бу даврда ўқувчилар ўқиш ва ёзиш малакаларини қай даражада эгаллаб олганликлари аниқланади: анализ ва синтез малакалари тарбияланади; эшитув ва кўрув анализаторлари, фонематик эшитиш, эшитув ва кўрув хотираси ривожлантириб борилади. 2. Унли товуш ва ҳарфларни бир-биридан ажратиш устида иш олиб борилади. 3. Ундош товуш ва ҳарфлар бир-биридан ажратилиб дифференциация қилинади. 4. Сўз устида ишлаш, сўзнинг тузилиши, таркиби ҳақидаги билимлар бериш. 5. Гап устида ишлаш.

Бу логопедик услубиёт, анализ ва синтез қилиш малакалари фонематик ўқув яхши ривожланмаганлиги натижасида ёзма нутқда юзага келган камчиликларни бартараф этишга мўлжалланган.

Логопед О.В.Правдино ёзма нутқдаги камчиликларни уч босқичда бартараф этишни тавсия этган. Биринчи босқичда жарангли ва жарангсиз, портловчи п, т, к товуш ва ҳарфлар асосида дифференциация ишларини ўтказиш тавсия этилади. Бу босқичда ш, ж, л, р каби артикуляцияси мураккаб товушларни талаффуз этишга ўргатиш учун тайёрловчи артикуляцион машқларни ўтказиш, айрим грамматик тушунчалар устида ишлаш тавсия этилади. Иккинчи босқичда с, з, ш, ц, ч, б, г, д, л, р каби товушлар талаффузини йўлга қўйиш, автоматизация ва дифференциация устида ишлаш кузда тутилади. Бу босқичдаги ҳар бир машғулотда бўгин, сўз ва гапларни анализ ва синтез қилишга ўргатиш ишлари асосий уринни эгаллаши керак. Учинчи босқичда бир-бирига боғланган оғзаки ҳамда ёзма нутқни ўстириш йўли билан дастлабки босқичларда туғри талаффуз этишга ўргатилган товушларни мустаҳкамлаш (автоматизация) ва бир-биридан ажратишга (дифференциация) ўргатиш тавсия этилади.

Кўпгина логопед олимлар (М.Е. Хватцев, Р.Е. Левина, Ф.А. Рау, Р.И. Лалаева, И.К. Садовникова, Л.Н. Ефилинкова, Р.М. Боскис ва бошқалар) ёзма нутқдаги камчиликларни оғзаки нутқнинг яхши ривожланмаганлиги натижасида юзага келадиган нуқсон деб билиб, уларни оғзаки нутқни ривожлантириш, бутун нутқ системаси устида изчиллик билан махсус ишлар олиб бориш орқали бартараф этиш методикасини тавсия этганлар. Ушбу методика бўйича машғулотларда товуш, бўгин, сўз, гап ва боғланган нутқ устида ишлаш талаб этилади. Бироқ бу ишларнинг йўналиши, мундарижаси ёзма нутқ нуқсонларига эга бўлган кишиларнинг умумий билим доирасини, ўқиш ва ёзма қобилиятини, ўқиш ва ёзишда нимадан қийналишини, қандай хатолар қилишини, уларнинг келиб чиқиш сабабларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Л.Ф. Спинова ва А.В. Ястребовалар бошланғич мактаб ўқувчилари нутқда кузатиладиган ёзма нутқдаги камчиликларни бутун нутқ система устида уч босқичда иш олиб бориш орқали бартараф этишни тавсия этадилар. Биринчи босқичда фонетика – фонематик компонент устида қўйидаги ишларни ўтказиш кузда тутилади: 1. Сўзнинг товушлардан тузилиши ҳақидаги тасаввурларини шакллантириш. 2. Фонематик ўқув ҳамда анализ-синтез малакаларини ривожлантириш. 3. Талаффуз камчиликларини бартараф этиш. Биринчи босқичда болалар диққати, хотирасини ривожлантириш, уларни ўз-ўзини бошқариш, текшириб боришга ўргатиш, саволларга аниқ, тўлиқ жавоб беришга ўргатиш талаб этилади. Иккинчи босқичда лексико-грамматик камчиликларни бартараф этиш, эшитиш идрокини ривожлантириш ишлари олиб борилади. Учинчи босқичда ўргатилган товушларни мустаҳкамлаш, уларни бола нутқига киритиш, анализ қилиш малакаларини ривожлантириш ишлари амалга оширилади.

Шундай қилиб, ёзма нутқдаги камчиликлар ниҳоятда мураккаб нутқ нуқсонларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ушбу камчиликларнинг олдини олиш ишлари мактабгача ёшдаги болалар билан олиб борилиши даркор. Боланинг оғзаки нутқини ўстириш — фазовий идрокини, хотираси, диққати, анализ ва синтез қилиш фаолияти, нутқини таҳлил қилиш, луғат устида ишлаш, грамматик компонентини ривожлантириш, оғзаки нутқдаги камчиликларни бартараф этиш, нозик кўл ҳаракатларини ривожлантиришда айниқса муҳимдир.

Савол ва топшириқлар

1. Ёзма нутқ оғзаки нутқдан нима билан фарқ қилади?
2. Ёзма нутқдаги камчиликлар қайси атамалар билан юритилади?
3. Ёзма нутқдаги камчиликлар нимадан келиб чиқади?
4. Дисграфикларнинг ёзма нутқда кузатиладиган хатоларни таърифлаб беринг.
5. Дислексиянинг белгилари нимада?
6. Ёзма нутқдаги камчиликлар қандай бартараф этилади?

Адабиётлар

1. Логопедия (Под ред. Л.С.Волковой). М., “Просвещение”, 1989.
2. Т. Б. Филочева, Н.А. Чевелева, Г.В. Чиркина. Основы логопедии. М., “Просвещение”, 1989.
3. Р.Е. Левина. Основы теории и практики логопедии. М., 1968.
4. Р.И. Лалаева. Нарушение процесса овладения чтением у детей. М., “Просвещение”, 2000.
5. И.Н. Садовникова. Нарушение письменной речи у младших школьников. М., “Просвещение”, 2001.
6. Расстройства речи у детей и подростков (Под ред. С.С. Ляпидевского). М., 1969.
7. Л.Н. Ефименкова, И.Н. Садовникова. Исправление и предупреждение дисграфии у детей. М., 2000.
8. Г.А. Каие. Подготовка к школе детей с недостатками речи. М., 1985.
9. О. В. Правдина. Логопедия. М., 1969.

VIII БОБ. БОЛАЛАР НУТҚИНИ ТЕКШИРИШ

Кадрларни тайёрлаш миллий дастури мактабгача тарбия муассасалари ходимлари олдига муҳим вазифани — болаларни мактабда ўқишга психологик жиҳатдан тайёрлаш, яъни бошланғич синфларда муваффақиятли ўқиш, бошланғич мактабнинг дастурини тўла ўзлаштириб олиш учун зарур бўлган руҳий сифатлар, билим, кўникма ва малакаларини таркиб топтириш вазифасини қўяди.

Боланинг ақлий ривожланишида оғзаки нутқнинг вужудга келиши катта аҳамиятга эга. Тарбиячи боланинг сўз бойлигини аниқлайди, бойитиб боради ва фаоллаштиради, болаларни товушларни

туғри талаффуз этишга ўргатади, оғзаки нутқнинг турли шакллариға — монолог (айтиб бериш, қайта ҳикоя қилиб бериш) ва диалогға (сузлашув ёки савол-жавоб нутқиға), сузларни грамматик жиҳатдан туғри узлаштириш ва туғри тузишга ўргатади.

Болалар боғчасида ҳам, мактабда ҳам олиб бориладиган тиллар таълим стандартлари дастурида курсатилган билим ва малакаларни ҳосил қилиш, шахснинг баъзи бир хусусиятларини, хулқ-атворини тарбиялашга қаратилган.

Дастур талабларини тўлақонли бажариш учун тарбиячи ва ўқитувчилар ўз тарбияланувчиларининг барча хусусиятларини, айниқса, нутқий ривожланишини ҳар томонлама текшириб, камчиликларини аниқлашлари, буларни бартараф этиш ёки болани тегишли мутахассисларга, улар эса тегишли муассасаларга юборишлари талаб этилади.

Логопедик текширишлар таълим-тарбия усуллари ва тамойиллари асосида олиб борилади ва бунда бола ҳар томонлама текшириб қурилади.

Логопедик текширишлар икки шаклда олиб борилади: индивидуал ва фронтал текширишлар. Индивидуал текширишлар ўқув йилининг бошида тарбиячи ёки ўқитувчининг ҳар бир болани камида икки ҳафта давомида кузатиб боришидан иборат бўлади. Фронтал текшириш вақтида болалар боғча гуруҳи ёки синфда шеър, ҳикоя айтиб берадилар, саволларга жавоб қайтарадилар ёки расмга қараб ҳикоя тузадилар. Бу вақтда болалар нутқининг умумий ҳолати, артикуляцияси, нутқ суръати, товушлар талаффузи, овоз кучи, сифати кузатиб борилиб, улар нутқидаги камчиликлар аниқланади. Шундан сўнг нутқида камчилиги бўлган болалар алоҳида рўйхатга олинади, гуруҳнинг нутқ картаси тузилади. Нутқида камчилиги бўлган ҳар бир бола учун индивидуал нутқ картаси тулдирилади.

Индивидуал ва гуруҳ нутқ карталариға қуйидаги моддалар киритилади: 1) боланинг исми, фамилияси; 2) ёши; 3) миллати, боғча ёки мактабга келган вақти; 4) ота-онаси, тарбиячиси ёки ўқитувчисининг шикоятси; 5) боланинг ривожланиши ҳақидаги маълумотлар: умумий, нутқий ривожланиши; 6) психоневролог хулосаси; 7) эшитиш қобилияти; 8) кўриш қобилияти; 9) артикуляцион аппаратининг тузилиши ва ҳаракатчанлиги, 10) фонематик укувининг ҳолати; 11) товушлар талаффузи; 12) луғат бойлиги (импрессив, экспрессив нутқ ҳолати); 13) ёзма нутқ (ўқиш ва ёзиш) малакалари; 14) нутқ суръати, мароми, равонлиги; 15) интеллектининг ҳолати; 16) логопедик хулоса ва бошқалар.

Нутқ карталари асосан юқоридаги моддалардан иборат бўлади, бироқ муассасаларнинг туриға қараб (мактабгача ёшдаги болалар муассасаси, бошланғич мактаб, нутқий, ёрдамчи мактаб), уларнинг хили, мазмуни қисман ўзгартирилиши мумкин.

Тарбиячи ва ўқитувчи болаларнинг тиббий карталарини ўрганиб чиқиб, отоларинголог, окулист, психоневрологларнинг хулосалари билан танишади ва буларни нутқ картасига киритиб қўяди.

Бола интеллекти тўғри ва тескари санаш, бир неча қисмларга бўлинган расмлардан бир бутун расм тиклаш, турли хил предметларни таққослаб, солиштириб, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлаш (масалан: қуёш—лампа, олма—тарвуз ва ҳ.к.); расмларни таснифлаш (масалан: сабзавот, мевалар ва ҳ.к.); ортиқча предметни ажратиб олиш, масалан: “Туртинчиси ортиқча” ўйини; кучма маъноли сўзларни, мақолларни тушуниш қобилиятини синаб кўриш орқали текширилади, бунда боланинг ёшига мос келадиган бошқа текшириш усуллари ҳам қўлланиши мумкин.

Бола нутқини текширишга қаратилган ҳар қандай топшириқлар ҳам унинг интеллекти, фикрлаш қобилиятини аниқлашга ёрдам беради.

Артикуляцион аппаратнинг тузилишида ҳар хил камчиликлар кузатилиши мумкин. Тарбиячи боланинг тишлари, тили, жағлари, танглайи, лабларининг тузилишини кўриб чиқади. Уларнинг тузилишида ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмай туриб, бола нутқида кўпол камчиликлар кузатилиши мумкин. Шунинг учун артикуляцион аппаратнинг ҳаракатчанлигини ҳам кўриб чиқиш зарур. Болага лабларни чўччайтириш, жилмайиш, пуфлаш, тилни тепага кўтариш, чапга-ўнгга ҳаракатланиш, танглайни ялаш, лабларни ялаш сингари топшириқлар берилади ва ҳоказо.

Артикуляцион аппаратнинг тузилиши ва ҳаракатчанлиги обдан текширилиб, таҳлил қилиб чиқиладиган бўлса, боланинг нутқи ва айниқса, товушлар талаффузидаги камчиликларнинг келиб чиқиш сабабларини кўпинча аниқлаб олиш мумкин.

Товушлар талаффузи ҳар хил даражада бузилган бўлиши мумкин. Боланинг аксари тақлидчан бўлгани туфайли, у барча товушларни тарбиячи ёки ўқитувчи кетидан тўғри талаффуз этади. Дислалия мавзусида, айтиб ўганимиздек, амалиётда асосан сирғалувчи, сонор, ёлашган унлилар, айниқса, кўп талаффуз этилади. Шунинг учун бу товушлар талаффузидаги камчиликлар қуйидаги тартибда текширилади: сирғалувчи — с,з,ш,ч,ц, сонор — м,н,л,р, нг; тил орқа — к,г,х; чуқур тил орқа — қ,г; фрикатив — х; жарангли — жарангсиз товушларнинг алмаштирилиши; ёлашган унлилар — е,ё,ю,я. Нутқ картасида эслатма учун жой қолдирилиб, бунга бошқа, типик бўлмаган камчиликлар белгилаб борилади. Кўп ҳолларда бола товушни алоҳида олинган ҳолда тўғри талаффуз эта олади, бироқ бўгин, сўз ва гапларда уни бошқа товушлар билан адаштириб юборади. Шуни ҳисобга олиб, ҳар бир товушни текшириш учун шу товуш сўз бошида, ўртасида, охирида келадиган содда ва мураккаб структурали сўзлар ифодаланган предметли ва сюжетли расмлар карточкалари ишлатилади.

Кулай бўлиши учун бу расмларни олдиндан нутқ картасида ёзилган тартибда альбомда жойлаштириб олиш мумкин. Масалан, с товуши талаффузини текшириш учун — соат, апельсин, гилос, стакан тасвирланган, стол устида турган стакан ифодаланган расмларни ишлатса бўлади ва ҳоказо. Битта сўз турли бирикмалар таркибидаги бир неча товуш талаффузини текширишга хизмат қилади, масалан, шолғом сўзи ш, л, ғ товушлари талаффузини текширишда ишлатилади.

Товушлар талаффузини текширишда расмлардан ташқари эртак, шеър, ҳикоя, топишмоқ, тез айтишлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Фонематик эшитиш даражасини текшириш ишлари боланинг нутқидаги товушлар — фонемаларни эшитиш йўли билан уларни бир-бирдан ажратиш қобилиятини текширишга қаратилади. Бунинг учун: 1) Маълум бир товушни бошқа товушлар орасидан ажратиш, масалан: о, а, у, ў, и унлилари орасидан у товушини, ундош м, п, т, к, р товушлар орасидан т товушини ажратиб олиш топшириғи берилади. Тарбиячи бир неча товушни айтиб турганида бола қўлидаги шартли белги ёки ҳарфни кўтариб кўрсатиши керак. 2) Бир-бирига ўхшаб эшитиладиган фонемаларни бир-бирдан фарқлаш, ажратиш, масалан, тарбиячи за-са, са-за, жа-ша, ша-жа, ва-фа, фа-ва, га-ка, ка-га, да-та, та-да каби жарангли ва жарангсиз, жуфт ундош товушли бўғинларни талаффуз этади, бола унга эргашиб, буларни қайтаради. Бу вақтда тарбиячи лабларини боладан беркитиб туради, чунки у эшитмаган товушни лаб ҳаракатларидан кўриб олиши мумкин. 3) Бир-бирига ўхшаш, фақат бир товуш билан фарқ қилувчи пароним сўзларни эшитиб туриб, бир-бирдан ажратиш, масалан, зина-сина, гул-кул, пахта-тахта ва ҳоказо.

Болада фонематик эшитиш қобилиятининг ривожланишида андак етишмовчилик бўлса ҳам, бундай бола савод узлаштиришда қийналади. Шуни ҳисобга олиб, мактабгача ёшдаги болаларнинг фонематик эшитишини вақти-вақти билан текшириб бориб, аниқланган камчиликларни вақтида бартараф этиш муҳим.

Боланинг лугат бойлигини текшириш учун предметли, сюжетли расмлардан фойдаланилади. Расмларни мавзулар буйича жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Расмларни номлаш, ҳайвонлар ва уларнинг болачаларини номлаш; антонимлар устида ишлаш, масалан, баланд дарахт ва паст дарахт, катта уй ва кичкина уй, кенг йул ва тор йуллар тасвирланган расмларни номлаш; предметларни, масалан, сабзи, помидор, картошка, пиёз-сабзавотлар деб умумлаштириш; сюжетли расмга қараб ҳикоя тузишда сўзлар маъносини тушуниб етиш қобилияти текширилади ва ҳоказо.

Бола нутқининг грамматик қурилишини текшириш вақтида унинг жумла тузиш қобилияти, гапда сўзларни қанчалик ўринли ишлата олиши аниқланади. Бунинг учун сюжетли расмга қараб ҳикоя тузиш,

гап ичида бетартиб берилган сўзларни тўғри тартибда қўйиб чиқиш, тушириб қолдирилган сўзни топиб гап тузиш; сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи қўшимчалар, келишик қўшимчалари, бирлик ва кўплик қўшимчаларидан ўринли фойдалана олишга қаратилган машқлар буюрилади.

Мактаб ёшидаги болаларнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқи текширилади, ўқитувчи ёзма ишларида кўп хатоларга йўл қўядиган ўқувчилар рўйхатини тузиб, уларнинг анамнезини (илгари оғзаки нутқи қандай ривожланганлиги ҳақидаги маълумотларни) ўрганadi. Сўнгра ўша болаларга кўчириб ёзиш, диктант ёзиш топшириғи берилadi. Бола топшириқларни уддалай олмаса, унга бугин ёки ҳарфларни ёздириб кўради. Ҳарфларни тушириб кетиш, ўрнини алмаштириш, ўхшаш эшитиладиган товушларни ифодаловчи ҳарфларни бир-бири билан адаштириб ёзиш, сўзларни қўшиб ёзиб кетиш ва бошқа хатолар боланинг фонематик эшитиши, анализ ва синтез қилиш малакалари яхши ривожланмаганлигидан далолат беради. Ҳарф элементларини тескари ёзиш, чизикларга риоя қилмаслик, ҳарфларни устма-уст ёзиб кетиш каби хатолар боланинг кўриш идроки, фазовий идроки яхши ривожланмаганлигини кўрсатади.

Ўқий олиш малакалари ҳар бир болада алоҳида-алоҳида текширилади, бунда боланинг матнни нечоғли яхши ўқишига — бўғинлаб ёки сидирғасига ўқиши, ҳарфлаб ўқишига эътибор берилadi, ўқиш вақтида қайси хатоларга йўл қўйиши: ҳарфларни адаштириб юбориши, тушириб кетиши, талаффуздаги хатоларнинг ўқишга таъсири, ўқиш тезлиги, овоз билан ва овозсиз ўқиш малакалари текширилади.

Онгли ўқиш малакаларини савол-жавоб йўли билан қайта сўзлаб бериш, баён этиш усулларида фойдаланиб, текшириб кўриш қулай. Ўқиш тезлиги ҳам онгли ўқишга таъсир кўрсатади. Онгли ўзлаштириш таъминланадиган бўлиши учун бола бир минутда 45—50 сўзни ўқийдиган бўлиши керак, бундай секин ўқийдиган болаларда сўзнинг товуш образи ва унинг маъноси ўртасидаги боғланиш сусаяди.

Ўқиш жараёнида кузатиладиган қийинчиликлар боланинг оғзаки нутқи ва ёзувидаги камчиликлар билан таққосланади ва шу йўл билан уларнинг келиб чиқиш сабаблари аниқланади, бартараф этиш йўллари ва усуллари белгиланади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, айрим ҳолларда бола нутқидаги камчиликлар эшитиш қобилиятининг заифлигига боғлиқ бўлади. Тарбиячи ва ўқитувчилар боланинг ўз вақтида отоларинголик текширувидан ўтишига эътибор бермоғи лозим. Агарда отоларинголик хулосаси бўлмаса, тарбиячи ёки ўқитувчи боланинг эшитиш қобилиятини қуйидаги йўл билан ўзи аниқлаши мумкин: бола орқасини ўгириб турганида сўз ва гапларни ҳар хил масофадан шивирлаб гапириб кўрилади, бола эса эшитганларини такрорлаши

керак. Агарда бола 6–7 метр масофада туриб шивирлаб айтилган суз ва гапларни эшитса, демак, унинг эшитиш қобилияти яхши. 3 метр масофада бола эшитмаса, уни махсус боғча ёки махсус қулоғи оғир болалар учун ташкил этилган мактабларда ўқишини таъминлаш мақсадга мувофиқдир.

Оғзаки ва ёзма нутқдаги камчиликлар иккиламчи ҳодиса сифатида эшитиш, қуриш қобилияти заиф, олигофрен, руҳий ривожланиши орқада қолган болаларда қузатилиши мумкин. Тиббий педагогик комиссияга юбориладиган болаларнинг характери-касида боланинг ўқиш фаолияти, қизиқувчанлиги, иш қобилияти, диққати, эътибори, синф ўқувчилари билан муносабати, дастур материалларини ўзлаштириш даражаси кенг ёритилиши керак.

Текширишлар натижалари логопедик хулосаларда яқунланади. Логопедик хулосалар асосида бола билан олиб борилиши керак бўлган чора-тадбирлар, режа тузилади. Таълим жараёнида ушбу режа тўлдирилади, кенгайтирилади, керак бўлса, боланинг аҳволига қараб, унинг айрим томонлари ўзгартирилиши ҳам мумкин.

Адабиётлар

1. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психолого-педагогик ташхис марказлари тўғрисида Низом. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 4.06.98 01-278 сонли буйруғига илова.

2. Республика тиббий психолого-педагогик маслаҳат комиссияси Низоми ва инструктив йўлланма. РХТВ РТМ, Т., 2000.

3. Методические рекомендации по организации работ на логопедических пунктах при общеобразовательных школах. Т., 1987.

4. *Т.Б.Филичева, Н.А.Чевелева.* Логопедическая работа в специальном детском саду. М., 1987.

5. *Ф.Ж.Алимхужаева.* Заиф эшитувчи боланинг эшитиш қобилияти ва талаффузини текшириш (0–5 синфлар учун). Т., “Ўқитувчи”, 1999.

6. *К. Шодиева.* Мактабгача ёшдаги болаларни тўғри талаффузга ўргатиш. Т., “Ўқитувчи”, 1995.

IX БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА МАХСУС ЁРДАМГА МУҲТОЖ БЎЛГАНЛАРГА ЁРДАМ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги Қонуннинг 23-моддасига кўра ривожланишда жисмоний ёки психик камчиликларга эга бўлган аномал болалар таълим олиш ҳуқуқига эга.

Бизнинг мамлакатимизда аномал болаларга ёрдамни ташкил этиш — инсон ҳақида ғамхўрлик кўрсатилишининг ёрқин намуналаридан биридир.

Ўзбекистонда аномал ва ногирон болаларга ёрдамни ташкил этиш махсус мактаб-интернатлар, заиф эшитувчи болалар учун мактаб-интернатлари; ақлан заиф болалар учун мактабгача тарбия муас-

сасалари, ўқув куни узайтирилган мактаблар, мактаб-интернатлар, профессионал меҳнат коллежларида махсус гуруҳлар; заиф кўрувчи ва заиф эшитувчи, оғир нутқ нуқсонлари бор болалар учун мактабгача тарбия муассасалари, махсус мактаб-интернатлар, ўрта умумий таълим мактаблари қошида нутқий синфлар; руҳий ривожланиши сустлашган болалар учун ўрта умумий таълим мактаблари қошида тенглаштириш синфлари, мактаб-интернатлар; ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар муассасалари, мактаб-интернат; ўрта умумий таълим мактаблари қошида логопедик пунктлар ишлаб турибди.

Соғлиқни сақлаш вазирлиги қошида аномал болаларга тиббий ёрдам кўрсатадиган махсус психоневрология санаториялари, стационарлар бор, поликлиникаларда сурдологик, логопедик кабинетларда мутахассис-дефектологлар тиббий ходимлар билан ҳамкорликда тегишли ишларни олиб бормоқдалар. Ақлий жиҳатдан оғир нуқсонлари бор (имбецил, идиот) болалар меҳнат ва аҳолини муҳофаза қилиш вазирлигига қарашли болалар мурувват уйида тарбияланадилар. Бу уйларга 4 ёшдан 18 ёшгача бўлган болалар қабул қилиниб, 18 ёшгача тарбияланадилар. 18 ёшдан ошган болалар ногиронлар уйига утказилади ёки ота-оналари билан яшайдилар. Халқ таълими тизими ҳамма ёш гуруҳлардаги аномал болаларни ўқишга жалб қилади, 4 ёшдан 7 ёшгача бўлган болалар махсус мактабгача тарбия муассасаларида тарбияланадилар. Заиф кўрувчи болалар кўрлар мактабида 9 йиллик умумий таълим мактаб дастурини 11 йилда ўзлаштирадилар. Ҳар бир синфда 12 тадан бола таълим олади. Кўриш қобилияти заифлашган ақлий қолоқ болалар учун махсус мактаб-интернат қошида ёрдамчи синфлар ташкил этилган. Ушбу синфларда тиббий офтальмологик ҳамда коррекцион педагогик компенсация ишлари олиб борилади. Кўрлар мактабида умумий таълим мактабларининг Брайль системаси бўйича нашр этилган дарсликлар ишлатилади. Кўзи хира болалар мактабларида умумий таълим мактабларининг йирик ҳарфлар билан нашр этилган дарсликлари асосида иш олиб борилади, махсус чизиқли дафтарлар ишлатилади.

Кўр болалар учун ташкил этилган мактаб-интернатда болалар 18 йил ичида 8 йиллик умумий таълим мактаб дастурини ўзлаштириб, сўнгра хоҳловчилар ўқишини кечки махсус мактабда давом эттиришлари мумкин. 12-синф ўқувчилари давлат имтиҳонларини топшириб, 8 йиллик маълумот тўғрисида гувоҳнома оладилар. Ушбу мактабларда халқ хўжалигига малакали ишчилар тайёрлаш учун ҳунар-таълим ишлари ҳам олиб борилади. Меҳнат таълим дарсларида 5—7 ўқувчи, умумий таълим дарсларида эса тахминан 12 бола қатнашиши керак. Дебил даражасидаги қар болалар махсус ташкил этилган ёрдамчи синфларда таълим оладилар. Бу синфларда болалар сони 7—8 кишидан ортмаслиги керак. Қулоғи оғир бўлиб қолган болалар учун ташкил этилган мактаб-интернат икки бўлимдан иборат бўлиб, амалий

нутққа эга бўлган болалар, яъни гапира оладиган болалар биринчи бўлимда, жуда қийинчиликлар билан ноаниқ гапирадиган болалар иккинчи бўлимда таълим-тарбия оладилар. Биринчи бўлимда ўқиш муддати 10 йил, иккинчи бўлимда эса, 11, 12 йил. Ҳар бир синфда 12 тадан бола ўқиши лозим. Ақдан заиф, қулоғи оғир болалар 7–8 кишидан иборат бўлган махсус синфда таълим оладилар.

Оғир нутқ нуқсонлари бор болалар учун халқ маорифи вазирлиги қошида мактабгача ёшдаги болаларга мўлжаллаб нутқий боғчалар ёки болалар боғчалари қошида нутқий гуруҳлар ташкил этилган. Бу турдаги махсус боғчаларнинг асосий вазифаси нутқ камчиликларини иложи борича барвақт аниқлаб, буларни бартараф этиш ва шу йўл билан оғир нутқ нуқсонларининг олдини олиш, иккиламчи асоратни бартараф этишдир.

Мактаб ёшидаги логопат, яъни нутқда камчилиги бўлган болалар учун оммавий умумий таълим мактабларида логопедик пунктлар ташкил этилган. Логопедик пунктга тумандаги бир неча мактабдан тахминан 25 та синф бириктирилади. Логопед бириктирилган синф ўқувчиларини текшириб, логопедик ёрдамга муҳтож болаларни саралаб олади, шунингдек, уларни поликлиника йўлланмаси билан ёки мактаб ўқитувчилари, ота-оналар илтимоси асосида текшириб қабул қилади. Нутқ нуқсонларининг турига қараб гуруҳли ва индивидуал машғулотлар олиб борилади. Машғулотларга болалар кунора, ҳафтасига 3 мартадан, то нуқсон тўлиқ бартараф этилмагунча қатнайверадилар.

Оғир турдаги нутқий камчиликлар туфайли мактабни ўзлаштира олмайдиган ўқувчилар махсус нутқий синф ёки мактабларда таълим оладилар.

Бундай болалар учун ташкил этилган махсус мактаб-интернатлар икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимда нутқнинг ривожланиши кескин орқада қолган алалик, афазик, дизартрик, риноралик, алексик, аграфик, тутилиб гапирувчи логопат болалар, иккинчи бўлимда эса 9 йил ўқиш муддатида нисбатан нутқ ривожланиши нормал тутилиб гапирувчи болалар таълим оладилар.

Бундай болалар учун ташкил этилган махсус мактаб-интернатлар икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимда нутқнинг ривожланиши кескин орқада қолган алалик, афазик, дизартрик, ринолалик, алексик, аграфик, тутилиб гапирувчи логопат болалар 11 йил, иккинчи бўлимда эса 9 йил ўқиш муддатида нисбатан нутқи ривожланиши нормал тутилиб гапирувчи болалар таълим оладилар. Ушбу мактаб-интернатга болалар тиббий-педагогик маслаҳат комиссиясининг йўлланмаси билан қабул қилинади. Махсус боғчаларга қатнамаган, фразали нутқи ривожланмаган болалар тайёрлов синфларига қабул этиладилар.

Махсус мактабда болаларга умумтаълим 9 йиллик мактаб дастури ҳажмидаги билимлар бериледи. Ҳар бир синфда 12 киши уқийди.

Педагогик кенгаш қарори билан нутқий камчиликлари бартараф этилган ўқувчилар оммавий мактабнинг тегишли синфларига ўтказилади.

Халқ таълими вазирлиги қошида ақлан заиф болалар учун махсус ёрдамчи боғчалар ташкил этилган бўлиб, бу ерга болалар 4 ёшдан қабул этилади ва 7 ёшга тулганларида махсус ёрдамчи мактабларга юборилади. Ушбу боғчаларни ташкил этишдан мақсад, ақли заиф болалар билан вақтлюроқ коррекцион тарбиявий ишларни бошлаш ва ақли заифлик натижасида пайдо бўладиган иккиламчи психик қўшилмаларнинг олдини олиш, болаларни ёрдамчи мактаб дастурини ўзлаштиришга тайёрлашдир. Бундай чора-тадбирлар аномал болаларни саралаб, оммавий мактабларда инклюзив таълимга жалб этишга ҳам ёрдам беради.

Ўқув куни узайтирилган ёрдамчи мактабларда ақлан заиф болаларга 9 йил ичида умумтаълим ҳамда касб-ҳунарларни ўргатиб, уларни мустақил ҳаётга тайёрлаш ишлари олиб борилади. Ёрдамчи мактабларда барча ишлар коррекцион йўналишда амалга оширилади, ушбу мактабнинг ўқув режасида меҳнат дарсларига энг кўп вақт ажратилган бўлиб, меҳнатнинг содда турлари бўйича ўқувчиларга малака берилади (дурадгорлик, слесарлик, тикувчилик, чорвачилик, картонаж ишлари бўйича мутахассис ва ҳ.к.).

Меҳнат дарсларида синфдагилар 8–10, 12–16 боладан ошмаслиги керак. Мактабда барча ишлар махсус тузилган дастур ва дарсликлар асосида олиб борилади.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар учун ҳам махсус мактаб-интернатлар ташкил этилган. Бу турдаги мактабларда ўқувчилар 11 йил ичида ўрта мактаб дастурини ўзлаштириб, маълум касб эгаси бўлиб чиқадилар. Ушбу мактабларда комплекс таъсир этиш тамойилларига амал қилган ҳолда ўқитувчи, шифокор, даволовчи физкультура услубчиси, логопед, массажист ва бошқалар ҳамкорликда ишлайдилар. Индивидуал ёрдамга муҳтож булган болалар билан қўшимча яқка тартибда машғулотлар ўтказилади. Меҳнат дарсларига 7–8-синфларда 16 ўқувчи таълим олади. Ҳаракат-таянч органлари жароҳатланган болаларнинг ривожланишидаги хусусиятларни, тез чарчаб қолишини инобатга олиб, ушбу мактабларда 40 минутлик дарслар 20 минутга бўлиниб, орасида физминутларга 5 минут вақт ажратилади. Ақлан заиф болалар учун мактаб қошида ёрдамчи синфлар ташкил этилган.

Кар-кўр-соқов болалар Москва вилояти Загорск шаҳарчасида жойлашган махсус мактаб-интернатда таълим олиши мумкин. Таълим-тарбия ишлари ушбу турдаги мактаб-интернатда дефектологлардан И. А. Соколянский ва А. И. Мешеряковлар томонидан яратилган услубиёт бўйича олиб борилмоқда. Зарурият бўлса, Ўзбекистонда ушбу синалган усуллар тизими асосида махсус синфларда таълим-тарбия турларини ташкил этиш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Ўзбекистонда махсус ёрдамга муҳтож аномал болаларга ёрдам қайси вазирликлар томонидан ташкил этилган?
2. Халқ таълими вазирлиги тизимида аномал болалар учун ташкил этилган муассасаларнинг туган ўрни.
3. Анализаторларида камчиликлари бўлган болалар учун қандай муассасалар мавжуд?
4. Ақлан заиф болалар учун қандай муассасалар мавжуд?
5. Нутқ нуқсонларига эга бўлган болаларга қандай ёрдам ташкил этилмоқда?
6. Психик ривожланиши сустлашган болалар қаерда таълим олишлари керак?

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Тошкент, 1997 й.
2. Ўзбекистонда “Кадрларни тайёрлаш миллий дастури”. Т., 1997 й.
3. Т. А. Власова, М. С. Певзнер. О детях с отклонениями в развитии. М., “Просвещение”, 1973., с. 152 – 165.
4. Основы обучения и воспитания аномальных детей (Под ред. А. И. Дьячкова). М., “Просвещение”, 1965., с. 315–332.
5. Саламанская декларация. Испания. 1994.
6. Алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни маънавий ва эстетик ривожлантириш. Т., Узинкомцентр, 2002.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
---------------	---

I боб. Педагогика университетида таълим-тарбия ишларини ташкил этиш

1. Махсус педагогикада “Дефектология мутахассислигига кириш” бўлими ва унинг вазифалари.....	4
2. Дефектология мутахассислиги.....	5
3. Педагогика университетида таълим-тарбия жараёни.....	9
4. Олий ўқув юртида таълим-тарбия жараёнининг асосий шакллари.....	12
5. Олий ўқув юртларида талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисида.....	19
6. Талабаларнинг ҳуқуқи ва бурчлари.....	21
7. Ақлий меҳнат гигиенаси ва маданияти.....	24

II боб. Дефектология фанининг умумий асослари

1. Дефектология фани, унинг вазифалари.....	26
2. Инклюзив таълим.....	31
3. Махсус ёрдамга муҳтож аномал болалар тоифалари.....	34

III боб. Анализаторларида камчиликлари бор болалар

1. Эшитиш нуқсонлари бор болалар.....	37
2. Кўзи ожиз болалар.....	40

IV боб. Интеллектуал нуқсонли болалар

1. Олигофрен болалар таърифи.....	43
2. Рухий ривожланиши сустлашган болалар.....	47

V боб. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган ва мужассам нуқсонли болалар

1. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар.....	52
2. Мужассам нуқсонли болалар, уларнинг таърифи.....	56

VI боб. Огир нутқий нуқсонли болалар

1. Логопедия фани ва унинг вазифалари.....59
2. Нутқ нуқсонлари ҳақида тушунча.....63
3. Соғлом болаларда нутқ ривожланиши.....65
4. Нутқнинг анатомио-физиологик ва психоллингвистик таърифи.....68

VII боб. Талаффуздаги камчиликлар ва уларни бартараф этиш йўллари

1. Ўзбек тили фонемалари.....74
2. Дислалия.....78
3. Товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш йўллари...80
4. Ринолалияни бартараф этиш йўллари.....93
5. Дизартрия нуқсонининг таърифи.....102
6. Овоз функцияларининг бузилиши.....106
7. Нутқ суръати, раволигининг бузилиши.....111
8. Суз ва жумла тузилиши камчиликлари.....120
9. Ёзма нутқдаги камчиликлар.....126

VIII боб. Болалар нутқини текшириш.....130

- IX боб. Ўзбекистонда махсус ёрдамга муҳтож бўлганларга ёрдам ташкил этиш.....135**

В. С. Раҳмонова

МАХСУС ПЕДАГОГИКА

(Дефектология мутахассислигига кириш)

Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларни қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика мувофиқлаштириш комиссияси томонидан ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган

Мухаррир *Ж. Субҳон*
Бадий муҳаррир *А. Бобров*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Мусахҳиҳ *Ф. Ортиқова*
Компьютерда саҳифаловчи *С. Раҳмедова*

ИБ № 4207

Босишга 02.11.2004 да рухсат этилди. Бичими 60x90^{1/16}. Таймс гарнитура. Офсет босма. 9,0 шартли босма тобоқ, 8,9 нашр тобоги. Жами 1000 нусха 255 рақамли буюртма. 36-2004 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. // 700128.
Тошкент, У. Юсупов кучаси, 86.